

Теймур Атаєв

З ІСТОРІЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ ЗА ТЕРИТОРІЇ РОСІЇ, УКРАЇНИ, БІЛОРУСІ ТА БАЛТІЇ

*Від прийняття на Русі християнства до Петра І.
Шлях до дня сьогоднішнього*

Київ – 2018

Теймур Атаєв

З історії геополітичної боротьби за території Росії, України, Білорусі та Балтії

Від прийняття на Русі християнства до Петра І.
Шлях до дня сьогоднішнього

З вічною подякою моїм батькам.
Неоціненно зроблене ними для мене.

Київ – 2018

Атаєв Теймур

З історії геополітичної боротьби за території Росії, України, Білорусі та Балтії. – Київ: Видавництво, 2018. – 228 с.

ISBN

Історія боротьби за східноєвропейські території пострадянського простору досліджена автором у геополітичному контексті. Показано геополітичне підґрунтя основних подій та процесів світського й релігійного характеру, які визначили долю цих територій до кінця XVII століття, будь то прийняття християнства, піднесення Московського князівства, Польсько-литовська унія, Брестська унія, виникнення греко-католицької церкви та багато інших. Розкрито геополітичні мотиви присутності різних «зовнішніх гравців» на територіях, що розглядаються: імператорів Візантії та Священної Римської імперії, римських і візантійських церковних ієрархів, золотоординських ханів, османських султанів, польських королів, генуезьких підприємців та інших. Розбираючись у нюансах боротьби «зовнішніх гравців» за ці території, автор демонструє, що вона мала більш багатогранний характер, ніж загальновідоме протистояння по лінії «Схід – Захід», а також пропонує ряд власних історичних гіпотез.

Книга, написана у науково-публіцистичному стилі, призначена як для професійних істориків, політологів, журналістів, студентів гуманітарних факультетів, так і для широкого кола читачів.

Книга надрукована за сприяння

Громадської спілки «Всеукраїнська асоціація «Альрайд»

ISBN	© Теймур Атаєв, 2018
------	----------------------

ВСТУПНЕ СЛОВО

Пропонована читачеві книга стосується тематики, яка вже десятиліттями обговорюється в різних історичних традиціях. На початку 90-х років, коли на зміну радянському прочитанню історії прийшли національні школи (які до того часу були представлені лише діаспорою), почались дискусії стосовно такої кількості питань, перелік яких можна вмістити в окреме видання. В цьому сенсі будь-яка нова книга, а тим більше присвячена такому тривалому історичному періоду, зазвичай стає черговим етапом у певній полеміці.

Але наразі ми маємо справу з дещо іншим підходом. Азербайджанський дослідник Теймур Атаєв (мабуть, один із небагатьох відомих гуманітаріїв у регіоні) спробував неупереджено описати найскладніші явища та процеси, які у період середньовіччя і раннього модерну сформували лице сучасної Східної Європи. Звісно, що питання «неупередженості» є цілком проблематичним, оскільки, як це знає будь-який студент істфаку, в ідеалі її немає. Однак річ не в ньому, а в тому, наскільки автор відкритий до критики, наскільки спонукає до осмислення його книга, наскільки вона далека від загальновідомих і доволі суб'єктивних зразків історіографії.

Назва книги може одразу здатися «типовою», а читач, який ще не розгорнув її, вирішить, що на сторінках його чекає звичайна «історія війн», тобто сухе викладення фактів. Однак головна перевага книги – у глибокому дослідженні «духовної складової» середньовічних і модерних суспільств, особлива увага до культурних процесів. Як показує Теймур Атаєв на прикладі взаємодії ісламу і християнства, католицизму і православ'я, а також їх проєкції на політику, дуже часто не релігійне життя віддзеркалює процеси «світського характеру» (хоча і не без цього), а власне релігія визначає велику кількість соціальних і політичних процесів.

Окрім цього й певна новизна підходу до усталених термінів – наприклад, *роси* замість *руси*, що підтверджують й інші автори. В книгах з історії часто цитуються арабські джерела (де фігурує *рус*), однак слід відмітити, що арабська літера *вав* у словах іноземного походження може передавати і «у», і «о» одночасно.

Хоча окремі деталі книги, викладення фактів та інше можна обговорювати, можна й критикувати авторські оцінки, однак в цілому робота здійснилась і, хочеться вірити, читач дасть їй гідну оцінку.

*Михайло Якубович, кандидат історичних наук,
Національний університет
«Острозька академія», Острог, Україна*

ВСТУП

Темп сьогоднішнього життя приголомшує. А іноді поглинає, причому багато що і багатьох, без залишку і навіть без дрібнісінького суму. Зникають століттями нажиті ментальність, традиції, цінності, на заміну яким приходять нові орієнтири, нерідко прямо протилежні попереднім. Причина того криється аж ніяк не в зміні так званих суспільно-економічних формацій, а в ідеологічних нюансах, які насамперед виявляються у соціально-культурній площині.

Подобається нам це чи ні, але те, що відбувається, має під собою геополітичну складову, яка стає визначальною у всіх нинішніх хитросплетеннях і колізіях світового, континентального чи регіонального масштабу. Тут передусім йдеться про взаємовідносини між країнами, включаючи такий чинник як прагнення сильніших із них запанувати над слабшими.

Все було б гаразд, але якщо кількість бажаючих встановити контроль над «чужим» регіоном, включно з його територію, природними багатствами, культурою й менталітетом, перевищує максимально допустиму межу, тоді починається розіграш чергового раунду геополітичної партії, заручниками якої найчастіше виявляються «прості смертні».

Саме в цей момент виходить із тіні Її Величність Історія. Вона завжди є актуальною і повчальною, оскільки в процесі усвідомлення нинішніх подій разом із зусиллями передбачити їх подальший розвиток ми завжди змушені повертатися назад, пильно вдивляючись у минуле.

Виходячи з цього автор спробував привернути увагу читача до тих регіонів пострадянського простору, навколо яких постійно відбувається ескалація напруги – в тому чи іншому форматі. Як елементарний приклад можна навести розвиток російсько-українських відносин. І якщо раніше вони затьмарювались періодичними колізіями, які не переростали у відкрите протистояння, будь то в економічній (газово-маршрутні скандали), історичній (наприклад, оцінка Конотопської битви)

або релігійній (питання про статус Української Православної Церкви Київського Патріархату) сфері, рік 2014-й привів до військових дій на території України.

Найважливіший нюанс тут криється в тому, що ззовні всі ці колізії виглядають як результат прямого російсько-українського конфлікту. Однак дослідження їхніх витоків і етапів розвитку демонструє зацікавленість третіх (зовнішніх) сил, а відтак підтверджує, що вони мають геополітичне підґрунтя.

З метою аналізу цих і аналогічних проблемних сфер – будь то російсько-польські чи російсько-балтійські відносини, – поверхневий погляд на які не дає вичерпних відповідей на животрепетні питання, автор спробував здійснити ретроспективний еккурс у світову історію.

В книзі відображено подробиці походження росів (русів), взаємовідносини руських князівств із Візантією, політико-релігійна боротьба за оволодіння Києвом (Київським престолом), причини розгрому Києва А. Боголюбським, невидимі нюанси переміщення центру Русі з Києва до Москви, тонкощі взаємовідносин Московського князівства із Золотою Ордою, битви за митрополичі кафедри, геополітичне тло поступового перетворення Московського князівства на царство, народження концепції «Москва – Третій Рим», політичне підґрунтя виникнення Брестської унії, розвиток відносин Лівобережної України з Московською державою, Никоновські реформи як «духовно-ідеологічне» обґрунтування загальносвітового лідерства Москви у православному напрямі та інші питання. Як об'єктивно необхідний вступ до цієї тематики, в якій особливими кольорами висвітлюється релігійне тло, автор вважав за доцільне окремо торкнутися геополітичного підґрунтя становлення християнства як офіційної релігії Римської імперії.

Чи сприяла авторська ініціатива кращому розумінню ситуації у вищезгаданих регіонах і, насамперед, на російсько-українському просторі, судити читачеві.

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ХРИСТІЯНСТВА. ГЕОПОЛІТИКА МІЖ КОНСТАНТИНОПОЛЕМ І РИМОМ

*«Історія – свідок часів... життя пам'яти, вчителька життя»
(Цицерон, [1])*

Декілька слів про імператора Костянтина I

З кінця III ст. Східна і Західна Римська імперії, які керувалися власними правителями, лише формально були єдиною державою. У цей період процес розвитку християнства все ще протікав в умовах відсутності спільного церковного центру. В 313 р. імператори Костянтин I і Ліциній, які були родичами, склали текст «Міланського едикту», який урівнював у правах усі релігійні системи, що існували в країні, проголошенням свободи «слідувати тій релігії, яку сам вважає найкращою для себе» і постановою «нікого не позбавляти свободи слідувати і триматися сповідуваної у християн віри», фактично позбавивши традиційне римське язичництво статусу офіційної релігії [2].

Політична тонкість цього рішення полягала в тому, що язичництво було у «примусовому» порядку замінено на поклоніння Єдиному Богові шляхом беззастережного слідування догматам християнства, внаслідок чого віруючі ставали більш керованими «ідеологічно». Костянтин цілком влаштовував такий стан справ, особливо з погляду його прагнення до першості у всіх питаннях, у тому числі релігійних. Водночас очевидно, що плани імператора від початку були спрямовані на консолідацію суспільства під крилом християнства, яке поширювалося у західній та східній частинах Римської імперії. Найважливішим кроком до цього стало його «перевтілення» у 323 р. у єдиного правителя єдиної Римської держави.

Наступного року християнство було проголошено державною релігією імперії. А у 325 р. Костянтин скликав визнаний вселенським I Нікейський Собор Церкви, учасники якого затвердили постулат про єдиносущність «Сина Отцю і Його

одвічне народження», склали Символ Віри і визнали верховенство єпископів чотирьох найбільших митрополій – Римської, Олександрійської, Антіохійської та Єрусалимської, з конкретизацією: «Нехай збережуться древні звичаї, прийняті у Єгипті, і в Лівії, і в Пентаполі, аби Олександрійський єпископ мав владу над усіма цими» [3]. Отже, Олександрійська кафедра здобула значимість, що поступалася лише Риму.

У 330 р. Костянтин переніс столицю у перейменоване на його честь м. Візантіум, де переважала грецька культура. Очевидно, з Константинополя йому було легше контролювати нестабільні східні та північно-східні кордони Римської імперії. З іншого боку, управляти тепер вже християнською країною імператору було, ймовірно, комфортніше з нового «центру», ніж із просякнутого язичницьким минулим Рима, в якому сенатори до того ж вперто трималися за традиційні домонотеїстичні вірування.

При Костянтині церква здобула статус однієї з опікуваних імператором державних структур: «перший римлянин» не випускав кермо влади нею, практично керуючи усім єпископатом і зрощуючи у єпископах якості своїх основних чиновників, на яких він у подальшому міг би спиратися при вирішенні політико-економічних задач.

Не вдаючись у нюанси теологічних суперечок, що супроводжували релігійний рух тієї епохи (аріанство та ін.), підіб'ємо підсумок вищевикладеному висновком про явну присутність геополітичних міркувань у підтримці Костянтином прохристиянських віянь у імперії.

Новий Рим

У 379 р. останній імператор єдиної Римської імперії Феодосій I отримав владу над її східною частиною як співправитель імператора Граціана. При ньому єдиною державною релігією імперії проголошено нікейську формулу християнства, яка існувала в межах католицької течії, а другий Вселенський Собор

381 р. визначив т. з. пентархію: чотири головні єпископські кафедри (помісні Церкви) християнського світу плюс Константинопольська. Єпископи цих п'яти міст прийняли титул патріархів і, за словами Калліста Уера¹, «поділили між собою юрисдикцію над усім відомим тоді світом, за винятком Кіпру» [4]. Водночас окремим пунктом оголошувалось, що «Константинопольський єпископ нехай має перевагу честі над римським єпископом, тому що місто це є новий Рим» [5]. Інакше кажучи, Константинополь, будучи першою кафедрою на Сході, здобув статус Нового Рима, відсунувши Олександрію. «Старий» Рим відмовився визнати таке нововведення під приводом того, що воно прийнято представниками східних єпархій, які мали на соборі незаперечну перевагу. Цей прецедент ліг в основу церковного розділення Сходу та Заходу.

Після смерті Феодосія I у 395 р. імперія остаточно поділилась на західну частину і східну частину – Візантію. З метою подальшого дистанціювання від Рима Халкідонський собор 451 р. підтвердив позицію II Вселенського собору. Правилем 28-м собору проголошувались переваги «святійшої» Церкви Константинополя як церкви царственного міста Константинополя, яке має «рівні переваги зі старим царственным Римом, і в церковних справах буде звеличено подібно йому, і буде другим після нього» [6]. Це правило було заново оскаржено римськими легатами. При цьому було затверджено догмат про спосіб поєднання у лиці Ісуса Христа двох сутностей – людської та божественної: «Господь наш Ісус Христос є один и той самий Син, однаково досконалий по Божеству і досконалий по людству, істинний Бог та істинна Людина».

Зведення Юстиніана і «симфонія влад»

¹ Мітрополит Діоклійський, колишній директор Інституту православних християнських досліджень у Кембриджі, голова змішаної комісії з православно-англійського діалогу. – прим. авт.

Намагаючись реалізувати загальну програму відродження Рима, візантійський імператор Юстиніан I узаконив церковні порядки та ортодоксальну доктрину, в основу якої покладено положення Халкідонського собору. З метою посилення власного впливу він «приземлив» цю концепцію, проголосивши себе носієм найвищої влади – як церковної, так і світської. Подібні погляди стали фундаментом православної державної ідеології, що ґрунтувалась на принципі єдності цих владних гілок аналогічно до «божественно-людської природи» Христа. Невипадково у підготовленому в період його правління зводі римського цивільного права, який отримав назву «Кодифікація Юстиніана» (529 р.), преамбула до Шостої новели, яка сповіщала принцип «симфонії» державної та церковної влади, проголошує: «Найвеличніші дари Божі людині, даровані Вищою любов'ю до людини, – священство і царство: одне служить речам божественним, інше управляє і піклується про речі людські; і те, й інше походить від одного й того ж початку» [7].

Отримавши нібито «законне освячення», Юстиніан розпочав експансію в Європі, у 540 р. захопив Равенну, що стала візантійським містом і столицею особливого утворення – Равенського екзархату. Мрія Юстиніана про возз'єднання Римської імперії здійснилась у 554 р.², і він терміново запровадив свої закони в Італії. Вважаючи церкву та імперію єдиним цілим, Рим – своїм містом, а себе – найвищим авторитетом, Юстиніан легко визнав верховенство пап, яких він призначав і якими керував, над константинопольськими патріархами.

До речі, 36-те правило Трульського собору 691 р., який розглядається Церквою як продовження VI Вселенського собору, знову підтвердило «рівні переваги з престолом древнього Рима [Константинополя], який так само звеличується у справах церковних, будучи другим після нього» [8].

² Після перемоги Візантії у візантійсько-готських війнах – війнах Візантії з королівствами остготів у Італії та вестготів у Іспанії. – прим. ред.

*Геополітика не дремає.
Світсько-релігійний тандем у дії*

Декілька десятиліть по тому «освячення» трону вже бажали й королі, що правили на землях Європи, які римляни (та їх наступники візантійці) вважали «варварськими». Зрозуміло, що таке бажання не могло бути виконано без санкції духовних осіб. Питання полягало лише в тому, як такої санкції домогтись. А сценарій його вирішення до того часу був уже давно відомий, і називався він «геополітика та її інтереси».

У 750 р. Піпін III Короткий з роду Каролінгів отримав згоду Папи Захарія I на коронацію, ставши у 751 р. королем франків. Але хто б «за просто так» почув Піпіна? Незабаром йому видався шанс відповісти люб'язністю на люб'язність, заробивши нові політичні дивіденди. Риму загрожував лангобардський король, і новий папа Стефан II (III) звернувся до франкського правителя по допомогу, і обидві сторони дійшли згоди. У 754 р. Стефаном було здійснено миропомазання над Піпіном і його синами Карлом і Карломаном, а населенню наказано під страхом відлучення обирати собі королів тільки з освяченої Церквою «родини» Каролінгів. Піпін, у свою чергу, приніс урочисту клятву за себе і нащадків опікуватися Церквою та її інтересами, підкріпивши її обіцянку повернути Папі відібрані лангобардами землі. Он додержав слова і, отримавши в результаті військових дій проти лангобардів територію колишнього Равенського екзархату, в 756 р. приніс у дар всю цю область Папі.

Утім Рим і прилегла до нього область все ж формально вважалися такими, що належать Візантії. Це проблемне питання було віртуозно вирішено раптовою появою на світ так званого «Костянтинова дару» – документа, що свідчив про передачу Костянтином I верховної влади над Західною Римською імперією Папі Римському Сильвестру поряд із наданням йому верховенства як над чотирма кафедрами – олександрійською, антиохійською, ієрусалимською та константинопольською, – так

і над усіма християнськими церквами у всьому всесвіті. В XV в. італійський гуманіст Лоренцо делла Валла у своєму творі «Про дар Костянтина», опублікованому століття по тому Ульріхом фон Гуттенем, переконливо довів факт підробки. Однак на момент оприлюднення документ вважався справжнім, зокрема у східних християнських церквах. Так виникла Папська держава, головна особливість якої полягала в тому, що очолював її правитель усіх католиків.

Карл I Великий продовжив політику батька. Оскільки наступність — з геополітичним відтінком — виявилась характерною і для папського престолу, королю франків і Папі Леву III на цій основі вдалося вибудувати «правильні» взаємовідносини: через вимоги опозиції в особі шляхетних римлян про зречення Лева III у 799 р. він тікає до Карла, який успішно повертає його на папський престол, за що на святковій різдвяній месі 800 р. у соборі Святого Петра Папа власноруч надів на голову франкського короля імператорську корону.

Тим часом у Візантії спостерігався зовнішній спокій, якщо не зважати на «шлюбні ігри», що почалися навколо коронації: між візантійською царицею Іриною та Карлом було намічено шлюбний союз, навіяний надіями на возз'єднання Сходу і Заходу шляхом «сімейних уз». Безумовно, такий поворот подій далеко не всім припав до душі, і в результаті дворцового перевороту Ірина опинилась не при владі.

Нікіфор I, який зайняв візантійський престол, навіть не вважав Карла імператором, і той негайно пішов «іншим шляхом», до 810 р. захопивши Венецію та Далмацію, що «числилися» за Візантією, і уклавши антивізантійський союз із Багдадським халіфом аль-Аміном.

Михайло Рангве, який прийшов на зміну Нікіфору, за підсумками Ахенського миру 812 р. між Візантією і Карлом Великим визнав за останнім імператорський статус в обмін на отримання контролю над Венецією та Далмацією. Так поряд із

візантійським легалізувався і західноєвропейський імператор, що сприяло подальшому відчуженню Заходу та Сходу.

«Геополітична» азбука

У другій половині IX століття на політико-релігійній арені з'являються фігури вихідців із візантійського м. Салоніки – братів Кирила та Мефодія, які за деякими даними мали не слов'янське, а булгарське етнічне походження (протоболгари). Проповідуючи у Болгарії християнство, у 863 р. вони, взявши за основу грецький алфавіт, склали старослов'янську азбуку, здійснивши переклад основних богослужбових книг. Згідно з пам'яткою болгарської агіографії «Життя св. Кирила», останній «склав письмена», що порадувало болгарського царя Бориса (після хрещення Михайло). Цесар «послав його [до моравського князя] Ростислава» разом із посланням: «Побачивши твої віру та прагнення», Бог «явив письмена для вашої мови, аби і ви були зараховані до великих народів», що прославляють Господа «своєю мовою» [9]. У Моравії Кирило і Мефодій продовжили навчати слов'ян читанню, писанню і веденню богослужіння слов'янською мовою.

З геополітичного погляду слов'янський напрям місії братів можна розглядати як невід'ємну складову прагнення Візантійської імперії поширювати свій вплив у слов'янських землях. Це природно викликало спротив латинізованої Європи, яка претендувала на слов'янські території, через що німецьке духовенство поставило в провину Кирилу і Мефодію впровадження практики богослужіння слов'янською мовою.

Акцент на «мовний бар'єр» безумовно був лише прикриттям суперництва Рима і Константинополя за контроль над Балканами, яке відбувалось на тлі геополітичного зіткнення Папи Ніколая I з Константинопольським патріархом Фотієм. Хоча Кирило і Мефодій діяли з ініціативи останнього, однак тут не обійшлося без благословення Папи. Але в 863 р., коли діяльність братів у Болгарії набула розмаху, Ніколай I оголосив

Фотія позбавленим сану (пізніше він сам був позбавлений сану і підданий анафемі собором православних єпископів у Константинополі).

При цьому на релігійній «дошці» здійснювались й інші антивізантійські «ходи». Той самий Ростислав, князь Моравський, надав салонікським братам право проповідувати не цілком задарма: у середині 860-х рр. через посередництво Кирила і Мефодія до Риму звернулось Болгарське царство, яке розірвало стосунки з Константинопольським патріархатом, із проханням створити умови для заснування у Моравії незалежної від Візантії церковної організації. Отже, направлені проповідувати Візантією, вони, мимоволі, фактично зіграли на користь супротивної сторони.

Саме тому, незважаючи на негативну оцінку слов'янського богослужіння німецькими єпископами, папа Адріан II, який замінив Николая I, схвалив слов'янську літургію, попри те, що загальновизнаними західною церквою мовами богослужіння були єврейська, грецька та латинська. Більше того, у 870 р. Адріан II призначив Мефодія архієпископом Панонії. А хіба могло статися інакше, якщо створення на цій території особливої метрополії, підпорядкованої Риму, сприяло зростанню впливу Папи, призводячи до ослаблення позицій франкського єпископату, який практично не зважав на авторитет папства?

Як наслідок, на Баварському соборі німецькі єпископи осудили Мефодія, позбавивши його волі (до того часу Кирило вже декілька років як помер). У Баварську темницю посадили і князя Моравського Ростислава³, який зазнав поразки від Людовика Німецького. Антинімецьке повстання у Моравії 873 р. привело до звільнення Мефодія, до відома якого було доведено наказ Папи Іоанна VIII про заборону богослужіння «варварською, тобто слов'янською мовою», якою відтоді

³ Ростислав із 846 р. очолював моравський престол (або, як зазначається, успадкував престол Великоморавського князівства у 846 р.); один із видатних історичних діячів слов'янства, який вів невтомну боротьбу з німцями за незалежність Моравії. У 862 р. він закликав слов'янських апостолів, св. Мефодія і Кирила, для проповіді в його володіннях слов'янською мовою. – прим. авт.

допускалось лише проповідування перед народом. Однак буллою 880 р. Іоанн VIII дав згоду на читання текстів Писання і здійснення церковних обрядів слов'янською мовою, водночас схваливши винайдене Мефодієм слов'янське письмо і наказавши «славити» Христа слов'янською мовою [10].

Отже, західні слов'яни так і не увійшли до орбіти впливу Візантії.

Візантія та Священна Римська імперія

У 962 р. виникає Священна Римська імперія (повністю ця назва стала вживатися пізніше): тоді папа Іоанн XII коронував імператором германського короля Оттона I, визнаного верховним сеньйором Папської держави, який претендував на наступність античної Римської імперії та Франкської імперії Карла Великого і був покликаний об'єднати весь західноєвропейський християнський світ. Нюанс полягав у тому, що релігійним центром імперії був Рим, але політичне верховенство належало Німеччині.

Десяток років по тому в західноєвропейських землях знову згадали титул «римський імператор», а слідом за ним і назву «Римська імперія». Однак Візантія не визнала цей титул за германськими монархами, обґрунтовуючи це легітимністю його закріплення за візантійськими імператорами. На переконання останніх, тільки їх могли стосуватися слова, сказані візантійським правителем Костянтином VII Багрянородним (913–920): «Творець <...> затвердить тебе на п'єдесталі непохитному <...> Престол твій, як сонце, – і перед ним, <...> оскільки він обрав тебе, і <...> дарував тобі царство своє як кращому з-серед усіх, і поставив тебе <...>, [щоб] вклонялися тобі ті, хто мешкає на землі» [11].

Це, власне, і обумовило подальші події 1054 року, що називаються великим церковним розколом у християнському світі (схизма), який остаточно розділив Церкву на Римокатолицьку (Захід) і Православну (Схід) із центром у

Константинополі. Відомо, що причинами цієї події історики схильні вважати різноманітні богословські розбіжності, а також складність взаємної адаптації двох культур (орієнтованість західного християнства на латинську спадщину, несприйняття грецької мови і богослов'я та інше). Утім наведені факти дозволяють стверджувати, що в основі процесу, який призвів до розколу, все ж таки були причини політичного походження. Вони простежуються у діях, здійснюваних Римом із другої половини XI ст. для переведення «чужих» територій під його релігійну юрисдикцію. Водночас очевидно, що Рим – ані світський, ані духовний – не міг визнати самостійності східного відгалуження християнства. Однак для повернення тих, хто «пішов», спочатку потрібно було спробувати розібратися зі «своїми». Отже, світсько-релігійне суперництво у Західній Європі, яке посилилось після розділення церков, не випадково переросло у боротьбу за політико-економічну першість.

Папство намагається стати єдиним верховним сюзереном

Папство жодним чином не мирилось із приналежністю світській владі права церковної інвеститури (призначення на церковні посади і уведення у сан). Заснована у 1059 р. колегія кардиналів одразу ж присвоїла повноваження обрання понтифіка, і незабаром обидві сторони – церковна і світська – вступили в боротьбу за першість у призначенні прелатів. Крім того, на церковному соборі 1095 р. у Клермоні папа Урбан II виступив із закликом звільнити «Святу землю» від «невірних», давши у такий спосіб згоду на перший хрестовий похід. Всі ці події, що стали прямим свідченням зростання авторитету пап, поклали початок боротьбі між світською та церковною владою за переважний вплив на європейські землі.

Цілком очевидно, що ця боротьба, де на кону стояли верховні позиції в державі, від початку не могла бути безкровною: незабаром обивателі вже не дивувалися ані папським анафемам

на адресу «високопоставлених» осіб, ані висуванню «своїх» пап (антипап) особами, які не мали стосунку до «духовної» сфери. Конфлікт вдалося загасити у 1122–1123 рр. після укладення так званого Вормського конкордату – компромісної домовленості між римським папою Калікстом II та імператором Священної Римської імперії Генріхом V, згідно з якою імператор зобов’язався повернути папі та місцевим церквам захоплене в ході протистояння майно, а єпископи увійшли одночасно і в церковну, і у феодальну ієрархію, ставши васалами імператора. Хоча імператор і зберіг право наділяти єпископів ленами та світською владою, вручаючи їм скіпетр, в цілому конкордат продемонстрував силу папства, яке не відмовилось від зазіхань на верховний сюзеренітет над монархами.

Слідом за цим настав період другого хрестового походу (1147–1148). Хоча «христове воїнство» очолювали «цивільні» особи, церква вже здобула достатню могутність. Оскільки пасивне спостереження за процесом піднесення церкви загрожувало імперським (тобто світським) колам цілком очевидними наслідками, у 1157 р. було прийнято рішення додати до європейської «Римської імперії» епітет «Священна» (яке пов’язують зі знаменитим Фрідрихом I Барбаросою). Принцип «освященості» державного утворення дозволяв імператорам використовувати його як обґрунтування будь-яких їхніх кроків як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Будучи ж головою вже «Священної» Римської імперії, вони підтверджували своє «призначення» захисників і покровителів церкви, що давало їм привід для претензій на найвищу духовну владу. Наприклад, той самий Фрідрих Барбаросса був найактивнішим учасником третього хрестового походу (1189–1192).

Падіння християнського Константинополя від рук християнської Європи

Далі настала черга хрестової атаки Риму на «своїх» «невірних», тобто на Константинополь. Четвертий хрестовий

похід (1204 р.) починався як зазвичай під закликком рухатися до «Святої землі», якою «за фактом» (що недивно) виявилася Візантія. Тут духовно-світські інтереси європейських правителів збіглись однозначно, і в результаті цього хрестового походу православний Константинополь був завойований хрестоносцями – християнами католицької конфесії.

Коли війська хрестоносців підійшли до міста, то, зі слів французького хроніста початку XIII ст. Робера де Кларі, константинопольський імператор Олексій III направив «до них добрих послів» із пропозицією про те, «що якщо вони хочуть отримати скільки-небудь з його золота чи срібла, то цілком охоче вишле його». Однак хрестоносці закликали Олексія III зректися «своїєї влади», якою «він володіє не за правом і в незаконний спосіб» [12]. Підкреслюючи більшу вигоду і зручність для хрестоносців «завоювати велику християнську метрополію, ніж боротися з азійськими мусульманами», найвідоміший іспанський прозаїк початку XX ст. Бласко Ібаньес Вісенте із сумом констатує: «Їхній штурм був жажливим» [13].

Відомості про те, що відбувалось при християнському захопленні християнського ж центру, можна почерпнути навіть із листа тодішнього Римського Папи Інокентія III одному з лідерів походу Боніфацію Монфератському: «Деякі [хрестоносці] чинили насилля, розпусту і кровозмішення на очах людей попри релігію, стать чи вік, утіхам солдатів були віддані не лише заміжні жінки і вдови, а й жінки й діви, посвячені Богові. Мало було грабувати імперські багатства і забирати здобич у багатих і бідних, ви зазіхнули на церковні скарби, і, що найгірше за все, на її головне надбання, зриваючи срібні келехи з олтарів, розкрадаючи святі скарбниці, ікони, хрести й реліквії» [14]. Але далі Інокентій III явно намагається обілити виконавців: «Оскільки вам відмовили в обіцяному й необхідному, геть порушивши клятви й угоди, а тим паче нападали на вас зі зброєю, з вогнем, з хитрістю й отрутою⁴, ви, опинившись відтак у

⁴ Історичні факти свідчать про цілком інше. – прим. авт.

безвихідному становищі, здійснили заслужену відплату стосовно розкольників і клятвopopушників <...> І бачиться божий суд у тому, що ті, кого милосердно терпіли і навіть наполегливо вмовляли те тільки інші, а й ми, і які не бажали повертатися до єдиної церкви <...> тепер загубили й місце своє, й народ» [15].

Однак і до сьогодні відсутній єдиний погляд на роль Папи в наданні «згоди» на захоплення Константинополя.

Трохи про Інокентія III

У наведеному вище тлумаченні Папою нападу на Константинополь нічого дивного немає, якщо розглядати його у світлі планів останнього стосовно досягнення Римом панування у світі. Вже своїми першими кроками Інокентій III почав утілювати в життя теократичні принципи реформи Григорія VII, спрямовані на нав'язування всій християнській спільноті верховенства католицької церкви (в особі Папи Римського), що означало її втручання у світські справи. «Попередньою умовою створення універсальної політичної влади», за словами серйозного угорського дослідника Церкви Ене Гергея, «було створення Папської держави». А глобальний задум міг «здійснитися лише тоді, коли він [Папа] стане абсолютним володарем спочатку в Римі та в Церковній державі, а потім і у вселенській церкві. Він виходив із того, що необмеженість свободи церкви – якщо розуміти під цим верховенство папи – ґрунтується на міцній владі папи над незалежною світською державою» [15].

Не можна не погодитись із Е. Гергеєм, оскільки ще в декреталії “Venerabilem” (1202 р.) Папа «присудив» собі право остаточного вердикту в питанні про те, хто є гідним імператорського титулу: «Князі повинні визнавати», що «право і влада розглядати особу, обрану королем, який має стати імператором, належить нам, які її помазуємо, освячуємо і коронуємо», оскільки «розгляд особи стосується того, кому належить рукопокладення» [16].

Більше того, Інокентій III чудово усвідомлював, що без озброєних дій претензії на панування у світі є нездійсненими. Тому він сприяв створенню Тевтонського ордену в Палестині (1198 р.) і Ордену Мечоносців (1202 р.) у Ризі. Причому останній, ідеологічно облагороджений релігійними цілями, елегантно подавався як організація «братів воїнства Христового». Тоді ж для боротьби із внутрішньою опозицією, що звалася «єретичними рухами», виникли жебракуючі ордени: Францисканський та Домініканський.

Чи не вкладається католицька атака на православний Константинополь у доктрину Інокентія III?!

Завершення

Отже, Константинополь пав, Візантію було розділено. Виникла Латинська імперія, яка в той період звалася Константинопольською або Романією, з імператорством Балдуїна Фландрського, який, вважаючи себе наступником візантійських імператорів, зберіг багато що з етикету й церемоніалу палацового життя. Але найважливішу роль у захопленні православної столиці світу відіграла Венеція, і патріарха обирало лише венеціанське духовенство (в особі венеціанця Фоми Морозіні). Частиною Константинополя почав розпоряджатися Балдуїн, хазяями третини міста стали венеціанці. Візантіїці ж обмежились створенням на сході країни Нікейської імперії, правителі якої продовжували вважати себе істинними візантійськими імператорами. Так «латинізований» Константинополь опинився повністю під владою Папи, і Інокентій III тепер уже без душевних коливань визнав на Латеранському соборі 1215 р. значимість константинопольської кафедри. Присутні на ньому латинські патріархи Єрусалима, Антіохії и Константинополя поклялися Папі у вірності йому східних християн.

Крім того, собор підпорядкував папському престолу православних греків, що мешкали на землях колишньої Західної

Римської імперії, заборонивши постанови грецьких єпископів там, де вже діяли латинські. А послідовники грецького обряду були приречені в таких єпархіях на роль вікаріїв, підпорядкованих єпископам латинським.

Лише у 1261 р. візантійці за підтримки генуезців спромоглися відвоювати місто, внаслідок чого влада перейшла до візантійської династії Палеологів.

Аналіз цих подій призводить до висновку, що і початкова стадія офіційного поширення християнства, і оголошення Константинополя Новим Римом, і хрестові походи були проявом геополітичної боротьби за панування у світі. Інша річ, що успіху в найкровопролитніших битвах за його здобуття – нехай і не в планетарному, а у «локально-континентальному» масштабі – міг домогтися далеко не кожний. Лише харизматичні особистості як світського, так і духовного складу, які приймали тандемні умови гри один із одним, могли сподіватися на реалізацію своїх грандіозних задумів.

1. Марк Туллий Цицерон. Об ораторе
<http://ancientrome.ru/antlitr/cicero/tractates/deorat2-f.htm>
2. Текст Миланского эдикта
<http://drevo.pravbeseda.ru/index.php?id=1835>
3. Правила Святого Вселенского Первого Собора, Никейского
<http://www.heretics.com/library/docs/sobor/sobor1.htm>
4. Каллист Уэр. Православная церковь
http://reformed.org.ua/index.php?wl=2&id_mat=209&part=5
5. Цит. за: Епископ Никодим (Милаш). Толкование на правила святого второго вселенского собора, константинопольского <http://pagez.ru/olb/208.php?id=147>
6. Цит. за: М. А. Новоселов. Письма к друзьям
<http://www.pagez.ru/olb/nov/06.php#14>
7. Цит. за: «Император Юстиниан и “симфония” властей»
<http://religion.russ.ru/history/20011127-yustin.html>
8. Цит за: «Правила Вселенских Соборов»

http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Sobors_rule_s.php

9. Память и житие блаженного учителя нашего Константина-Кирилла Философа, первого наставника славянского народа.

<http://old-rus.narod.ru/03-42-1.html>

10. Див. Борис Флоря. Сказания о начале славянской письменности

http://krotov.info/history/09/3/fl or_01.htm

11. Константин Багрянородный. Об управлении империей

http://oldru.narod.ru/biblio/kb_imp1.htm

12. Робер де Клари. Завоевание Константинополя

<http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari2.htm>

13. Бласко-Ибаньес Висенте. Восток

http://az.lib.ru/b/blaskoibanxes_w/text_0120.shtml

14. Письмо Иннокентия III маркизу Монферрату

<http://istoriya.info/index.php?mode=innocent&id=cxxxiii>

15. Е. Гергей. История папства

<http://www.sedmitza.ru/text/441614.html>

16. Цит. за: Предисловие к статье «Золотая булла» (1356 г.)

<http://www.vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/Germany/XIV/Bulla1356/text.htm>

ПОЛІТИЧНІ КОРИННЯ ПРИЙНЯТТЯ НА РУСІ ХРИСТІЯНСТВА

Трохи історії. Про росів

Згідно з найбільш раннім з-серед древньоруських літописних зводів, що дійшли до сьогодні, – «Повістю минулих літ», датованою початком XII ст., – у 852 р., «коли почав царювати Михаїл, стала зватися Руська земля. Дізналися ми про це тому, що при цьому царі приходила Русь на Царгород» [1/а].

Тут йдеться про Михаїла III – імператора, що перебував на візантійському престолі з 842 р. А маються на увазі, на думку більшості дослідників, події 860 р. У так званій «Брюсельській хроніці», що відображає царювання візантійських імператорів, сказано, що 18 червня 860 р. «прийшли роси на двохстах човнах» [2]. Візантійці не мали уявлення про їх походження. Одна з аналітико-екзегетичних проповідей, так званих гомілій візантійського богослова, патріарха Константинопольського того часу Фотія I, мала назву «На навалу росів». Утім, на відміну від заголовку, в тексті назва нападників не зустрічається. Однак на самому початку гомілії ставиться питання: «Що за гнітючий та тяжкий удар і гнів? Звідси навалилася на нас ця страшна гроза гіпербореїська?» [3]. Під гіпербореїцями античні автори мали на увазі легендарних жителів крайньої півночі.

Тут доречно навести версію про більш раннє походження терміна «рос», прихильники якої відносять його до 839 р., посилаючись на так звані «Бертинські аннали» – літописне зведення Сен-Бертенського монастиря, що охоплює історію держави франків з 830 по 882 рік. В ньому, зокрема, сказано: «Прийшли послы греків, відправлені від імператора Теофіла»⁵. Він «також послав із ними тих самих, хто себе, тобто свій народ

⁵ Візантійський імператор Теофіл, попередник Михайла III, який направив у 839 р. посольство до двору франкського короля Людовика I Благочестивого. – прим. авт.

називали “рос” <...> достеменно дослідивши причину їх приходу, імператор⁶ дізнався, що вони з народу свеонів»⁷ [4].

На думку історика Олени Мельникової та старшого наукового редактора видавництва «Радянська енциклопедія» Володимира Петрухіна, у «Бертинських анналах» слово «рос» «не тільки прямо почерпнуто від “россів”, що прийшли до Людовика, а й, імовірно, відображає самоназву цієї групи свеонів». Вони допускають, що це слово могло бути запозичено «у прибульців» та відображало «самоназву загонів», укомплектованих «у значній частині» вихідцями зі Скандинавії, які зберегли «ту ж саму назву з основою *gorp-*», раніше засвоєну фінами «у формі *ruotsi*». «Лише пізніше, у міру розширення зв’язків, встановлення торгових і дипломатичних відносин зміцнілої Древньоруської держави з Візантією, – резюмують дослідники, – її обізнаність про росів зростає». На їхню думку, під впливом «др.-рус. “русь” у середині X ст. з’являється форма з кореневим *-у-*», яка, однак, виявляється «не в змозі конкурувати зі звичною формою. Водночас із цим слово “*ros*” засвоюється грецькою мовою, залучається до грецької парадигматики (з’являється відмінювана форма) і утворює ряд похідних: прикметник “*rosicosos*”, хоронім⁸ “*Rosia*” та ін.» [5].

Однак у тих самих «Бертинських анналах» «короля» росів названо терміном «каган», що етимологічно спрямовує нас у історичний «Хазарський каганат», населений хазарами – тюркомовним кочовим народом [4]. В свою чергу, так званий «баварський географ», який склав «опис міст і земель на північ від Дунаю», у датованій IX ст. східнофранкській таблиці племен помістив у списку поряд: “*Caziri ciuitates Ruzzi*” [6]. Під першою назвою переважна більшість дослідників бачить хазарів, під другою – русів.

⁶ Людовик I – прим. авт.

⁷ Вихідці зі Швеції. – прим. авт.

⁸ Хоронім – власна назва території, що має певні кордони. – прим. ред.

У зв'язку із цим здається доволі цікавою точка зору азербайджанського історика Алекпера Алекперова, який, посилаючись на твір арабського географа IX ст. Ібн Хордабеха «Кітаб ал-масалік ва-лмамалік» («Книга шляхів і країн»)⁹, пише: «Арабські історики, що згадували саклабів і використовували тією чи іншою мірою дані Ібн Хордабеха, мали на увазі під саклабами не слов'ян, а булгар-огузів (тобто тюрок)» [7]. Річ у тім, що в одному з перекладів цього твору є така фраза: «Якщо казати про купців ар-рус, то це один із різновидів слов'ян» [9]. Опираючись у своїх висновках на вищенаведені видання, А. Алекперов сформулював цікаву гіпотезу: «Один із перших мусульманських істориків, який вказав на етнічну приналежність русів, ібн Хордабех, писав: “Що стосується купців ар-рус, то це рід саклаків”. Аналіз мусульманських джерел дозволяє стверджувати, що “саклаки” для Ібн Хордабеха, Ібн ал-Факіха, Ібн Фадлана та інших були булгарами, а не слов'янами. Тому не випадково, що ал-Марвази, Ібн Халдун, Ібн Ййас родословну русів підводять до тюрків. Маніпуляції норманістів та антинорманістов, які обстоюють слов'янство “русі”, страждають лінгвістичними натяжками. Бо ані серед норманів, ані серед слов'ян племені з кореневими “р-с” немає. Слово “руотсі”, з якого норманісти виводять “рус”, було не самоназвою шведів; їх так називали фіни. Також необґрунтованою є гіпотеза, що пов'язує походження етноніма “рус” із Середнім Подніпров'ям – із басейном річки Рось. Власне слов'янські поселення в цьому районі простежуються лише з XI в. Мешканці ж берегів річки Рось називаються в літопису не “русь”, а “поршани»» [7; 8].

Будь-що-будь, а Константинопольський патріарх Фотій I в окружному посланні східним патріархам 867 р. відмітив такий факт: «Той самий так званий народ Рос», що підняв «руки на саму Ромейську державу», нині «змінив язичницьку та безбожну віру» на «чисту і непідробну релігію християн», відтак «ставши у положення підданих і гостеприїмців замість нещодавнього

⁹ А/изд. Де Гук. Лейден, 1967, с. 54, и б/изд. Н. Велиханлы, Баку, 1986, с. 124.

проти нас грабежу. Причому настільки «запалило їх пристрасне прагнення і завзяття до віри», що «прийняли вони у себе єпископа й пастиря і з величезною старанністю і намаганням зустрічають християнські обряди» [10]. Інакше кажучи, Фотій повідомив східних патріархів про плани русів хреститися. Також про певний зв'язок подій 860 р. і хрещення свідчить інше візантійське джерело: «Потім¹⁰ набіг росів (це скіфське плем'я, неприборкане й жорстоке), які спустошили ромейські землі». Після ж повернення «додому <...> незабаром прибуло від них посольство у царствене місто, просячи долучити їх до Божого хрещення. Що й відбулося» [11].

Варяги, Київ і Новгород

Напередодні ж цього історичного епізоду мали місце інші важливі події, описані в «Повісті минулих літ». Якщо у 859 г. «варяги із замор'я брали данину з чуді¹¹ і зі словен¹²», то в 862 р. вони «вигнали варягів за море», припинивши виплату данини. І «стали самі в себе», слідом за чим настав етап війн «між собою». Це привело до походу «за море до варягів» тих, хто іменував себе «русю, як інші називаються шведи, а ще деякі нормани й англи». Зустрівшись із ними, «сказали руси чуді, словенам, кривичам і всім»: «Земля наша велика й рясна, а ладу в ній немає. Приходьте княжити й володіти нами». Прохачам не відмовили, і «сів старший, Рюрик, у Новгороді». Від «тих варягів прозвалась Руська земля. Новгородці ж – ті люди від варязького роду, а раніше були словени».

До 862 р. відноситься і перше датоване згадування про існування Києва. «Повість минулих літ» включає переказ про трьох братів, що «побудували місто на честь старшого» з-серед них і «назвали Київ». Жителі цієї землі іменувались «полянами». На шляху до Царгорода в 862 р. князі Аскольд і Дір із оточення

¹⁰ 860 р. – прим. авт.

¹¹ Древні балтійсько-фінські племена. – прим. авт.

¹² Новгородська область – прим. авт.

Рюрика побачили Київ і «залишилися» у ньому, «зібравши у себе багато варягів і стали володіти землею полян».

Тут слід зазначити, що з VIII ст. жителі Скандинавії опановували торговий шлях через Східну Європу до Візантії, який іменується у «Повісті минулих літ» «з варягів у греки та із греків по Дніпру». Древньоруська пам'ятка блискуче описує цей маршрут: Балтійське море – р. Нева – Ладозьке озеро – р. Волхов – о. Ільмень – р. Ловать (три останні протікають у тому числі через Новгородську область), потім двічі волоком (перевал у верхів'ях річок різних басейнів) – р. Західна Двіна – р. Дніпро – Чорне море і далі, уздовж узбережжя Болгарії, до Константинополя. Причому йдеться також і про Західний шлях: через «море Варязьке¹³ можна пливати до Рима, а від Рима припливати <...> до Царгорода». Тут і опис Східного водного шляху: «Із Русі можна пливати Волгою в Болгари і в Хваліси¹⁴, і на схід пройти», практично діставшись територій Арабського халіфату. Отже, маємо найважливіше геополітичне значення «греко-варязького» маршруту, а відтак і прилеглих до цього шляху територій.

Невипадково «родич» Рюрика Олег, що отримав від нього княжіння, – фактично регент сина Рюрика Ігоря – у 882 р. вирушив до Києва і, здолавши місцеву владу, «сів на княжіння у Києві», промовивши: «Нехай це буде мати міст руських» і встановивши при цьому «варягам давати данину від Новгорода» [1/а]. Згідно з твердженням заступника голови Новгородської спілки любителів древності Сергія Трояновського, головна мета цього походу «полягала у політичному оформленні найважливішого економічного маршруту (“шлях з варягів у греки”)), в якому поряд зі скандинавами були зацікавлені й новгородці, оскільки в «з географічного погляду саме Київ був центром» цього шляху, будучи «зручним для базування і контролю за навколишньою територією» [12]. Як пише стосовно

¹³ Древньоруська назва Балтійського моря. – прим. авт.

¹⁴ Древньоруська назва Каспійського моря. – прим. авт.

цього (і не тільки) епізоду російський історик Володимир Міндолін, в історії Древньої Русі між Києвом і Новгородом Великим спостерігається «постійне суперництво», в якому «виражається конфлікт регіональних інтересів». Незважаючи на те, що в 882 р. «починається формування єдиного культурно-історичного простору від Новгорода до Києва; виникає єдина держава», за словами дослідника, «ця єдність ще німічна». Оскільки «в 980 р. тим самим шляхом піде з Новгорода до Києва зі своєю новгородською, варязькою дружиною князь Володимир. Візьме в облогу Київ, доведе облогою до голоду <...> і постане» в місці. «Як обручем буде стягнутий цей величезний простір від Новгорода Великого до Києва». Але «знадобиться ще третій обруч», стягнути який доведеться одному із синів Володимира – Ярославу, що в 1016 р. знову попрямує «на Київ з новгородцями і варягами» [13].

Але це станеться дещо пізніше, а поки звернімося до подій 882 р. Після захоплення Олегом Києва владу князівства поступово визнали Полоцьк, Смоленськ, а також ряд народностей, раніше підвладних хазарам. Слідом за цим об'єктом наступальних прагнень князів стала Візантія.

Русько-візантійські взаємовідносини

Згідно з «Повістю минулих літ», у 907 р. «пішов Олег на греків <...> і багато іншого зла зробили руські», у зв'язку з чим візантійці «стали просити миру». У тому ж самому році було підписано мирний договір. Якщо стисло охарактеризувати результати не відображеної жодним візантійським джерелом кампанії 907 р., Візантія погодилась із виплатою Русі як одноразової контрибуції, так і періодичної данини, а також дала згоду на утримання руського посольства, надавши русам вагомий торговий статус [1/а]. Ряд дослідників, включаючи видатного засновника нової науки етнології Лева Гумільова, висунули гіпотезу про те, що як похід 907 р. у «Повісті минулих літ» відображено події 860 р. Якщо брати за основу цю версію,

то з урахуванням вельми плачевних для візантійців (згідно з літописом) результатів 907 р. можна пояснити констатацію Фотієм I «гнітючого і тяжкого удару», наведену вище у зв'язку з набігом русів 860 р.

У «Повісті минулих літ» є й відомості про відрядження в 912 р. Олегом «мужів своїх укласти мир і встановити договори між греками і руськими». Насправді ці події відносяться до 911 р., а така літописна дата виникла внаслідок того, що початком року на Русі, як і у Візантії, вважалось 1 березня. Метою княжої ініціативи, згідно із джерелом, було прагнення «засвідчити» дружбу, що «існувала між християнами і руськими», засвідчивши «її за вірою і за законом нашим». Дружба визначалась як «назавжди немінлива й бездоганна». Загалом до договору увійшли тринадцять статей, одна з яких стосувалась союзної допомоги грекам з боку Русі: «Коли ж потрібно [цесареві вашому] на війну іти і якщо виникне вам потреба [в людях], а ці, [руси], захотять віддати честь вашому цесареві, – то коли в будь-який час скільки їх [не] прийде і схочуть вони остатись [на службі] у цесаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть [там]».

Також було включено пункт про порядок служби русів у візантійській армії. Візантійський імператор Лев VI вшанував руських послів «золотом, і паволоками, і фофудіями». Їм продемонстрували «церковну красу, <...> повчаючи їх віри своєї і показуючи їм істинну віру», після чого правитель відпустив їх «у свою землю з честю великою».

Наступний договір русів із візантійцями, датований 944 р., став результатом походів уже усталеного при владі Ігоря Перша, але геть невдала спроба укласти його відбулася в 941 р. Серед причин політичного фіаско літопис ненав'язливо підносить невіру русів: «Багато ж і святих церков вони вогневі оддали, і майна немало [по] обох сторонах [Босфору] взяли, і монастирі ж і села всі вогневі оддали». До речі, описуючи один із попередніх безуспішних походів русів, автор «Повісті минулих літ» вживає

фразу: «Розкидало човни безбожних руських». А другий похід Ігоря (943 р.) без військових зіткнень увінчався укладенням у 944 р. мирного договору з візантійцями, який зобов'язував останніх до виплати данини: «Великий князь руський і бояри його хай посилають для того, [для чого їм треба], у Греки до великих цесарів грецьких [стільки] кораблів з послами своїми і купцями, скільки хочуть». Загалом договір мав військово-торговельний характер, регулював умови перебування і торгівлі руських купців у Візантії. Важливим його пунктом стала угода про взаємодопомогу: «Про Корсунську сторону¹⁵. Скільки ж є городів у тій частині [землі Грецької], хай не мають права [на них] князі руські. Хай воює [князь руський] у тих сторонах, – а та сторона не покорається нам, – і тоді, якщо попросить війська од нас, [греків], князь руський, ми дамо йому, скільки йому буде треба, — і нехай він воює». У разі ж нападу на «Корсунську сторону <...> чорних болгарів» – тюркських кочових племен булгарського походження – «князю руському» надавалось право «не пускати їх» [1/а]. Необхідно підкреслити, що «херсонський» акцент у викладенні є не випадковим, оскільки він мав відіграти значущу роль на етапі прийняття Руссю християнства. Аналізуючи договір, директор Інституту російської історії Андрій Сахаров констатує «офіційний заступ» Русі на «місце Хазарії як союзника Візантії на північних берегах Чорного моря», відмічаючи фактичну згоду Константинополя на «перетворення гирла Дніпра, Білобережжя, острова Святого Єлферія у руську сферу впливу». А оволодівши ключовими позиціями в районі Східного Криму, руські форпости оточили візантійські володіння в цих землях із півночі, сходу й заходу [14]. Руські володіння впритул підійшли до хазарських кордонів.

Разом із тим, у зв'язку з договором 944 р. слід вказати на один нюанс. У заключній частині договору сказано про клятву дотримуватися його, з уточненням: «Ми ж, [руси], скільки нас

¹⁵ Мається на увазі Херсон, Херсонес – древньогрецький поліс на південно-західному узбережжі Криму. Після входження до складу Візантійської імперії у V ст. Херсонес (Корсунь) у IX ст. став однією з військово-адміністративних областей Візантії. – прим. авт.

охрестилося, клялися [своєю] церквою святого Іллі в соборній церкві [цесароградській Софії] <...> А нехрещені руси А нехрещені руси хай покладають щити свої, і мечі свої оголені, і обручі свої, і інше оружжя і хай клянуться». Цей факт свідчить на користь того, що хрещення, яке ще не набуло масовості та масштабу, вже не було безглуздом для русів.

Слід відмітити, що в тому ж самому році Ігор прийняв рішення «піти на древлян, бажаючи взяти з них ще більшу данину». Древляни ж убили його. Після смерті Ігоря правити стала його дружина Ольга як регент наступника престолу Святослава. Вона серйозно поставилась до управління підвладними їй землями, установивши точний розмір стягуваної на користь Києва данини – «уроків» («оброків») і періодичність їх збирання («устави»). Для цього княгиня особисто вирушила у новгородські та псковські землі, в результаті чого підвладні їй території було поділено на адміністративні одиниці, що керувались підзвітними Києву княжими ставлениками («тиунами»). А далі відбувається виразна стиківка геополітики з релігією. В 955 р. «вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесарограда», де візантійський імператор Костянтин VIII сказав, що вона достойна «цесарствувати в городі сьому з нами». Ольга погодилась отримати хрещення, «і охрестив її цесар з патріархом» [1/а], після чого імператор зробив їй пропозицію, на яку, чудово усвідомлюючи політичні наслідки шлюбу, Ольга розсудливо відповіла відмовою.

Однак прийняттям християнства вона заклала фундамент для подальших «обґрунтованих» зазіхань Русі на жаданий Константинополь.

Князь Святослав, Візантія і Болгарське царство

У 964 р. до складу Київської Русі були включені в'ятичі, які знаходилися під контролем ослаблого Хазарського каганату. Наступного року Святослав, який вже підріс, захопив хазарський Саркел. З його ім'ям також пов'язано підкорення східної частини

Болгарського царства. Згідно з «Повістю минулих літ», у 967 р. «рушив Святослав на Дунай на Болгар, <...> одолів» їх, узяв «вісімдесят городів по Дунаю». Після чого «сів, князюючи, тут, у [городі] Переяславці, [і] беручи данину з греків» [1/6]. Точне місцезнаходження «Переяславця» не встановлено. Він ототожнюється з болгарським містом Преславом або зниклим містечком Преславом Малим (Преславцем), яке знаходилося колись на нижньому Дунаї у сучасній Румунії.

Першопричини нападу князя на Болгарію розкривають візантійські джерела. Сучасник подій, один із найвидатніших візантійських істориків, письменників другої половини X ст. Лев Диакон пише, що в той період на зустрічі з візантійським імператором Никифором Фокою «посли місян» (болгар) передали йому вимогу болгарського царя Петра I про отримання з Константинополя «звичайної данини, за якою вони й послані зараз до василевса». Обурившись, Никифор наказав їм «забиратися у свою землю» й «вирушив у похід проти місян». Однак вирішивши «не піддавати небезпеці [своїх людей] у непроходимих і небезпечних місцях», він відкликав військо «і повернувся до Візантії». Потім він відправив «патрикія Калокіра <...> до тавроскіфів, яких у просторіччі зазвичай називають росами». Наказавши «розподілити між ними <...> золото», імператор поставив задачу «привести їх у Місію» для захоплення країни [15/a]. «Започаткувавши дружбу» зі Святославом, Калокір «розбещив його дарами й очарував улесливою мовою», що видалося можливим через те, що «все скіфське плем'я надзвичайно користолюбне, вищою мірою жадібне, пристає й на підкупи, і на обіцянки». Але при цьому Калокір переслідував і власні цілі. Давши згоду Святославу «підкорити й утримати» Болгарію після перемоги «для власного перебування», він звернувся до нього із проханням надати сприяння патрикію «у боротьбі за оволодіння престолом і ромейською державою» [15/6].

Візантійський чиновник, хроніст XI – початку XII ст. Іоанн Скилиця дещо інакше описує первинні причини того, що сталося. З його слів, у 967 р. Никифор Фока зажадав від болгарського царя Петра I, аби той забезпечив недопущення переправи через Дунай угорців, які переслідували мету «спустошувати [володіння] ромеїв». Петр проігнорував звернення, і Никифор відправив Калофіра до Святослава, аби схилити його «до нападу на болгар» тими ж самими «обіцянками дарів і чималих почестей». Наступного року руси «розорили багато міст і сіл болгар, захопили рясну здобич і повернулись до себе» [16]. Показово, що у візантійських джерелах немає згадувань про княжіння Святослава у Переяславці.

Як оповідає «Повість минулих літ», у 969 р., пишномовно назвавши Переяславець «середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – сrebro й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь», Святослав оголосив про свій намір жити на Дунаї [1/а], що цілком можна було б трактувати як крок до реалізації домовленостей із Калофіром. Лев Диякон повідомляє, що вирушив Святослав у похід на болгар на чолі війська «із шести десяти тисяч <...> мужів» разом із Калокіром, з яким він «з'єднався узами побратимства».

Необхідно зазначити, що цей похід, який не був санкціонований офіційним Константинополем, мав самостійний характер. Болгари «не витримали першого ж натиску, почали тікати і у ганебний спосіб зачинились у безпечній фортеці своїй Дористолі». Никифор відтак опинився перед фактом війни як із болгарами, так і з русами. Не сподіваючись «вже домовитися з таврами» і підкорити Калокіра, який «остаточно відхилився від істинного шляху», імператор вирішив схилити на свій бік болгар через династичні шлюби. Не будучи вихідцем із царського роду і не маючи від народження прав на імператорську корону, Никифор «попросив» у місяць «дівчин царського роду» для видання їх «заміж за синів василевса Романа» (попередника

Никифора Романа II). Болгари погодились, до Константинополя вже прибули наречені, але наприкінці року воєначальник Іоанн Цимісхій організував убивство Никифора, зайнявши імператорський престол [15/б].

Влаштувавши «всі справи управління», Іоанн на початку 970 р. «відрядив послів» до Святослава з дорученням запропонувати йому в обмін на «обіцяну Никифором за набіг на місян нагороду» полишити Болгарію. Але князь київський «уже міцно оволодів їхньою країною і увесь перейнявся нахабством і пихою». Він зажадав «викуп за всі захоплені» в ході війни міста й полонених, а інакше нехай візантійці «полишать Європу, на яку вони не мають права, і забираються у Азію», не сподіваючись на укладення миру. Почався період обміну погрозовими посланнями. Після фрази Святослава в одному з них «ми самі поставимо незабаром свої намети у воріт Візантія» Іоанн Цимісхій, аби «попередити навалу», наказав воєначальникам «зібрати військо й вирушити у <...> прикордонні з Місією землі» тренувати воїнів та об'їжджати країну, аби «вона не зазнала ніякої шкоди від скіфських набігів». Вмить «тавроскіфи відокремили від свого війська одну частину, приєднавши до неї велику кількість гунів (тюркомовний народ) і місян, та відправили їх проти ромеїв», вдершись на територію візантійської Фракії (весна 970 р.) [15/в]. Отже, до цього часу болгари мали союзницькі стосунки з русами.

Після поразки русів під Аркадіополем військо повернулося до Болгарії, де провело решту року. Але сили візантійців ослабила внутрішня опозиція. Один із воєначальників Варда Фока (племінник Никифора Фоки), «схилившись до перевороту, втік з Амасії, куди був засланий», заявивши, що саме йому «належить верховна влада». Заколот подавив інший воєначальник на ім'я Варда, Склір, до кінця 970 р. [15/г] (Сестра Фоки була дружиною брата Скліра, патрікія Костянтина).

Навесні 971 р. Іоанн Цимісхій очолив похід на русів, атакувавши Преслав, де знаходився болгарський цар Борис II.

Досягши успіху, візантійці попрямували до м. Доростола, яке було опорним пунктом Святослава у Болгарії. Утім Святослав, який знав про перехід болгар на бік Візантії, «скликав близько трьохсот найбільш родових і впливових з їх числа» та з «нелюдською дикістю» розправився з ними: «Усіх їх він обезголовив, а багатьох інших уклав у кайдани та кинув у в'язницю» [15/д]. Битва за Доростол, що тривала три місяці зі змінним успіхом, уносила кращі сили візантійців та русів. Дуже показово, що Лев Диакон, описуючи успіх русів співзвучно авторові «Повісті минулих літ», який вважав невіру атакуючих причиною поразки київських князів у візантійських походах, робить аналогічний висновок стосовно одного локального епізоду: «родич государя, магістр Іоанн став здобиччю варварського шаленства, зазнавши кари за злочини, заподіяні ним проти святих храмів, адже кажуть, що він пограбував у Місії багато церков у перетворив на своє приватне майно їхнє начиння й священні посудини» [15/е].

На тлі військових дій Константинополь зіткнувся із черговим бунтом, очоленим братом Никифора Фоки Левом. Хоча заколот було успішно подавлено, візантійський імператор, який був «засмучений втратою часу» і сумував про загиблих «ромейв», згідно з Іоанном Скилицею, запропонував Святославу поєдинок, покликаний вирішити результат війни, мотивувавши його тим, що «належить вирішити справу смертю одного мужа, не вбиваючи й не виснажуючи сили народів» – хто із двох здобуде перемогу, той стане «володарем усього». Відповіддю князя стали «знущальні слова», а саме пропозиція імператору – обрати варіант («який захоче») власної смерті [16].

Лише після липневої битви «поранений стрілами, втративши багато крові, ледве» не потрапивши в полон, Святослав «став просити миру», висунувши такі умови: передача візантійцям Доростола, визволення полонених, відхід із Болгарії в обмін на безпечне відплиття на батьківщину, включаючи надання продовольства відступаючим. При цьому «ромей <...> як раніше

<...> вважатимуть своїми друзями» тих русів, кого посилають «у торгових справах до Візантії». Іоанн, який погодився з усіма умовами Святослава, «лише в чотири місяці» переміг «юрби росів <...> повернувся з великими трофеями до Візантія». Приймавши від городян вінці й скіпетри, імператор здійснив «свій тріумф усередині» Константинополя [15/e]. Потрібно визнати, що привід для радості дійсно існував. Північно-східну Болгарію було приєднано до Візантії – незалежними залишились тільки західні болгарські землі. Позбавлений царського титулу, Борис II став візантійським вельможею.

Звичайно, «Повість минулих літ» описує ситуацію в цілком іншому світлі, відносячи її до 971 р.: «Прийшов Святослав до Переяславця, і заперлися болгари в городі». Захопивши місто «списом», Святослав довів до відома візантійців плани захоплення Константинополя: «Була жорстока січа <...> греки втікали. Пішов Святослав до столиці, воюючи й розбиваючи міста». Іоанн вислав йому «дари», але той наказав сховати їх, прийнявши в дар «меч та інше оружжя» від наступної депутації. Потім він узяв данину «і дари многі» і повернувся у Переяславець «зі славою великою». Крім того, згідно з наведеними в цьому джерелі статтями русо-візантійського договору 971 р., Святослав зобов'язався відмовились «замишляти на землю вашу, <...> збирати людей [проти неї]», приводити «інший народ», включаючи території, що знаходяться «під владою грецькою». Серед них вказувалась і «волость корсунська і городи її». Далі підбивався підсумок: якщо «інший хто-небудь» нападе на Візантію, «я буду противником йому і буду битися з ним. Як і клявся я цесарям грецьким, а зі мною бояри і русь уся будемо ми додержувати попереднього договору».

А вже з Переяславця Святослав «рушив у човнах до [дніпрових] порогів», не прислухавшись до поради обійти їх «на конях, бо стоять печеніги¹⁶ в порогах». Вирішивши, імовірно,

¹⁶ Союз тюркських племен. – прим. авт.

помститися Святославу, переяславці повідомили печенігів, що він повертається «з малою дружиною», маючи при собі «багато у греків і полон незчисленний». Не зумівши пройти пороги, на які заступили печеніги, Святослав зупинився зимувати у Білобережжі¹⁷ [1/а,б].

У зв'язку з цим Іоанн Скілиця відводить будь-які підозри від візантійців, зазначаючи, що «на прохання Свендослава» Василій відправив до печенігів посольство із пропозицією не тільки «стати його друзями й союзниками, не переходити через Істр і не спустошувати Болгарію», а й «безперешкодно пропустити росів пройти через їхню землю» для повернення додому. Печеніги «уклали договір на запропонованих умовах, відмовившись тільки пропустити росів» [16]. Навесні 972 р. на Святослава, який попрямував до порогів, напав князь печенізький, «і вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, – окувавши череп його золотом» [1/б].

На геополітичному терені руси й візантійці зустрілись 15 років по тому за цілком інших обставин. Тому здається доцільним бодай у загальних штрихах простежити, як сторони рухались назустріч одна одній.

Володимир Святославич

Після смерті князя Святослава на чолі Києва постав один із його синів – Ярополк. Другий син, Олег, був хазяїном Древлянської землі. Третій, Володимир, у 970 р. княжив у Новгороді. Він був позашлюбним сином Святослава від Малуші – «ключниці Ольгиної». Починаючи з 975 р. між першими братами загострилися відносини. Як наслідок, у 977 р. «пішов Ярополк на брата свого Олега у Деревську землю» і повалив його. Отримавши звістку про це, Володимир «злякався і утік за море». А Ярополк, призначивши «своїх посадників у Новгороді»,

¹⁷ Стрічка побережних земель, яка включає територію усієї нинішньої Кінбурнської коси, розташованої в Миколаївській та Херсонській областях України; на той момент складалась із декількох великих островів, прорізаних протоками дніпровської дельти. – прим. авт.

заволодів «один Руською землею». У 980 р. «Володимир повернувся до Новгороду з варягами», повідомивши посадникам Ярополка про готовність «із ним битися». Захопивши по дорозі Полоцьк, підійшов Володимир «до Києва з великим військом», але Ярополк «зачинився» у місті «зі своїми людьми». «Повість лет минулих літ» оповідає, як Володимир заманив Ярополка на перемовини, напередодні яких «два варяга підняли його мечами під пазухи». Після чого «став Володимир княжити в Києві один» [1/6].

Однак згідно з працею «Пам'ять і пошана руському князю Володимирі», авторство якої приписують монаху XI століття Іакову Чорноризцю-Мниху, «сів у Києві князь Володимир у <...> 978 р.» [17]. Володимир «поставив кумири на схилі¹⁸», яким «приносили жертви, називаючи їх богами, і приводили своїх синів і дочок, і приносили жертви бісам». На такому тлі князь розпочинає активну зовнішньополітичну діяльність. У 981 г. «пішов Володимир на поляків і захопив <...> Перемишль, Червен й інші міста» на Волині. Тоді ж він «завоював» землі ятвягів¹⁹, отримавши вихід на Балтику. У 984 г. настала черга атаки Володимиром «радимичів» [1/6], що мешкали у міжріччі верхнього Дніпра і річки Сож у межах нинішніх Гомельської та Брянської областей, що є фактично територією між Києвом і Новгородськими землями. У 985 р. Володимир «срібних болгар²⁰ переміг» і хазар, і «данину на них поклав» [17].

Київ посилюється на всіх географічних напрямках. Мабуть, багато хто із правителів намагався заручитися його підтримкою через використання релігійного чинника. Та й сам Володимир, звісно, не міг не розуміти, що для посилення міжнародного авторитету Русь мала прийняти як офіційно-державну одну зі світових релігій. Напевно, він прораховував перспективи цього рішення, насамперед геополітичні. І доволі серйозно.

¹⁸ Пантеон ідолів. – прим. авт.

¹⁹ Балтомовне плем'я, що населяло доволі великі землі на території сучасних Білорусі, Польщі та Литви. – прим. авт.

²⁰ Волзькі булгари. – прим. авт.

У 986 р. «прийшли болгари віри магометанської», вмовляючи Володимира увірувати «в закон наш» і «поклонитися Магомету». Але, як свідчить «Повість минулих літ», князь полюбляв «чинити всякий блуд <...> йому не до впадоби: обрізання, і про їду свинячого м'яса, а про пиття – особливо. Він сказав: “Русі веселість – пиття, ми не можемо без цього бути”». Потім гінці від Папи Римського, згадані у літопису як «німці», стикнулись із нерозумінням через неприйняття цієї гілки християнства «предками нашими». «Жидам хозарським» Володимир заявив: «То як ви інших учите, коли самі ви одкинуті богом <...> розкидані по чужих землях». Потім настала черга греків.

А що ж у цей час відбувалося у Візантії?

Заколот Варди Фоки, принцеса Анна і хрещення Русі

Після смерті Іоанна I Цимісхія, на початку 976 р. імператорський престол зайняв Василій II. Впродовж року він, будучи очільником уряду, звільнив із ключової посади командувача східною армією Варду Скліра, який миттєво підняв заколот. Однак тут проявилися найбільш унікальні гримаси імперії. Для протидії заколотнику Василій визволив із вигнання Варду Фоку, який із радістю повернув своєму тезці «борг», подавивши заколот, і в 979 р. Склір із родиною втік до Багдада, знайшовши притулок при палаці халіфа. Там він обіцяв аміру алумара і аміру Іраку й Ахвазу Адуд ад-Дауле «зі своїх володінь, зобов'язавшись, якщо переможе, декілька фортець із тих, що греки зайняли й вирвали з рук мусульман». Із цими відомостями Адуд ад-Даула відправив свою довірену людину до Василя, зажадавши від нього «здачі цих фортець». А інакше він погрожував підтримувати Скліра «в його намірі воювати із царем». Василій на шантаж не відповів, і незабаром Адуд ад-Даула помер. Склір був фактично змушений залишатися у почесному ув'язненні. Однак через 8 років історичні декорації змінюють колір.

У 986 р. Василій II спробував завоювати західні землі Болгарії, але «почав [улітку] тікати цар і все його військо». Причому «переслідували його болгари і пограбували обоз і скарбницю». Як зазначає відомий сирійський історик XI століття Ях'я Антіохійський, про те, що сталося, дізнався Склір, і він «послав до Самсам ал-даулі²¹, просячи відпустити його» для виконання обіцяного батькові аміра. Самсам ал-даула погодився, і Склір повернувся до Константинополя. Поступово його «становище посилювалось», і Василій, повернувши Варді Фоці «звання доместика <...> наказав йому йти на Скліра», надавши перед цим йому війська [18]. Однак ситуація набула воістину непередбачуваного характеру.

Згідно з візантійським письменником Михайлом Пселлом, тезки розділили воєнні сили «на дві частини», надавши заколоту «нового розмаху» [19]. Але насправді, як про це свідчить Ях'я Антіохійський, Фока через родинні зв'язки домовився зі Скліром об'єднати зусилля проти імператора, щоб після перемоги поділити Візантію за принципом «Фока у місті Константинополі, а Склір поза ним». Відтак перший ставав потенційним «володарем» європейських володінь імперії, а другий – азійських. Здається, це було грою Фоки, який побоювався у боротьбі за владу неблагонадійного у його очах родича. Після чергової зустрічі «Фока схопив Скліра», люб'язно надавши йому найпочесніше заслання у фортецю під нагляд своєї дружини, обіцяючи виконати домовленості після отримання імператорського престолу [18].

У вересні 987 р. Фока оголосив себе імператором. Успішно оволодіваючи імперськими територіями, до кінця року «дісталися війська його Хрисополя». Це викликало побоювання Василя II «через силу його військ і перемоги над ним», у зв'язку з чим наступник Іоанна I Цимісхія звернувся «до царя русів – а вони його вороги <...> допомогти йому».

²¹ Син Адула-ал-Даула, амір ал-умара та амір Іраку. – прим. авт.

Тут, напевно, йдеться про кінець 987 р. Князь Володимир відповів згодою, висунувши, згідно з відомостями арабомовного історика, як вимогу дотримання так званого «договору про свояцтво», який давав згоду імператора на шлюб його єдиної сестри Анни і князя за умови, «щоб він хрестився і весь народ його країни» [19].

Якщо взяти за основу приблизний час константинопольського посольства до Володимира і врахувати напевно нелегкий хід перемовин, який змушував посланників неодноразово радитися із «центром», то можна припустити, що завершення «справи про шлюб», вірогідно, припало на кінець першої чверті 988 р. Але навряд чи Василій легко погодився на цей шлюбний союз. Ще дідусь Василя та Анни, імператор Костянтин VII Багрянородний наказував їхньому батьку – імператору Роману II – «відхилити» будь-яке можливе прохання будь-якого народу з-серед «невірних і нечестивих північних племен про спорідненість», зокрема шляхом шлюбу на дочці «василевса ромейв». Імовірне хрещення дещо пом'якшувало ситуацію, адже Костянтин VII вочевидь керувався у своїх настановах не тільки релігійними пріоритетами, а ще й міркуваннями «шляхетності їх родів» [20].

Однак становище Василя було воістину відчайдушним, що слідує із закону імператора, датованого квітнем 988 р.: згідно з ним новела, видана у 964 р. Никифором, «що зайняв царство», яка накладала вето на будівництво нових монастирів і богаділень, оголошувалась «недійсним, скасованим і таким, що не має сили» документом [21]. У зв'язку з цим слід зазначити, що на момент накладання вето кампанія зі зведення монастирів набула величезної популярності і розмаху, і серед її причин закон назвав «суєтну славу й явне безумство» людей, що прагнули «заводити власні нові монастирі, аби не тільки ми самі могли самонасолоджувалися суєтним титулом [засновників], а й щоб наше стояло явно й окремо». Через це новелою заборонялося заповідати поля і маєтки «монастирям, богадільням і

паломницьким будинкам або ж митрополитам та єпископам» [22].

Можливо, підґрунтям для появи цього закону були дещо інші обставини. Нікіфор, який походив не з царського роду, не мав від народження прав на імператорську корону, на що завжди могла послатися його опозиція. Утім новелою він послаблював позиції візантійської аристократії, до якої поряд із класом землевласників входило духовенство. Але Василю було не до цих тонкощів, і, вбачивши у законі 964 р. «корені теперішніх лих» вкупі з причинами «повалення і сум'яття усього всесвіту», він вирішив здобути підтримку церкви.

Будь-що-будь, тієї ж весни прибулі «війська русів з'єднались» із греками і «перемогли Фоку», в результаті чого, напевно, ближче до кінця 988 г. «оволодів Василій приморською областю» [21].

Хрещення Русі: геополітика і дати

Але саме тут виявилась одна деталь, що заслуговує на особливу увагу. Сирійський історик Ях'я Антіохійський, описуючи процес укладання «договору про спорідненість» і русо-грецького об'єднання, відмічає той факт, що послав до Володимира «Василій у подальшому митрополитів та єпископів», які «охрестили царя й усіх, кого обіймали його землі, і відправив до нього сестру свою, і вона побудувала багато церков у країні русів» [18]. Судячи з цієї цитати хрещення безпосередньо Володимира, Русі та його шлюб з Анною статися після русо-візантійської атаки на Варду Фоку, тобто щонайменше до кінця 988 р. Чи так це насправді? Звернімося до «Повісті минулих літ».

Відмічаючи факт впливу зовнішніх сил на Володимира при винесенні ним рішення про прийняття однієї зі світових релігій протягом 986–987 рр., літопис повідомляє про скликання князем у 987 р. «бояр своїх і старців городських» з метою наради й затвердження остаточного рішення. Попередньо князь

відправляє за кордон «мужів добрих і тямущих, числом десять», закликавши їх «розізнай у кожного про їхню службу» на місцях. Останньою з відвіданих ними виявилась «Грецька земля», де прибулих докладно ознайомили з процесом православного богослужіння. Після чого «цар Василій» відпустив їх «з дарами великими і з честю». Повернувшись, вони повідомили князю, що в мусульман немає «радості <...> але печаль і сморід великий», на службі католиків «краси не побачили ніякої», а ось у греків – «видовище і краса». Отже, ключовим моментом у оповіданні став обрядовий чинник – розкішність і зовнішня виразність богослужіння, тобто його видовищність і краса.

Утім паралельно було озвучено важливий в умовах необхідності вибору історичний прецедент – прийняття православ'я «наймудрішою з-серед усіх людей» Ольгою, бабусею князя. З аргументами Володимир погодився, і на питання «то де ми хрещення приймемо?» отримав відповідь «де тобі вгодно» [1/б]. На цьому опис подій 987 р. у цьому джерелі завершується.

Отже, цей епізод стосується кінця року. Хоч би в якому вигляді подавав автор літопису передісторію рішення Володимира про прийняття християнства, він збігається в часі з початком контактів між константинопольським імператором і київським князем, у тому числі з питання про хрещення Русі. Але це не єдиний збіг: «Повість минулих літ» також не дає жодних додаткових даних на тему «київський князь – хрещення» за 987 р.

Водночас у «Житіє» Володимира є така фраза: «По святому же хрещенні поживе блаженний князь Володимир 28 років» [17]. З урахуванням того, що датою народження князя зазвичай вказується «близько 960», якщо брати за основу 959 р., то 28-річчя Володимира припадає на 987 р. В принципі, в цьому немає нічого дивного. У вищенаведених умовах договору між Василієм і князем чітко озвучено вимогу, «щоб він хрестився і весь народ його країни». Отже, могла бути прописана, зокрема, поетапність

процедури хрещення, включно із початковим хрещенням самого Володимира. Що він, судячи із «Житія», і здійснив у 987 р. Імовірно також можна вважати присутність у складі посольства Василя представників вищих страт візантійського духовенства. Тому зупинимось на версії про те, що цей крок зроблено князем задля втілення вищезгаданого «договору про спорідненість».

Тепер повернемося до «Повісті минулих літ», яка починає розповідь про 988 р. зі згадування про похід Володимира «з військом на Корсунь, город грецький», коли він зупинився «на відстані польоту стріли од города» [1/6]. Але що стояло за цим походом? Видатний російський вчений XVIII ст. Михайло Ломоносов бачить причину в тому, що «вже навернений серцем Володимир» мав «жагу» до хрещення. Але він, «пам'ятаючи свою і предків у воєнній мужності перевагу перед греками, бажання своє мав намір прикрити важливою справою» [22]. Той факт, що за М. Ломоносовим у 988 р. князь Володимир ще не хрещений, не дивний, оскільки в своєму творі творі мислитель спирався винятково на літопис. Інша річ, що М. Ломоносов, нехай і опосередковано, але відображає політичне тло підходу військ Володимира до Корсуні. Однак спільна русо-візантійська атака у середині 988 р. на бунтівного Варду і успішне оволодіння Василієм до кінця року приморської області свідчать, що в цей період між візантійським імператором і київським князем навряд чи могли виникнути якісь серйозні протиріччя.

Згідно ж із «Повістю минулих літ», увійшовши після тривалої облоги у Корсунь, Володимир довів до імператора свої вимоги: «Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу [те], що й сьому вчинив». Отримавши ствердну відповідь за умови необхідності хреститися, Володимир дав на те свою згоду, слідом за чим візантійці «послали сестру свою <...> вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город, і посадили її в палаті». Володимир миттєво «повелів охрестити себе», після чого «привів він цесарицю на обручення». Потім князь «Корсунь

віддав грекам як вено²² за царицю», повернувшись із родиною до Києва, отримавши пораду не приймати «вчення від латинян». У Києві він наказав позбавитися ідолів, закликавши усіх мешканців хреститися. І вийшов «із попами цесарициними і корсунськими на Дніпро», де «зійшлося людей без ліку», які, «охрестившись, ішли кожен у доми свої» [1/6]. Завершивши опис цього епізоду, автор джерела переходить до відображення подій 989 р.

Отже, на основі цього уривку вимальовується така картина: візантійський імператор відмовився дотриматися (або затримав) виконання одного з основних пунктів «договору про спорідненість» – видання Анни заміж за Володимира, – і останній силою примусив Константинополь надати обіцяне, повернувши за це попередньо захоплений Херсонес. Але тоді виходить, що всі надані вище викладки, що стосуються весняної атаки русів на візантійського заколотника й успіхів Василя до кінця 988 р., є невірними хронологічно. Або ж захоплення Корсуні, яке призвело до миттєвої видачі Анни заміж за київського князя, сталося у першій чверті 988 р. (принаймні наприкінці цього періоду)? Однак Як'я Антіохійський дає конкретні відомості про те, що «8 березня 989 р.²³ вирушив цар Василій та брат його Костянтин зі своїми військами і військами русів, і зіштовхнулися з Вардою Фокою в Абідосі <...> і перемогли Фоку; і було його вбито 13 квітня того ж року» [18]. Чи слідє звідси, що русо-візантійський тандем не подавив у 988 р. повстання Варди? Чи не здається правдоподібною в цьому випадку – незважаючи на хронологічну помилку – версія «Повісті минулих літ», згідно з якою Володимир узяв Корсунь через неможливість здійснити шлюб із Анною? Цілком можливо, що Василій, наблизившись до перемоги над заколотниками за допомогою русів наприкінці 988 р., раптом вирішив призупинити виконання «договору про спорідненість», через що руси не тільки припинили дотримуватися союзницьких

²² Вкуп. – прим. авт.

²³ Можливо, дещо пізніше. – прим. авт.

зобов'язань стосовно імператора, а й примусили Константинополь віддати Анну за Володимира. Завдяки цьому Варді вдалося повернути свої позиції, оскільки позбавлене підтримки військо Василя змушене було битися не лише з Фокою, а і з загарбниками Корсуні.

Якщо ця гіпотеза є вірною, тоді Володимир все дійсно прорахував до дрібниць: після прибуття до нього нареченої він повернув Корсунь, виконав пункт про хрещення і одразу ж відправив війська на підмогу Василю, забезпечивши перемогу над Вардою Фокою.

Лев Диякон каже про «взяття тавроскифами Херсона» [15/ж] у 989 р. Згадування про народ «тавроскифів» вперше зустрічається у римського географа Птолемея, який вказав, що ареалом їх розселення є пониззя Дніпра. Інші римські й візантійські автори вважали це плем'я таким, що проживає у Криму. Лев Диякон першим використав цей етнонім стосовно русів. «Житіє» також підтверджує, що Володимир «на друге літо після хрещення²⁴ до порогів ходив, на третє літо Корсунь місто взяв» [17]. Водночас, не називаючи точної дати події, Лев Диякон надає інші найцінніші відомості, що проливають світло на час, коли сталася ця подія. Він пише, що захоплення Корсуні «і завоювання місянами Веррії», розуміючи під місянами болгар, а під Веррією сучасне грецьке місто Верія, знаменували «сходження виниклої тоді зірки, а також вогненні стовпи, що всіх налякали, які з'явилися потім пізно вночі у північній частині неба». Далі історик каже про «комету» [15/ж].

За повідомленням ряду джерел, авторитетний дослідник історії, російський візантиніст XIX ст., засновник Санкт-Петербурзького центру візантиністики Василь Васильєвський шляхом зіставлення різних даних про той період визначив, що «вогненні стовпи», будучи насправді не чим іншим, як північним сяйвом, можна було бачити 7 квітня, а комета з'явилась 27 липня. Відповідно, захоплення Корсуні та

²⁴ Тобто після 987 р. – прим. авт.

взяття Веррії відбулись між цими датами. Що можливо лише в тому разі, якщо у викладенні Лева Диякона не мала місце «симетричність», що приурочувала «до кожного знамення особливу подію» [23]. Але якщо розглядати дати 7 квітня і 27 липня окремо, то вимальовується така картина: в березні війська русів та візантійців починають атакувати сили Варди у Абідосі; «вогненні стовпи», що з'явилися 7 квітня, знаменують «взяття тавроскифами Херсона», але все ж тандем завдає поразки Фоці, вбитому 13 квітня. Якщо цю версію зіставити з описом аналогічної події у «Повісті минулих літ» – з урахуванням хронологічних похибок, – тоді остаточний варіант історичного сценарію виглядатиме так: зіткнувшись із небажанням Василя віддати сестру за Володимира (на тлі успіху проти заколотників) або, принаймні, побоюючись цього, київський князь бере в облогу Корсунь. Але й це не дає результатів аж до захоплення Володимиром міста і призупинення ним спільної з візантійцями атаки проти Варди (7 квітня 989 р.). Лише із втратою Херсона Василь виконує зобов'язання. Володимир отримує Анну, після чого приймає православ'я, забезпечуючи хрещення населення. Водночас із цим він повертає Корсунь і допомагає Василю завдати остаточної поразки Варді. Отже, з урахуванням вищевикладеного християнізація Русі припадає на 989 р. Щоправда, при цьому залишається одно «але» (хоча, можливо, не єдине). Після смерті Фоки повстання тривало – його дружина «випустила Скліра», навколо якого почало збиратися оточення першого.

Що стосується «небесних знамень», то, як зазначають деякі експерти, у 989 р. «восени, у сьомому місяці, біля сузір'я Дунцин з'явилась комета, яка знаходилась там упродовж тридцяти днів» [24]. Також відомо, що астрономи Коуелл (Cowell) и Кроммелін (Crommelin), які побудували «астрономо-математичну теорію руху комети Галлея» (початок XX ст.), «розрахували [її] теоретичні появи у минулому». Згідно із цими даними, у вересні 989 р. комета проходила «через перигелій» [25]

– найближчу до Сонця точку орбіти небесного тіла, що рухається навколо нього по одному з конічних перерізів (еліпсу, параболі чи гіперболі). Можливо, через проблеми «небесно-астрономічного» характеру, сприйняті ним як ознака, Василій вирішив виконати обіцяне Володимирові й піти на примирення зі Скліром. Першому було віддано Анну, другому 11 жовтня надано титул куропалата²⁵ і кілька областей у володіння. Солідні преференції здобуло й оточення Скліра [18].

Відповідно, у такому разі зв'язка «Корсунь – Анна – хрещення – Корсунь» спрацювала восени 989 р. Тож як, все по новому колу? Кінець 989 р. або навіть початок 990-го?!

Погляд А. Поппе

Однак існує ще одна вкрай цікава версія трактування навколокорсунських подій. Її автор – професор історичного інституту Варшавського університету Анджей Поппе. На його думку, «похід Володимира на Херсонес був спрямований не проти Візантійської імперії, а мав на меті підтримати законного візантійського імператора». Інакше кажучи, «князь діяв не проти міста, лояльного до імператора Василя, а проти бунтівного», який підтримав Фоку. Історик пише, що Херсонесу завжди були притаманні сепаратистські тенденції, тому цілком вірогідним є перехід міської влади на бік Варди Фоки з надією «на більшу автономію». В принципі, тут варто згадати спеціальні «корсунські» пункти в русо-візантійських договорах 944 і 971 рр. Саме на це й посиляється А. Поппе, водночас припускаючи, що «нова зрада міста» актуалізувала «корсунську» статтю договору 944 р., яка передбачала участь русів у вирішенні проблеми.

Крім того, на думку польського історика, хрещення Володимира могло відбутися 1 січня 988 р. Слідом за цим, згідно з А. Поппе, в житті князя сталася інша стрижнева подія, пов'язана із описаною у літописі мандрівкою до дніпровських

²⁵ Придворний чин – прим. авт.

берегів. Дослідник називає «визначеною» дату походу, якою він вважає першу половину 988 р., «у період навігації на Дніпрі <...> тобто з весни до осені». За його версією, Володимир «міг виступити назустріч своїй нареченій» для забезпечення її «безпечної переправи через небезпечні дніпровські пороги» з подальшим супроводом. До цієї думки дослідника підвела традиція, що існувала «у середині XII століття», згідно з якою князі русів «виходили до порогів або навіть до гирла Дніпра назустріч нареченій та її почту». На користь гіпотези А. Поппе свідчить той факт, що у взаємовідносинах Василя II і Володимира не спостерігалось жодних проблем, а відтак імператор Візантії виконав зобов'язання щодо видання сестри заміж за князя після його хрещення. А слідом за прибуттям Анни відбулося «масове хрещення киян у водах Дніпра», яке, найбільш імовірно, припадає «на п'ятидесятницю 988 р.» – на 50-й день після Великодня, а отже на кінець весни. Далі ж відбулося взяття росами бунтівної щодо імператора Корсуні. Таким чином, згідно з думкою А. Поппе, обидві сторони виконали умови «договору про спорідненість» без тиску з чийогось боку [26].

Інтерпретація польського історика беззаперечно має право на існування. Утім врятувати імперію від «реалізації» природних «ознак» Василю II не вдалося. В день, коли «святкувалась пам'ять великомученика Димитрія», Візантія зазнала «страшного землетрусу», який перекинув башти, «завдав смерті багатьом <...> жителям <...> зруйнував і скинув на землю купол і західне скрепління великої церкви» [18] – храму Святої Софії, який після взяття Константинополя османами було перетворено на мечеть «Айя-Софія».

Завершення

Отже, вся логіка подій, що передували хрещенню Русі, свідчить про геополітичну основу вибору християнства релігією Русі. Попри сказаним пізніше словам Іларіона – першого етнічно руського митрополита, поставленого на чолі Київської

митрополії у 1051 р., – який пов’язував прагнення Володимира «бути християнином і землі його також бути» з тим, що він «завжди чув про благовірну землю грецьку, христолубиву й сильну вірою: як (там) Бога Єдиного у Трійці шанують і вклоняються (Йому)» [27].

Загалом, прийняття православ’я разом із доконаним шлюбом між Володимиром та Анною призвело не лише до розвитку союзницьких взаємовідносин Русі з Константинополем. За влучним висловом російського філософа, публіциста, монархіста за переконаннями Лева Тихомирова, «шлюб Володимира із Візантійською принцесою» вселив йому «думку про царствене право на Верховну владу» [28]. Тому Володимир став приділяти релігійному чинникові величезне значення, озвучивши задачу «збирати у найкращих людей дітей та віддавати їх у навчання книжкове» [1/6].

У свою чергу, на Русі від початку (у 988 р.) затвердились слов’янське богослужіння та слов’янська книжність. Мовою богослужіння стала південнослов’янська за походженням церковнослов’янська мова, що виникла завдяки вихідцям із візантійського м. Салоніки, братам Кирилу та Мефодію. Згідно з «Повістю минулих літ», останній за допомогою «гарних скорописців» переклав «усі книги повністю з грецької мови на слов’янську». А «слов’янський народ і руський єдиний, адже від варягів назвалися руссю, а до цього були слов’яни; хоча полянами називались, але мова була слов’янською» [1/а]. На думку російського письменника XIX ст. графа Михайла Толстого, на відміну від незрозумілої для народу латинської Біблії «проповідник православний приносив Священне писання у перекладі на мову того народу, до якого він звертався з проповіддю; сила його проповіді полягала у силі Слова Божого; замість нього діяла на душу язичника сама Біблія. Так було і в

Росії²⁶, для якої вже був готовий переклад Священних книг – праця святих Кирила та Мефодія» [29].

Однак фахівці вказують на відсутність хоч абиякої суттєвої тотожності між древньоруською та церковнослов'янською мовою у всіх її формах. Віктор Живов, російський філолог, фахівець у галузі історії російської мови, літератури та культури, пише, що «із самого початку церковнослов'янська була мовою книжковою, виразно протиставленою побутовій розмовній мові». З його слів, «руська та церковнослов'янська сприймалися не як різні мови, а як різні варіанти однієї», розмежовуючись «сферами застосування – книжкового і некнижкового: церковнослов'янською не вели побутових розмов, а руською не молилися» [30]. Через це у X–XI ст. церковнослов'янська отримала функції книжково-літературної мови.

Утім вже до кінця X ст. на Русі стають відомими номоканони (візантійські збірники слов'янською мовою у 50 і 14 титулів), які стосуються церковних правил та імператорських указів, видана у 741 р. імператором Левом III Ісавром еклога (кодекс візантійського законодавства), а також «Прохирон», що вийшов наприкінці VIII ст., який іменувався «Градським Законом» або «Ручною Книгою законів». У подальшому всі ці церковно-юридичні документи – так звані «Кормчі Книги» – стали повноправними законодавчими актами. Слідом за цим настала черга виникнення інституту церковних судів.

Водночас із цим руська влада поступово запозичувала притаманні візантійському двору пишність і розкіш. Як зазначає ректор Свято-Володимирської духовної академії Американської Православної Церкви (Нью-Йорк, США) протоієрей Іоанн Мейендорф, Київ швидко прийняв візантійські традиції «як зразок свого власного культурного розвитку». Тому після

²⁶ Нагадаємо, що у період, про який каже Толстой, ані державного утворення, ані географічної території з назвою «Росія» не було. – прим. авт.

хрещення «в очах візантійців» Русь «ставала частиною імперії» [31].

1. Повесть временных лет²⁷
а/ <http://www.hrono.info/dokum/povest1.html>
б/ <http://www.hrono.info/dokum/povest2.html>
2. Цит. за: Зарубежные источники по истории Руси как предмет исследования. Гл. 3
<http://www.lants.tellur.ru:8100/history/DRSZI/II.3.htm>
3. Святейшего Фотия, архиепископа
Константинопольского, первая гомилия «На нашествие росов»
<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/IX/860-880/Fotij/text1.htm>
4. Бертинские анналы
http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Annales_Bertiani/text2.phtml
5. Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Название «Русь» в этнокультурной истории древнерусского государства (IX–X вв.)
<http://janaberestova.narod.ru/mp.htm>
6. Geographus Bavarus, Text der Handschrift
<http://www.idrisi.narod.ru/geo-bavar.htm>
7. Алекперов А. О походах русов на Каспий и в Азербайджан
<http://karabakh-doc.azerall.info/ru/turkologiya/trk027.htm>
8. Див. докладніше: Алекперов А. О происхождении каганата (государства) “Рус”ов
<http://karabakh-doc.azerall.info/ru/turkologiya/trk011.htm> ;
Алекперов А. Ф. Саклабы. К постановке проблемы.
<http://karabakh-doc.azerall.info/ru/turkologiya/trk002.htm> ;
Алекперов А. Ф. К интерпретации одного рассказа в сообщении персидского анонима «Худуд ал-Алем»
<http://karabakh-doc.azerall.info/ru/turkologiya/trk013.htm>
9. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран

²⁷ Використовувалась також україномовна версія («Повість минулих літ») <http://www.rulit.me/books/litopis-ruskijpovist-minulih-lit-read-357359-27.html> – прим. переклад.

<http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabeh/frametext8.htm>

10. Окружное послание Фотия, Патриарха Константинопольского, к Восточным Архиепископским Престолам
http://myriobiblion.byzantion.ru/photius/okr_posl.htm

11. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/ProdFeof/04.php

12. Ответ С. Трояновского
<http://www.novgorod1150.ru/ask/>

13. Миндолин В. Русский социум X–XI вв.
http://zfmsh.nsu.ru/zfmsh/video/mindolin_soc.doc

14. Сахаров Андрей Николаевич. Дипломатия Святослава
<http://www.hrono.ru/libris/saharov01.html>

15. Лев Диакон. История
<http://www.ropnet.ru/sapsan/text/bizant/diakon/books/book%20IV.htm>

<http://www.ropnet.ru/sapsan/text/bizant/diakon/books/book%20V.htm>

<http://www.ropnet.ru/sapsan/text/bizant/diakon/books/book%20VI.htm>

<http://www.ropnet.ru/sapsan/text/bizant/diakon/books/book%20VII.htm>

<http://www.ropnet.ru/sapsan/text/bizant/diakon/books/book%20VIII.htm>

<http://www.ropnet.ru/sapsan/text/bizant/diakon/books/book%20IX.htm>

<http://www.ropnet.ru/sapsan/text/bizant/diakon/books/book%20X.htm>

16. Иоанн Скилица. Обзор истории
<http://www.vostlit.info/Texts/rus/Skyliza/text3.phtml>

17. Похвала равноапостольному князю Владимиру и житие его, сочинение мниха Иакова
http://www.krotov.info/acts/11/2/vladimiru_pamyat.htm

18. Яхья Антиохийский. Летопись

Бібліотека сайту Іслам в Україні islam.in.ua

- <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Yahya/text1.phtml?id=1996>
19. Михаил Пселл. Хронография
http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Psell_M/text1.phtml?id=6711
 20. Константин Багрянородный. Об управлении империей
http://oldru.narod.ru/biblio/kb_imp1.htm
 21. Новелла 988 г. Василия Болгаробойцы
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/X/980-1000/Vasilij_II/novella_988.htm
Новелла императора Никифора Фоки 964 г.
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/X/960-980/Nikifor_Foka/novella_964.htm
 22. Ломоносов М. Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года
http://www.kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_456.htm
 23. Див. докладніше: Комментарии
<http://www.vostlit.info/Texts/rus/Yahya/primtext4.phtml>
 24. Див. Маркабов М. Анализ астрономических явлений описанных в истории государства Киданей
http://new.chronologia.org/volume4/m_kid2.html
 25. Див. докладніше: Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Империя
http://lib.ru/FOMENKOAT/imperia1.txt_Piece40.12
 26. Поппэ Анджей. Политический фон крещения Руси (русско-византийские отношения в 986–989 годах)
http://narod.ru/disk/11351956000/poppe_kreschenie.pdf.html
 27. Слово о Законе и Благодати митрополита Илариона
<http://www.vehi.net/oldrussian/slovo.html>
 28. Тихомиров Л. Монархическая государственность
http://society.polbu.ru/tihomirov_monarhgosud/ch61_i.html
 29. Граф М. В. Толстой. Рассказы из истории Русской Церкви
<http://www.magister.msk.ru/library/bible/history/tolstm01.htm>
 30. Живов В. М. О церковнославянском языке

<http://www.philology.ru/linguistics2/zhivov-01.htm>

31. Протоиерей Иоанн Мейендорф. Византия и Московская Русь. Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке

<http://vizantia.info/docs/155.htm>

РУСЬ ЯК СФЕРА ІНТЕРЕСІВ КОНСТАНТИНОПОЛЯ І РИМА

Гілки християнства між Польщею та Руссю

Близько 960 р. на чолі невеликого польського князівства Велика Польща із центром у Гнезно став Мешко I, який був першим історично достовірним польським правителем. Приєднавши Східне Помор'є – історичну область на півночі Польщі, розташовану на березі Гданської затоки, – він вирішив прибрати до рук і його західну частину. Але, зіткнувшись зі спротивом німецьких князів, польський князь був змушений укласти союз із імператором Священної Римської імперії Оттоном I. Окрім «чинника Оттона» прийняття Мешком християнства у 966 р. за латинським (католицьким) обрядом сприяв його шлюб із чеською принцесою Дубравкою. Після цього вже ніщо не перешкоджало князю оволодіти Західним Помор'ям, що й відбулося у 967 р. Хоча Великопольська хроніка причинами «таїнства святого хрещення» поляків називає лише факти здійсненого шлюбного союзу та «божественного натхнення» [1], згода Мешко на виплату данини імператорові за Західне Помор'я являє собою беззаперечне свідчення присутності в ньому геополітичного підґрунтя.

Водночас, на рубежі 990-х рр. князь проголосив Польщу ленним володінням Папи Римського, прагнучи забезпечити країну від німецьких вторгнень. Імператор Оттон III спробував пом'якшити ситуацію, звільнивши Польщу від ленних зобов'язань і подарувавши Мешко Болеславу I титул «Брата і партнера імперії». Однак зі смертю Оттона протистояння між поляками і німецькими князями набуло нової сили.

Як вже зазначалось раніше, прийняття православ'я разом із доконанням шлюбом між Володимиром та Анною призвело не лише до розвитку союзницьких взаємовідносин Русі з Константинополем.

Що ж стосується вже згаданих номоканонів, то причиною прийняття цих документів була аж ніяк не ідея єднання з Візантією при визнанні першості останньої. Повторимо, що могло йтися лише про першість – нехай і в перспективі – Русі над православним світом через оволодіння Константинопольським престолом: у прямому та переносному сенсі.

Отже, у геополітичних акціях, здійснених незабаром руськими князями, які мали явно виражений конфесійний відтінок, немає нічого дивного. Інша річ, що здійснювались вони на «східному напрямі», водночас як на «західному напрямі» розвивались русько-польські відносини – через внутрішні міжусобиці та тісні родинні зв'язки.

Княжі міжусобиці

У 1010 р. Володимир посадив на княжіння у Новгороді свого сина Ярослава, відомого у подальшому як Мудрий, який у 1014 р. відмовився від уплати батькові традиційної данини у дві тисячі гривень срібла. Ряд дослідників причиною демаршу Ярослава вважають наміри Володимира передати Новгород молодшому синові Борису. Будь-що-будь, але Володимир вирішив «територіально» провчити сина і, виділивши з Новгородської землі Псков, віддав його у княжіння братові Ярослава Судиславу.

Водночас, згідно із «Повістю минулих літ», Ярослав спирався на варягів, які несли «насилля новгородцям і дружинам їхнім», у зв'язку з чим місцеві жителі «повстали та перебили» їх. Тоді князь «кращих мужів» з-серед новгородців, які відзначилися в цьому, запросив на перемовини, але, «обманувши їх, перебив» [2]. Незабаром насилля припинилось у зв'язку із отриманням звістки з Києва про смерть Володимира і вступ на престол Святополка, який розправився з Борисом.

Відмітимо, що Святополк Окаянний був сином гречанки, вдови київського князя Ярополка, яку під час вагітності взяв у наложниці брат її покійного чоловіка – хреститель Володимир.

Він вважав народженого своїм законним сином і навіть дав йому наділ у Турові.

У боротьбі за Київ Ярослав виявив мудрість, вирішивши опертися на підтримку Новгородда. Покаявшись у 1016 г. на скликаному віче²⁸, він попросив допомоги міста, на що отримав згоду: «Хоча, князь, і посічені брати наші, – можемо за тебе боротися!» Отже, «зібрав Ярослав тисячу варягів, а інших воїнів 40 000, і пішов» на Київ [2].

Багато хто з учених припускає, що новгородці погодились на прохання Ярослава за однієї умови – вони самі вироблюватимуть правові норми, обов'язкові для всіх городян і гостей міста. Приймавши цю умову, князь зміг посилити військо новгородцями, які приєднались до найманців-варягів. Після цього, оволодівши у 1016 р. Києвом, він матеріально заохотив новгородських учасників походу, яким дісталось по десять гривень срібла, а потім Ярослав «відпустив їх усіх додому», де, «дав им Правду, и Устав списав, тако рекиим им: по сей грамоте ходите, якоже списах вам, такоже держите <...> А се есть Правда Русская» [3]. Так на Русі вперше виник звід законів.

Родинні основи внутрішньої підтримки у боротьбі за княжіння у Києві та владу в Польщі

Але боротьба за київський престол на цьому не припинилась. Святополк утік до тестя, польського короля Болеслава I Хороброго. Підтримка Заходу не змусила себе чекати. В 1018 р. Болеслав, очоливши польські війська, а також найманців-німців та угорців, що до них примкнули, повернув узяті ще князем Володимиром Червенські міста²⁹, що включали Волинь, Броди й ін., після чого оволодів Києвом, підтримавши претензії на престол з боку зятя.

²⁸ З цим було пов'язано перше згадування цього зібрання у літописах. – прим. авт.

²⁹ «Червона Русь», Галичина, пізніше Галіція. – прим. авт.

Напевно, Ярослав як київський князь влаштував Новгород. Тому новгородці виділили йому кошти на формування нового війська. Після низки поразок у дрібних сутичках Болеслав I повернувся до Польщі. Утік і Святополк, через що Ярослав у 1019 р. отримав титул Великого князя. Він негайно віддячив владі Новгорода, подарувавши місту політично значимий статус «вольність у князях», що сприяло зростанню авторитету цієї землі. Тут само він і оселився, побоюючись – зокрема – зіткнень із братом Мстиславом на прізвисько Хоробрий або Лихий, який претендував на київський престол.

Того ж року Ярослав посилив свої міжнародні позиції у звичайний для того часу спосіб: він оженився на дочці шведського короля Олафа Шетконунга Інгердї, яка при хрещенні отримала ім'я Ірина. Згідно зі скандинавськими джерелами, шведській принцесі було передано місто Альдейгаборг (Ладога) з прилеглими землями: коли «до Швеції прибули послы Ярицлейва конунга³⁰ з Хольмгарда³¹ дізнатися, чи збирається Олав <...> віддати свою доньку Інгігерд за нього, шведський король повідомив дочці про то, що підтримує цю ідею. На що вона заявила: «Якщо я вийду заміж, то хочу отримати від нього як вено всі володіння ярла Альдейгьуборга і сам Альдейгьуборг». Послы з Гардарики³² погодилися від імені свого конунга [4]. Від того часу ці землі отримали назву Інгерманландія (землі Інгерди).

У свою чергу, притулок у Ярослава знайшли Безприм та Отто – вигнані з Польщі брати короля країни Мешко II³³.

У 1026 г. Ярослав полюбовно домовився із Мстиславом, залишивши за собою правий берег Дніпра з Києвом і землями на захід і північ, включно з Новгородом. Лівий, степовий берег Подніпров'я опинився у його брата. Але він як і раніше не

³⁰ Ярослава, князя. – прим. авт.

³¹ Так називали варяги Великий Новгород. – прим. авт.

³² Древня скандинавська назва Русі. – прим. авт.

³³ Королівство з 1025 р. – прим. авт.

повертався до Києва, можливо, побоюючись претензій Судислава.

У 1030 р. Ярослав захопив естонське укріплення і заснував на його місці фортецю Юр'єв³⁴. Тоді він взяв Белз у Галиції. Рік по тому він разом із братом Мстиславом надав підтримку Безприму в боротьбі проти Мешко II. У результаті Ярославу вдалося знову захопити Червенські міста. За деякими даними, одну з посад у війську Ярослава займав король Норвегії Харальд III Суворий – зведений брат Олафа Святого, який втік до нього і незабаром оженився на дочці князя Єлизаветі.

Але попри всі ці успіхи Ярослав лише у 1036 р. оселився у Києві, покинувши Новгород і попередньо передавши його у відання сина Володимира. Сталося це після смерті Мстислава і ув'язнення Судислава з одночасною ліквідацією Псковського князівства.

У 1042 р. він знову долучився до польської міжусобиці, підтримавши у боротьбі за королівський трон онука Болеслава Хороброго Казимира I. Прагнення до співпраці з останнім ґрунтувалось на «буденному» факті – Казимир I доводився чоловіком сестри Ярослава Марії, яка стала польською королевою Доброневою. А син Ярослава Ізяслав узяв дружиною сестру Казимира. Здобуті кровно-родинні зв'язки за логікою речей мали стати виразним показником міцності союзу з Польщею, але попри очікування, в 1047 р. стався його розрив.

Наступного року до Києва прибули послы Генріха I Французького, аби просити руки дочки Ярослава Анни.

Далі слідує період політичних ігор із конфесіональним відтінком.

Конфесійне підґрунтя політичних дій

Першими митрополитами Церкви Русі були вихідці з Візантії, що не дивно зважаючи на її перебування в юрисдикції

³⁴ Нинішній Тарту; у західному варіанті Дерпт. – прим. авт.

Константинопольського патріархату. Але у 1051 р. Ярослав без погодження з Константинополем поставив київським митрополитом Іларіона – першого в історії етнічного руського, що отримав цей титул. У цьому, за словами відомого історика церкви, тюбінгенського професора-русиста ХХ ст. Людольфа Мюллера (Німеччина), «бачили акт, спрямований проти Візантії, до церковної юрисдикції якої входила і новонавернена Русь» [5].

Примітно, що в знаменитому «Слові про Закон і Благодать» – одній із найдревніших пам'яток древньоруської літератури, написаній Іларіоном між 1037 і 1050 рр. – автор дійсно уподібнював Володимира, що хрестив Русь, «Великому Костянтину» як рівного «йому розумом, рівно» христілюбного. Нагадаємо, що саме римський імператор Костянтин оголосив християнство панівною релігією в Римській імперії, столицю якої він у 330 р. переніс у наречений ним «Новим Римом» Візантію, у подальшому за життя імператора перейменований у Константинополь. Паралель між Костянтином і Володимиром Іларіон проводив у тому, що князь покоровив Богу Русь так само, як імператор покоровив «царство еллінів і римлян». Тому «тепер не тільки у них, а й у нас Христос Царем зоветься».

Мало того, Іларіон, згадуючи діда й батька Володимира – Ігоря й Святослава, – підкреслював, що «не в худій та невідомій землі панування ваше, а в Руській, про яку знають і чують у всіх чотирьох кінцях землі». Визначаючи князів як «каганів», що на цьому історичному етапі відповідало «рівню» імператора, Іларіон не забув провести паралель між князями Русі й просвітниками народів, які навчили «їх православній вірі» [6].

Отже, митрополит поставив Русь на одну сходинку з великими державами без урахування «особливого місця» Візантії. Тому фактичне встановлення на Русі національної церковної автономії через призначення митрополита з етнічного руського середовища не було випадковістю.

Іларіон також склав церковний статут (номоканон) Ярослава, що повністю відповідало крокам Києва, спрямованим на

віддалення від Константинополя. Однак у 1054 р. Ярослав, після укладення у 1052 р. шлюбу з грецькою принцесою і народження рік по тому сина Всеволода, відсторонив Іларіона від «посади». Його місце зайняв Єфрем – митрополит грецького походження. Можливо, у такий спосіб в умовах схизми, яка трапилась у тому ж році, Русь продемонструвала свої зовнішньополітичні пріоритети.

Після смерті Ярослава (1054 р.) київський князь Ізяслав Ярославич довірив керувати Новгородом своєму родичу Остромиру. Завдяки йому збереглась рукописна книга «Остромирово Євангеліє», авторство якої приписують дияконів Григорію. Аж до виявлення у 2000 р. Новгородського кодексу (псалтирю) вона вважалась найдревнішою книгою, створеною на Русі, тобто першою пам'яткою церковнослов'янської мови руського зразка.

Русь після схизми

Становлення самостійності Церкви Русі, будучи прямим свідченням її віддалення від Константинополя, не могло не привести до різних геополітичних колізій. Зокрема, в період міжусобиці між синами Ярослава, якою не міг не скористатися Рим, почавши активно поширювати свій вплив на Русь. Показово, що Ярослав сам був започатковувачем династичних шлюбів із європейським католицьким Заходом. Але чи сприйняла спокійно цю ініціативу Візантія?

Точної відповіді на це питання немає, але відомо, що синам Ярослава – Ізяславу, Всеволоду й Святославу – вдавалось зберігати мир у державі лише десять років після смерті батька. Закономірним обґрунтуванням зовнішнього втручання у справи Русі можуть служити тісні родинні зв'язки нащадків Ярослава з європейськими й візантійськими правителями. Так, Ізяслав Київський, який став наступником батька, був одружений із дочкою польського короля Мешко II, дружиною Святослава Чернігівського стала дочка німецького короля Леопольда фон

Штаде (католицька лінія), а ось Всеволод Переяславський уклав шлюб із родичкою візантійського імператора Костянтина Мономаха (православна лінія).

Зазнавши у 1068 р. поразки від степових кочівників-половців, Ізяслав утік до Польщі, звідки рік по тому його племінник, новий польський король Болеслав II, онук великого князя Володимира по лінії від княжни Марії, здійснив похід на Київ. Згідно з польськими джерелами, «він звів на царський престол одного руського зі своїх родичів, якому належало королівство, а всіх бунтівників, що не підкорилися йому, відсторонив від влади» [7]. Звісно, що тут йдеться про Ізяслава, який втримався на київському троні лише до 1073 р. Його черговий вояж по допомогу до польських родичів видався безрезультатним через найзвичайнісіньку причину: трохи раніше союз із Болеславом уклали рідні брати Ізяслава.

Недовго думаючи, він вирушив прямо до германського імператора Священної Римської імперії Генріха IV. Але швидко збагнувши, що той зайнятий власними проблемами, Ізяслав вирішив задіяти «важку артилерію», відрядивши сина Ярополка до Римського Папи Григорія VII. Ізяслав чудово знав, що в той час Генріх IV і Григорій VII вели так звану «боротьбу за інвеституру»³⁵. А тому Папа, який ворогував із Генріхом IV, вирішив підтримати Ізяслава. Назвавши його у своєму посланні (1075 р.) «королем руським», він повідомив про передачу «управління вашим королівством як частиною володінь св. Петра» синові Ізяслава [8]. Майже одночасно своєю буллою до Болеслава II Григорій VII наказав йому «повернути руському королю все» відняте в нього «вами або вашими людьми» [9].

Болеслав був «своїм» для Папи, оскільки у 1072 р. він відмовився платити данину імператорові й оголосив про незалежність Польщі, яка стала леном папського престолу. Результатом «католицького взаєморозуміння» став черговий

³⁵ Боротьба за інвеституру – конфлікт між папським престолом та імператорами Священної Римської імперії в останній чверті XI століття – першій чверті XII століття за право призначення на найвищі церковні посади. – прим. авт.

похід короля Польщі у 1077 р. на Київ на підтримку Ізяслава. Але незабаром його, як і Святослава, наздогнала смерть, і в 1079 р. Київ опинився в руках Всеволода, у якого, в свою чергу, ближче до 1085 р. виникли проблеми вже із Ярополком, що був «за сумісництвом» князем Волинським і Туровським, підтримуваним польським князем Владиславом-Германом.

Світсько-духовна влада Києва між Римом і Константинополем

Можливо, загроза збройного конфлікту спонукала Всеволода на рішення видати його доньку Євпраксію за саксонського маркграфа Генріха Штадена³⁶.

Загалом, шлюби за розрахунком, які передбачали перехід нареченої в «чужу» віру, не схвалювалися православною духовною лінією. Згідно із Церковним правилом тодішнього митрополита Іоанна II, «не належить і вельми недобре правовірним (князям) віддавати дочок своїх заміж в іншу країну, де служать на опрісноках і не відвертаються від поїдання нечистого. І божественний, і мирській статуті наказують правовірним зловити дружин тієї ж віри» [10].

Але це правило виникло не раптово. Ще у період першого відновлення Ізяславом свого князівства у Києві на тлі посилення польської (католицької) лінії («західної» партії) побачило світло «Слово» ігумена Києво-Печерського монастиря Феодосія, яке заклиало Ізяслава «вірою латинською не спокушатися, звичаю їхнього не триматися, і причастя їхнього уникати, і всілякого вчення їхнього уникати, і звички їхні зненавидіти, і берегти своїх доньок: не віддавати за них і у них не брати» [11].

Однак сутність тут полягає не у відданні переваги шлюбом усередині «своєї» гілки, а у різниці між політичними звичками церковної та світської влади в Києві в той період. Перша відображала провізантійський напрям. Тому на ім'я Всеволода

³⁶ З наверненням у католицизм вона прийняла ім'я Адельгейда. – прим. авт.

надійшов лист від візантійського імператора Михайла VII Дука (1071–1078) про перспективи розвитку двосторонніх взаємовідносин (шляхом можливого укладення шлюбу брата імператора з дочкою князя): «Навчають нас священні книги й достовірні історії, що наші держави мають одне певне джерело і корінь, і що одне й те ж саме рятівне слово було поширено в обох, що ті ж самі самовидці божественного таїнства і мовники проголосили в них слово Євангелія» [12].

Інакше кажучи, духовний ареал київського княжого престолу знаходився у сфері впливу православної Візантії – в Києво-Печерському монастирі використовувались грецькі богослужебні книги. А світський вектор через ті чи інші причини більше тяжів до Заходу. На тому історичному етапі, як вже згадувалось вище, ситуація в Європі була надзвичайно суперечливою через боротьбу між світською та духовною владою за політичну владу, яка виявлялась у жорстокому протиборстві, двопапії³⁷, взаємних відлученнях від церкви тощо. Можливо, в цих хитросплетеннях князі Русі опинились від певним тиском імператорської партії Європи (католицької за сутністю). Генріха IV, який взяв у 1084 р. Рим, коронував антипапа Климент III. За деякими даними, той самий Генріх IV повідомив Всеволода про наміри папської курії оволодіти Волинню, що, звичайно, мало викликати невдоволення князя Папою Урбаном II і змусити його встати у внутрішньоєвропейських справах на бік імператора. Крім того, політична ставка Всеволода визначалась і особливими взаємовідносинами папського престолу з Ізяславом.

У зв'язку із цим сварку 1085 р. князя з Ярополком, у результаті якої той утік до Польщі, на батьківщину матері, не можна розцінювати як випадковість. Виходячи з цього можна припустити, що Всеволод, даючи згоду на шлюб Євпраксії, діяв аж ніяк не спонтанно, як і на її новий шлюб у 1089 р. після смерті

³⁷ Мається на увазі одночасне існування двох (і навіть більше) пап (папа й антипапа), які обирались прихильниками супротивних партій, часто всупереч канонічному праву. – прим. ред.

першого чоловіка, коли вона стала дружиною самого імператора Генріха IV.

Однак декілька років по тому сталися неймовірні, на перший погляд, події.

Чинник Євпраксії в загальноєвропейських колізіях

У 1093 р. Євпраксія втекла від чоловіка, опинившись у таборі його ворогів. До того часу вона знаходилась у так званій «веронській ізоляції», будучи, власне, заслана імператором у свій особистий замок. Причиною втечі вона назвала неможливість терпіти розпусту й оргії імператора, мимовільною співучасницею яких вона була. Безумовно, Генріх аж ніяк не був безгрішним, але категоричність Євпраксії уможливило її участь – свідому або ні – у спланованій грі проти її чоловіка, який був геополітичним конкурентом Папи. Чи підтримував її батько? Даних з цього приводу історія не надає, але факт залишається фактом: аж до своєї смерті в 1093 р. Всеволод доволі активно контактував із Римським престолом.

У 1094 р. Євпраксія дала офіційний хід справі, направивши скаргу на собор у Констанці. Вона продовжила викривати Генріха на початку 1095 р. на соборі у П'яченці. Мріючи про те, щоб піддати Генріха анафемі, Папа скористався «чинником Євпраксії», доповнивши ним інші звинувачення на адресу імператора. Попередньо Урбан II схилив на свій бік Ломбардію та італійського короля, після чого позиції Генріха IV у Північній Італії були остаточно підірвані.

Ці події сприяли посиленню позицій католицької церкви. Після заклику Папи до європейських правителів, який пролунав у тому ж самому 1095 р., звільнити «Святу землю від невірних» і оголошення першого хрестового походу папський престол опинився на геополітичній «вершині».

Що стосується Євпраксії, то з одлученням імператора від церкви Папа оформив їй розлучення і дав повне виправдання за її мимовільну співучасть у оргіях.

А на Русі тоді наближався час великого княжіння її брата Володимира Мономаха.

1. Великая Польская хроника
http://www.vostlit.info/Texts/rus/Chron_Pol_majoris/frametext2.htm
2. Повесть временных лет
<http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest3.php>
3. Цит. за: Рыбаков Б. Рождение Руси
<http://readr.ru/boris-ribakov-roghdenie-rusi.html?page=52>
4. Сага об Олаве Святом
http://norse.ulver.com/heimskringla/h7.html#_ednref69
5. Людольф Мюллер. Киевский митрополит Иларион: жизнь и творчество
http://www.golubinski.ru/ecclesia/ilarion/muller_ilarion.htm
6. «Слово о Законе и Благодати» митрополита Киевского Илариона
<http://www.vehi.net/oldrussian/slovo.html>
7. Галл Аноним. Хроника или деяния князей или правителей польских
<http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gall/frametext1.htm>
8. Послание римского папы Григория VII великому киевскому князю Изяславу Ярославичу от 17 апреля 1075 г.
<http://www.vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/Italy/XI/GrigorijVII/frametext1.htm>
9. Послание римского папы Григория VII польскому князю Болеславу Смелому от 20 апреля 1075 г.
<http://www.vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/Italy/XI/GrigorijVII/frametext2.htm>
10. Церковное правило митрополита Иоанна к Иакову черноризцу
<http://www.krasnickij.ru/forum/57-491-1>
11. Слово преп. Феодосия Печерского о вере христианской и латинской

<http://www.sedmitza.ru/text/443919.html>

12. Цит. за: Архимандрит Никон (Лысенко). Святой апостол Андрей Первозванный и его апостольские труды

<http://www.izograf888.ru/cell/73-icon/217-2009-12-10-09-48-08?start=7>

НОВГОРОД І ПЕРШІ ЕЛЕМЕНТИ САМОВРЯДУВАННЯ НА РУСІ

Волелюбний Новгород

В історії Русі особливе місце завжди посідав Новгород. Тут із особливою силою розгорталась боротьба за обмеження влади тодішнього центру – Києва – шляхом спроб досягнути справжнього самоврядування. У зв'язку з цим необхідно згадати дарування у 1019 р. Новгороду Ярославом Мудрим особливих грамот, які надовго стали головною юридичною підставою незалежності міста. Впродовж багатьох століть усі запрошені Новгородом князі давали клятви на цих грамотах, зобов'язуючись не порушувати вольності новгородців [1].

Ослаблення політичного і економічного становища Києва, який через падіння важливості торговельного шляху «з варягів у греки» віддав пальму першості Прип'ятсько-Бузькому, Західно-Двінському на інших маршрутах, сприяло переорієнтації Новгорода на північно-східний торговельний шлях до Європи. Як оповідає провідний лінгвіст, філолог, історик ХХ ст. Микола Трубецькой, «Київська Русь не могла ані розширювати свою територію, ані збільшувати свою внутрішню міць, оскільки будучи природно прикріпленою до відомої річкової системи, вона, однак, не могла цілком оволодіти всією цією системою до кінця; нижня, найважливіша частина цієї системи, яка пролягала степом, залишалася завжди під ударами степових кочівників, печенігів, половців та інших». М. Трубецькой зазначає, що «географічно завдання Київської Русі було здійснення товарообміну між Балтійським і Чорним морями», проте «завдання це через вказані вище причини було нездійсненим», внаслідок чого Київська Русь «була нежиттєздатна» [2].

Проте північно-східний вектор виходу Новгорода на Європу відчиняв двері для присутності на території міста європейських купців, які, за свідченням північнонімецького хроніста ХІ століття Адама Бременського, що опирався на відомості від

данців, «при сприятливому вітрі за місяць діставались з Данії до Острогарда» [3]. Зазвичай вважається, що «Острогардом» названо Новгород. Отже, віхи історії міста та його унікальне географічне розташування дозволили новгородцям взяти курс на проведення незалежної від Києва політики.

Водночас втрата Києвом його первинної значимості як головного центру Русі посилила прагнення Новгорода до розвитку автономної системи управління. Тому зовсім недивно, що новгородці вигнали в 1095 р. князя Давида Святославовича. Річ у тім, що у 1088–1094 рр. князем Новгорода був Мстислав – малолітній син Володимира Мономаха (у той період князя Чернігівського). Однак у результаті рокировки, проведеної Києвом в особі великого князя Святополка Ізяславовича, яка стала можливою через внутрішні міжусобиці, Мстислава перенаправили до Ростова, а Новгород опинився у Давида. Новгородці вигнали останнього й домоглися повернення Мстислава. Так вони продемонстрували своє право самостійно визначати кандидата на княжіння.

Згідно з дослідженнями академіка Валентина Яніна, який очолював Новгородську археологічну експедицію, саме в цей період засновано найважливіший державний орган боярського правління – посадництво. Якщо раніше головою міста (посадником) Новгорода ставав намісник, що прислався з «центру», то зараз він обирався з-серед бояр для спільного з князем управління Новгородською державою.

Відмова Новгорода у 1102 р. прийняти сина київського князя Святополка Ізяславовича посилила тенденцію до відокремлення Новгородської землі від київської влади. У той період встановлено друге найважливіше обмеження княжих повноважень – заборона запрошеному правителю володіти якими-небудь землями на правах приватної власності на всій підвладній Новгороду території. Це право надавалося лише самим новгородцям [4].

Згоду на завершення Мстиславом княжіння в Новгороді місцеві жителі дали тільки у 1117 р., коли він, виконуючи волю батька свого, Володимира Мономаха, який з 1113 р. став на чолі Києва, вирушив до Смоленська. Іншою тому причиною було успадкування новгородського княжого «трону» сином Мстислава – юним Всеволодом. До речі, в 1113 р. Мстислав Володимирович *«победи на Бору Чюдь»*³⁸, а в 1116 р. *«везя Медвежю голову на 40 святыхъ»*³⁹ [5].

При Всеволоді бояри Новгорода зробили ще один крок у бік обмеження княжих прав. Від початку князь виконував функції верховного судді Новгорода. Але зараз було створено спільний суд князя і посадника, в якому головна роль за князем зберігалась лише формально – він скріплював рішення своєю печаткою, не маючи при цьому повноважень виносити остаточний вердикт без санкції голови бояр [6].

Розвиток політичних подій у цьому напрямку не міг не привести до відкритого конфлікту Новгорода і Києва, і в 1118 р. Володимир Мономах викликав «сепаратистів» на «килим»: *«Приведе Володимиръ съ Мъстиславомъ вся бояры новгородскыя Кыеву, и заводи я къ чествому хресту, и пусти я домовъ, а иныя у себе остави»* [5].

Хоча Мономаху вдалося таки привести бояр до присяги, конфліктна ситуація цим не вичерпалась, перетворившись на протиборство між Новгородом і Києвом за право обрання посадника місцевим електоратом, яке відбувалось на тлі кровопролитного зіткнення за політичне лідерство між Мономаховичами та Ольговичами⁴⁰. Воно завершилось великою поразкою київського князя Ярополка в 1135 р. Останній раніше спробував перевести Всеволода у Переяслав Південний – друге «за старшинством» після Києва місто Русі. Але йому вчинив опір його дядько, шостий син Володимира Мономаха ростово-

³⁸ Переміг чюдъ. – прим. авт.

³⁹ Тобто забрав у естів Оденпе. – прим. авт.

⁴⁰ Відгалуження дому Рюриковичів від князя Олега Святославовича, онука Ярослава Мудрого. – прим. авт.

суздальський князь Юрій Довгорукий, який із 1132 р. поступово захопив південноруські землі, у тому числі Переяслав і Київ.

У 1136 р. новгородці підняли потужне «антивсєволодівське» повстання, не вибачивши йому намірів сісти на княжіння у Переяславі. Князем Новгорода став Святослав Ольгович.

Події цього року зазвичай вважаються початком виникнення Новгородської республіки, підставою для чого стало проголошення новгородцями «вольності в князях», яка дозволяла їм самостійно призначати і звільняти князів за власним розсудом. Однак у наведених вище даних В. Яніна зазначено, що виборне посадництво у Новгороді виникло наприкінці XI ст. Разом із тим, протягом тривалого часу найбільш поширеною була думка, що воно виникло у Новгороді в зв'язку із заборонаю, датованою 1136 р., яка не дозволяла князям жити у Дитинці⁴¹, збирати податки і володіти землями новгородської волості, через що вони нібито залишили Ярославове дворище, переселившись за місто – на Городище.

Але той самий В. Янін на підставі даних, отриманих у результаті очолюваної ним експедиції, наполягав на невідповідності істині твердження про мешкання князів на Ярославовому дворищі до 1136 р. Так чи інакше, гіпотеза про збереження за князями виконавчої влади здається цілком правдоподібною. Інша річ, що здійснювалась вона під контролем віча, яке виконувало де-факто реальну функцію управління містом. Формально у вічі брали участь усі родини Новгорода, передмість і волостей. Воно запрошувало князя і звільняло його. На ньому обирались голова міста (посадник) і керівник військової тисяцької організації (тисяцький). Насправді це привело до повного панування боярства: реорганізація системи політичної влади перетворила князя на чиновника боярської республіки [6]. Боярська олігархія врешті-решт могла керувати діяльністю віче, проводячи вигідні їй рішення.

⁴¹ Новгородський кремль, «кам'яне місто», княжий двір. – прим. авт.

Хоч би там як, Всеволод Мстиславич, побувши разом із дружиною, тещею та синами в ув'язненні на єпископському дворі Новгороді, з 1137 р. став княжити у Пскові. Безумовно, «свій» князь влаштовував псковичів, які намагались огородити рідне місто від ролі молодшого відносно Новгорода. У свою чергу, Святослава також вигнали новгородці, які запросили на його місце сина Юрія Долгорукого Ростислава.

Зазначимо, що під «новгородцями» тут слід розуміти «партії» бояр різної орієнтації, наприклад суздальської або чернігівської, що унеможливлювало «одноголосне» голосування за того чи іншого кандидата у князі.

Тому Ростислава незабаром вигнали, як і згодом його брата Мстислава.

Справи церковні з православним відтінком

Утім Володимир Мономаху на деякий час все ж вдалося вгамувати міжусобні завірюхи, що вирували на Русі. Причому він перший із правителів Русі спробував сформулювати ідею єдності країни (землі) крізь призму релігії, озвучивши її в своєму Посланні: «Хоч би не постати перед страшним суддею, не покаювшись і не примирившись один із одним. Бо хто каже: “Бога люблю, а брата свого не люблю”, – брехня це <...> Не хочу я зла, але добра хочу братії й Руській землі» [7].

Тим часом свої позиції в Києві намагався посилити Константинополь, насамперед шляхом антикатолицької пропаганди. Никифор, поставлений Константинопольським патріархом як митрополит Київський, на питання Володимира Мономаха про те, «як були відторгнуті латиняни від святої соборної та правовірної церкви», навів 20 пунктів розходжень, що стали тому причинами [8].

Застосовуючи ідеологію як політичний інструмент, Візантія відстоювала обов'язковість підпорядкування руської церкви Константинополю, що особливою мірою виявилось під час «дебатів» навколо фігури Климента Смолятича. В 1147 р. він

став другим в історії Русі руським за походженням головою церкви, що формально відбулося за рішенням собору шести руських єпископів, насправді – за бажанням князя Ізяслава Мстиславовича, який у боротьбі за київський трон опирався на угорців. Але не всі підтримували такий хід подій: на соборі «блаженний» єпископ Новгородський Нифонт заявив про неприпустимість на місцях «обирати собі митрополита без благословення константинопольського патріарха», оскільки цей факт йде всупереч «звичая святої православної східної Церкви». Однак попри заперечення, наказом князя Климент був посвячений «во єпископи главою мощів святого Климента, Папи Римського», слідом за цим він «посів незаконно архієрейський престол митрополії київської» [9].

Становищу Климента, звісно, апріорі бракувало міцності. Його релігійну владу визнавали лише на землях, підвладних Ізяславу. Коли князь залишав Київ, новоявлений митрополит також був змушений залишати місто, зокрема у 1149 р., коли Київ потрапив до рук Юрія Довгорукого. Хоча Ізяслав за допомогою угорських і польських союзників спромігся повернути Київ, після його смерті у 1155 р. великим князем знову став Юрій, який у черговий раз вигнав Климента.

З уходом із життя в 1157 р. Юрія, який імовірно був отруєний київськими боярами, місто опинилося в руках Ізяслава Давидовича, сина чернігівського князя. Грецький митрополит Костянтин, який прибув до Русі, негайно скинув усіх ієрархів, поставлених Климентом. Більше того, геополітичне значення «відновлення» контролю Константинополя над Києвом було настільки великим, що Візантія вирішила устрашити можливих «опозиціонерів» у нечуваний раніше спосіб – Костянтин піддав церковному прокляттю мертвого князя.

Однак у 1158 р. Ізяславичі знову оволоділи Києвом, і князь Ростислав став здійснювати кроки до повернення на духовний престол того ж самого Климента. В 1163 р. він просив Константинополь надати згоду – заднім числом – на офіційне

зайняття Климентом «свого» престолу, але патріархам удалося посадити на нього Іоанна, посиливши в Києві «константинопольську лінію».

У період перебування на найвищому духовному посту Костянтина II (1167–1169) єпископ Київський отримав титул митрополита всієї Русі. Коли князь Володимира, син Юрія Довгорукого Андрій Боголюбський зажадав розділити митрополію, маючи намір звести в митрополити Володимирські близького йому Феодора, патріарх допустив посвячення його не більш ніж у єпископи. Відтак єдність російської церкви було збережено.

Новгород тим часом не залишав без нагляду північні володіння, що знаходиться у полі зору Володимиро-Суздальського князівства. Взимку 1169–1170 рр., під час княжіння у Володимирі Андрія Боголюбського, суздальці, які посилились і спромоглись підірвати авторитет Києва, за всіма ознаками могли оволодіти Новгородом, але цього не сталося. Здолати нападників удалося, як це часто-густо подається, «силою хресною і святою Богородицею і молитвами благовірного владики» [5]. Під «святою Богородицею» мається на увазі найдревніший образ на Русі, відображений на новгородській іконі, пізніше наречений «*Знаменіс*».

Отже, у період, що розглядається, Новгород, який впевнено здійснював самоврядування, був доволі значимою силою на Русі. Однак навряд чи це когось радувало крім самих новгородців, що не могло не позначитися на подальшій долі міста.

1. Новгородская республика. Политическая система Новгорода

<http://www.bibliotekar.ru/novgorod/1.htm>

2. Трубецкой Н. С. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока

<http://gumilevica.kulichki.net/TNS/tns11.htm>

3. Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской Церкви

<http://fantasyclub.ru/forum/index.php?showtopic=16696>

4. Из исследований возглавлявшего Новгородскую археологическую экспедицию академика Валентина Янина
<http://www.istorya.ru/articles/novgorod.php>

5. Новгородская Первая летопись старшего извода
<http://litopys.org.ua/novglet/novg01.htm>

6. Из исследований возглавлявшего Новгородскую археологическую экспедицию академика Валентина Янина
<http://www.istorya.ru/articles/novgorod.php>

7. Поучение Владимира Мономаха
<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4874>

8. Первое послание Никифора, митрополита Киевского, к князю Владимиру
<http://old-rus.narod.ru/03-16.html>

9. Св. Димитрий, митрополит Ростовский. Житие преподобного отца нашего Нифонта, епископа Новгородского
<http://www.sedmitza.ru/text/1112211.html>

СУЗДАЛЬСЬКО-КИЇВСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ. ТЮРКСЬКІ КОРИННЯ МОСКВИ

Політичне підґрунтя релігійної активності Андрія Боголюбського

Ставши в 1154 р. Великим князем Київським, Юрій Довгорукий посадив сина Андрія (нареченого у подальшому Боголюбським) княжити у Вишгороді, розташованому поблизу Києва, аби підготувати у ньому, згідно із «Житієм Святого благовірного князя», близьку собі опору. Але княжіння на півдні Русі виявилось Андрію не до вподоби: він зі скорботою сприймав міжусобні чвари князів, безчинства їхніх загонів, безпорадність населення. Так у ньому народилось прагнення переселитися у Суздальські землі, де «спокій та благочестя», аби заснувати єдину сильну княжу державу на півночі Русі з єдиною православною вірою [1].

В 1155 р. він, покинувши свої володіння, самостійно переїхав до міста Володимира, яке вже стало центром Володимиро-Суздальського князівства. Туди ж він перевіз і ікону Божої Матері, що знаходилась раніше у жіночому Вишгородському монастирі, цінність якої полягала в тому, що її «написав святий апостол і євангеліст Лука» [19] і вона була однією з двох ікон, доставлених патріархом Лукою ХризOVERГОМ у 1131 р. з Константинополя до Києва в дар Юрію Долгорукому. На честь реліквії Андрій звів у Володимирі Успенський собор, оточивши її особливим шануванням. Відтоді вона стає відомою як чудодійна Володимирська ікона Божої Матері. На початку 1160-х рр. про неї з'являється «Сказаніє», яке першими ж рядками проголошує її планетарну загальнохристиянську значимість: «Образ пресвятої Володарки нашої Богородиці, обходячи всі країни світу, просвітлює і від недугів різних визволяє». З іншого боку, перераховуючи дива, пов'язані з цією іконою і нібито здійснені у різних містах Русі, «Сказаніє» відтак характеризує її

як національне релігійне надбання [2]. В акафісті⁴² Пресвятій Богородиці сказано, що *«имея в себе благодатное сокровище – икону Твою Владимирскую, преусеиваше от силы в силу Отечество наше. Во дни бо обстояний и напастей не оставила еси род наш, Владычице»* [3]. Тоді ж Андрій облаштував гробниці для мощів св. Леонтія та Ісаї, просвітитків Ростовських. Після будівництва Успенського собору було зведено храми Різдва Богородиці в Боголюбові та Покрова Богородиці на Нерлі. В свою чергу, успіх походу Андрія на волзьких болгар 1164 р. пов'язувався із Володимировською іконою. Водночас із цим церква встановила 1 серпня святкування Всемилоствого Спаса і Пресвятої Богородиці (медовий Спас) на згадку про хрещення Русі та перемогу над булгарами. Потім відбулося зведення князем Золотих Воріт у Володимирі з надвратною церквою Положення Ризи Богоматері, а також церкви Спаса на Княжому дворі.

Навіть побіжне згадування церковних заходів Андрія Боголюбського свідчить про цілеспрямованість його релігійної діяльності, політичне підґрунтя якої простежується у зверненні Андрія 1162 р. до того ж самого Константинопольського патріарха Луки Хрисоверга із проханням про надання Володимиру та його князівству власної митрополичої кафедри, не підпорядкованої церковній юрисдикції ростовського та суздальського єпископства. Андрій навіть назвав ім'я кандидата на місце митрополита – Феодора. Тут чітко простежується основна ідея володимирського князя – перенести центр політичної ваги Русі з Києва до його князівства, – і релігійне прикриття цьому Андрій, найбільш імовірно, вважав за необхідне завчасно забезпечити. Іншими словами, завдяки його діям північно-східні землі були цілком спроможні здобути славу нового релігійного центру Русі, що стало б найважливішим проміжним результатом у перехопленні політичного лідерства у Києва. Отже, йдеться про спробу князя встановити певну подобу

⁴² Пісня, жанр православної церковної гімнографії. – прим. авт.

світсько-релігійної єдності – звісно, що навколо свого імені та для початку на підвладних йому землях із подальшим поширенням на всю Русь.

Спроба відокремитися від Константинополя

Утім, роблячи кроки для перетворення Володимира на центр Русі, в глобальному плані Андрій Боголюбський цілком міг прораховувати і варіант поступового досягнення церковної незалежності від Константинополя з підпорядкуванням Володимирі – новій столиці – всіх місцевих єпископств. Тому поряд із вищезгаданими релігійними заходами він здійснив і освячення церкви Покрова Богородиці на честь встановленого – причому без попереднього узгодження з Константинополем – свята Покрова Божої Матері, яке у руському православ'ї щорічно відмічається 14 жовтня.

Однак свято це має візантійські витоки. У християнській традиції зазвичай вважають, що 14 жовтня 910 р. у Влахернській церкві Константинополя юродивий Андрій став свідком дивного явлення Богородиці, чиї риза, покров і частина пасу (пояса), перенесені з Палестини, зберігались у цьому храмі. Схиливши коліна, Пресвята Діва молилась за людей і, знявши з голови покривало, розпростерла його над тими, хто молився в храмі. Надаючи офіційного статусу цій даті на Русі, Андрій Боголюбський, мабуть, прагнув провести невидиму, але виразну лінію між Константинополем і православною Руссю в особі її північно-східної частини – причому лінію не лише єднальну, а й лінію наступності. Реалізація планів здобуття незалежності володимирської митрополичої кафедри від Константинополя як така фактично не мала особливої цінності – православним центром все одно залишалась Візантія, що обумовлювало тяжіння до неї всіх церков на місцях. У зв'язку з цим наступність об'єктивно посилювала Володимир з погляду антикиївської позиції, що в перспективі робило його найважливішими чинником зміцнення авторитету Русі у міжнародному масштабі.

Тому не випадково це свято відмічається переважно в руському православ'ї, вважаючись одним із великих.

Така церковна політика князя очевидно не залишалась без уваги Візантії. У зв'язку з цим у грамоті у відповідь Андрію патріарх Лука повідомив: *«Но обновити е митрополиею и поставити от нас в не митрополита, тамо сущаго у благородия твоего Феодора»* [4]. Тобто Константинопольський патріарх дав згоду на посвячення Феодора, але у сан не митрополита, а єпископа Володимирського. Відтак Володимир не став місцем виняткової релігійної значимості, оскільки заснування єпископських кафедр не було чимось винятковим – раніше так уже траплялось у Смоленську, Галичі, Перемишлі та ін.

Похід на Київ

Але це не відвернуло Андрія від спроб утілити в життя ідею про підкорення Києва, привівши лише до зрушення акценту з релігійного поля на політичне. В 1167 р. київський престол зайняв Мстислав Ізяславич, батько якого перебував у постійній ворожнечі з батьком Андрія, Юрієм Довгоруким. В цей час у Новгороді повалили князя Святослава, який мав міцний союз із Суздалем, на його місце постав син Мстислава Роман. Все це давало Андрію шанс оволодіти Києвом. Але, повторимось, не з метою воцаріння на центральний престол Русі, що було заповітною мрією всіх без винятку попередніх князів, а для позбавлення Києва статусу столиці. У зв'язку з чим, як оповідає датований другою половиною XVII ст. «Синопис»⁴³ або «Короткий опис про початок руського народу»⁴⁴, в 1169 р. *«князь Андрей Юрьевичь, в то время Князь в Суждали, видя себе быти паче иных Князей ближайшаго, по отцу своем князю Юрию, Престола Киевскаго, абие собравши силу воинственную великую*

⁴³ Синопис – викладення чогось в одному загальному огляді, у стилій формі, без докладної аргументації та теоретичних міркувань. – прим. ред.

⁴⁴ Автором якого вважають ректора Києво-Могилянської колегії, архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля. – прим. авт.

со многими Князьми Российскими, посла к Киеву сына своего Князя Мстислава, иже изгна Мстислава Изяславича из Киева, а в нем посади Глеба» [5].

Поряд із загонами одинадцяти князів у поході брали участь і половці. Київ піддали найжахливішому руйнуванню – постраждали церкви та монастирі: *«иконы поимаша, и книги, и ризы»*. Це був перший подібний випадок за всю історію міжусобної ворожнечі на руських землях. Але цілком закономірний враховуючи те, що Мстислав відійшов на Волинь і покинутий ним Київ втратив статус столиці. Викликаний із Переяслава молодший брат Андрія Гліб тоді був лише намісником старшого брата, який прийняв титул великого князя.

Від цього періоду в російській історії великими князями вважаються князі Володимира. Однак із Новгородом у 1170 р. Андрію впоратися не вдалося. Він, згідно з Іпатіївським літописом, *«самовластець быти всеи Суждальскои земли»* [6/а], створив у Володимирі новий політичний центр і здобув у володимирських землях повну владу. Але Андрій так і не спромігся підкорити інші землі, включаючи Київ. Можливо, він мав намір зробити це дещо пізніше, але у 1174 р. його вбили.

Будь-що-будь, у ході «розборок» між Володимиром і Києвом за володіння «столичним» статусом міжусобне протистояння на Русі проявилось набагато більш відверто, ніж у попередній період. Цей факт обумовив неоднозначність поглядів на характер діяльності володимирського князя. Видатний російський історик XIX–XX ст. Василь Ключевський вважав, що сучасники готові були бачити в Андрії провідника нових державних прагнень. *«Але спосіб його дій піднімає питання, чи керувався він достатньо обдуманими основами відповідального самодержавства або тільки інстинктами самодурства. В особі князя Андрія великорос вперше виходив на історичну сцену, і цей вихід не можна визнати вдалим»* [7].

На думку Лева Гумільова, «кияни не любили суздальців настільки, що законний князь Юрій Довгорукий був ними

отруєний». Тому «його син Андрій у 1169 р. віддав Київ на пограбування своїй раті». Ці «факти показують», що було втрачено «єдність Русі», яка перетворилась «з етносу на суперетнос, політично роздроблений, як Західна Європа». Але «поки зіткнення траплялись між окремими князівствами або тільки між князями, цілісність Руської землі не викликала ні в кого сумнівів». До «початку XIII ст. ці війни змінили свій характер – із внутрішньоетнічних вони стали міжетнічними». Кажучи іншими словами, міжусобиця розквітла новими кольорами, і «в процесі етнічної дезінтеграції» Русь «із монолітної держави закономірно перетворилась на конфедерацію» восьми «напівдержав» [8].

Найбільш відома пам'ятка древньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім», датована кінцем XII ст., відкрито звинувачує в тогочасному становищі внутрішні сили: «Застогнав тоді Київ тугою, заголосив Чернігів напастями, журба розлилась по Руській землі, печаль гірка розтеклася. А князі самі на себе незгоду взяли кувати, а невірні набігали на Руську землю, по білиці з двору данини брали». Інша річ, що міжусобиця спритно обігравалася зовнішніми силами: «Тут німці і венеційці, тут греки і морав'яни славу співають Святославові, гудять Ігоря Святославовича» [9].

Утім насильницька смерть Андрія Боголюбського має опосередкований стосунок до найбільш значимих аспектів російської історії – географічного, топонімічного та етнічного. Хоч як дивно це здається, йдеться про Москву – точніше, про її прародителів.

Юрій Довгорукий і Стефан Кучка

У роки княжіння батька Андрія Боголюбського, князя РостовоСуздальського і великого князя Київського Юрія Довгорукого, вперше згадується Москва. Згідно з Іпатіївським

літописом, у 1147 р. *«иде Гюрги⁴⁵ воевать Новгородской волости, и пришедъ взя Новый Торгъ и всю взя, а ко Святославу⁴⁶ присла Юрьи, повеле ему Смоленскую волость воевати <...> И прислав Гюрги и рече – Приди ко мне, брате, в Московъ. В честь Святослава повел Гюрги устроить обед силен»* [6/б]. А в 1156 р. князь звів у Москві нову дерев'яну фортецю, розмістивши в ній загін княжого війська для захисту Суздальського князівства від західних сусідів.

На підставі повісті «Про початок царственного великого міста Москви» науковий співробітник Московського державного університету В. Сорокін пише про боярина з вятицьких старшин Стефана Івановича Кучку, останнього володаря передкняжої Москви, якому належали «по обом берегам річки Москви села красні. Кучково село, Кучково поле були розташовані на великій території, що прикривалася від раптових набігів кочівників із півдня і північного заходу долинами річки Москви і узгір'ям річки Неглинної, а зі сходу Яузою, що текла тоді в крутих берегах» [10]. Історик Фарід Асадуллін, заступник голови Духовного управління мусульман європейської частини Росії, співголова Інформаційно-аналітичного центру Ради муфтіїв Росії, досліджуючи це питання, дійшов висновку, що незвичне для руського вуха слово «кучка», імовірно, сходить до слів тюркського кореня «кучюк» – маленький, невеликий або, як і ім'я Кучум, «кучу» – переміщення, переїзд, кочівля. На думку дослідника, правдоподібність цієї версії доводять активні міграційні процеси між Володимиро-Суздальським князівством і Волзькою Булгарією через їх географічну близькість і постійне розширення торгових зв'язків. Укладались змішані шлюби і формувалось змішане булгаро-руське населення, до якого – стосовно чого з посиланням на цілком достовірні джерела висловив упевненість Ф. Асадуллін, – належав С. Кучка, який прийняв хрещення.

⁴⁵ Юрій Довгорукий. – прим. авт.

⁴⁶ Князь новгород-сіверський. – прим. авт.

Загалом, «хазяїн Кучкових сіл, який пав від рук воїнів Юрія Довгорукого при захисті своїх володінь <...>, по праву може розділити лаври засновника Москви з Юрієм Довгоруком» [11]. Так, голова правління Гільдії лінгвістів-експертів, доктор філологічних наук Михайло Горбаневський зазначає, що тривалий час пам'ять про рід Кучковичей зберігалась у назві старовинного московського урочища – Кучково поле. Підкреслюючи, що сам топонім Кучково згадується в Іпатіївському літописі від 1176 р. як своєрідний синонім Москви – «*идоша с ним до Кучкова рекше до Москвы*» [12].

Але з якої причини було штучно пущено у непам'ять прізвище Кучків?

Андрій Боголюбський, Уліта і авторство заснування Москви

Для початку слід зазначити, що Юрій Довгорукий наказав стратити С. Кучку. Російський історик XVIII ст., автор першої капітальної праці з російської історії Василь Татищев із посиланням на «Вітчизняні достопам'ятності» описав цю подію так: «Юрій хоча мав княгиню гідну кохання й кохав її, але притому багатьох дружин підданих часто навіщав і з ними більше, ніж із княгинею, веселився», чим «багато хто з вельмож його ображались». Між «усіма коханками дружина тисяцького суздальського Кучка найбільш ним володіла, і він все через її хотіння робив». Коли «Юрій пішов до Торжка, Кучко, не мігши ані ганьбу від людей терпіти, ані на них Юрію скаржитися, знаючи, що правду казали, ще більше княгинею обурений, не пішов із Юрієм і поїхав у своє село, взявши дружину із собою, де її посадив у ув'язнення, мав намір піти до Ізяслава у Київ». Дізнавшись, «що Кучко дружину посадив у ув'язнення», Юрій, «залишивши військо без будь-яких слів, сам із великою люттю нашвидку їхав із малим числом людей на річку Москву, де Кучко жив». Зустрівшись із ним, «не допитуючи ні про що», князь

«Кучка негайно вбив, а доньку його видав за сина свого Андрія⁴⁷. Полюбивши ж вельми місце те, заклав місто і перебував тут будуючи, поки шлюб Андріїв не здійснив» [13]. Іменувалась донька Кучка, дружина Андрія, Улітою.

За даними низки джерел, після одруження в оточенні Андрія з'явилося чимало Кучковичів. Згідно з «Повістю про вбивство Андрія Боголюбського», 28 червня 1175 р. (1174 р.) його довірений слуга Яким, дізнавшись про страту свого брата, «примчав до друзів своїх <...> і замислили вбивство Андрія. Серед цих осіб знаходились – Петро, зять Кучки <...>, ключник, Яким, та Кучковичи – усього числом двадцять. Під час нападу на князя прокляті прикінчили його, а Петро відсік йому праву руку» [14].

Показово, що в результаті аналізу могили Андрія Боголюбського археологи та антропологи (1934 р.) встановили, що у князя дійсно відрізана рука – але не права, як то вказано у згаданому вище літописному оповіданні, а ліва [15].

Існують різні версії причин «плутання рук» автором повісті. Так, Максим Макієнко, член політради Націонал-соціалістичної спілки, яку, до речі, генеральна прокуратура Росії включає до найбільш активних екстремістських об'єднань, посиляючись на висновки патологоанатомів, відмічав: «Ліва рука відсічена дуже акуратно, що свідчить про те, що була відсічена ритуально. Зараз вже висловлюється думка про те, що насправді Андрій Боголюбський був прихованим язичником, яких ховали, відсікаючи ліву руку, а красиву легенду вбивства було вигадано пізніше» [16].

Ми утримаємося від розгляду такої версії й відзначимо, що серед 617 розфарбованих мініатюр знаменитого Радзивіллівського літопису, відомого також як Радзивіллівський список, датований початком XIII ст., є й мініатюра, що зображує вбивство Андрія Боголюбського, на якій серед іншого зображена жінка, що тримає відсічену ліву (!) руку позбавленого життя

⁴⁷ У подальшому Боголюбського. – прим. авт.

князя. Цією жінкою традиційно вважається Уліта. До того ж у деяких джерелах її називають якщо не учасником, то одним з організаторів убивства Андрія.

Ця тема також своєрідно обіграна у творі «Андрій Боголюбський», написаному Антоном Кудрявцевим для історичного театру московської гімназії № 248 (спектакль поставлено у 2005 р.). В уста Уліти вкладено такі слова: «Все дихає смертю! Смерть, прийди скоріше. Пади як тінь на голову Андрія! Лише одного тепер бажаю – і помсти!» [17/а]. Але вона вирішила помститися князю не просто так. Згідно зі сценарієм до цього її спонукала сімейно-побутова драма на княжому бенкеті, де опинилася пасія Андрія Боголюбського – полонена княжна болгарська Кремена. Це послужило причиною озлоблення Уліти: «Як сміє князь Андрій коханкою своєю іноплемінною тут похвалитися на людях!» Самому Андрію вона сказала: «До блудодіяння та розпусти! Ти з дівкою болгарською грайся, кімнати перетворюючи на дім розпусти!» У відповідь князь ображає Уліту, свідком чого є їхній син Гліб, який став на бік матері. Розлючений батько накидається на нього, але тут до спору долучається Микита Кучкович, син Стефана Кучки. Конфлікт розпалюється, і Андрій завдає кинджалом смертельного удару Микиті [17/б]. До речі, Стефана Кучку, який є однією з дійових осіб постановки, названо істинним володарем Кучкова поля, справжнім засновником Москви.

Наведені вище епізоди – крім, звісно, спектаклю – привели Ф. Асадулліна до висновку, що Юрій Довгорукий вважається засновником Москви не випадково. Річ у тім, що остаточна редакція історичних фактів відбувалася вже у період пізнього середньовіччя, коли восторжествувала месіанська ідея «Москва – Третій Рим», а історія Руської держави писалась під прямих нащадків антично-візантійської традиції – великих князів починаючи від батька Юрія Довгорукого Володимира Мономаха. З урахуванням цього худородний Кучка, чия донька Уліта заради помсти за батька вбила князя, для почесної ролі

засновника Москви та Московського князівства через зрозумілі причини явно не підходив [11]. Недаремно той самий В. Татищев вбивство Андрія Боголюбського Кучковичами називає байкою [13].

Попри існування різних версій факт залишається фактом – незалежно від мотиву акт убивства мав місце.

Тут варто звернути увагу на ще один аспект, що розглядається Ф. Асадуллінім. Суттєвим доповненням до історичного сюжету про Кучків він вважає наявність тюркських коренів у походженні самого Андрія Боголюбського, народженого від шлюбу Юрія Довгорукого і дочки половецького (кипчацького) хана Аєпи (Аййуба) [11]. Дійсно, князь був одружений двічі – перший раз на доньці хана Аєпи Осекевича. Зазвичай вважається, що через цей шлюб батько Юрія Володимир Мономах мав намір зміцнити союз із половцями. В свою чергу, відомий російський письменник, історик Вадим Кожинів трактував це у такий спосіб: особа Володимира Мономаха – «як і сама Русь у середині XI століття – немовби увібрала в себе тодішній світ: онук Ярослава Мудрого, він одночасно був правнуком славетного шведського короля Олафа (на чийй доньці Інгігерді був одружений Ярослав) і онуком візантійського імператора Костянтина Мономаха (його донька була матір'ю Володимира); сам він обручився у Гітою – донькою останнього власне англійського (англського) короля Гаральда II». За словами В. Кожинова, «всі ці “нитки”, що йшли із Заходу та Півдня, якось сплелися в особистості Володимира». Тому старшого сина, Мстислава, «він оженив (наприкінці XI століття) на доньці чергового шведського короля», а ось на початку XII ст. родинні союзи створювалися вже за «цілком іншим» розкладом – дружиною Ярополка стала осетинська княжна, а Андрію та Юрію Довгорукому батько призначив дружинами доньок «шляхетних половецьких ханів». Згідно з Кожиновим, «у цьому виборі, треба думати, виявилось усвідомлення “євразійської” долі Русі» [18].

З урахуванням факту, викладеного у вищезгаданому Синописі, що князь Андрій *«прежде крещенія нарицаешся Китай»* [5], Ф. Асадуллін висловлює думку, що тюркське ім'я Китай (Катай) мовою половців означало «фортецю», «укріплення». Від цього кореня походить назва історичного місця найдревнішого після Кремля району Москви – Китай-міста, яке з'явилося після того, як у 1534–1535 рр. торгові ряди, що складали Великий посад, було обнесено стіною.

На підставі цього дослідник підводить підсумок, що перші свідчення про Москву кажуть про неї як про місто, яке від моменту заснування поєднало етнічно й конфесійно дві від початку притаманні йому духовно-культурні традиції – традицію, що сходить до ісламу, насамперед до волзьких болгар, які його прийняли, і традицію, що сходить до християнства візантійського зразка, яке через історичний вибір стало релігією та способом життя більшості населення як самого міста, як і всієї Російської держави [11].

1. Житие Святого благоверного князя
http://www.saints.ru/a/andrey_bogolubsky.html
2. О чудесах Владимирской иконы Пресвятой Богородицы
<http://nesusvet.narod.ru/ico/books/vladimirskaya.htm>
3. Акафист Пресвятой Богородице перед Ея иконой, именуемой Владимирская
<http://www.hram.ru/index.php/library-akafi-st-20>
4. Грамота великого патриарха Луки ко князю Ондрею ростовскому, Боголюбскому. Цит. по: Митрополит Макарий. История русской церкви. Приложения
http://rus-sky.com/church_his/mak3ap0.htm
5. Киевский синопис, или Краткое собрание от различных летописцов о начале Славенороссийского народа и первоначальных князех богоспасаемого града Киева
<https://books.google.az/books?id=m9xKAAAAcAAJ&pg=PA114&lpg=PA114&dq=%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%86>

%D0%B0%D1%88%D0%B5%D1%81%D1%8F+%D0%9A%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%B9&source=bl&ots=28CDbyv-yf&sig=r4_vwc_YC4cAkGSkXLlrtiQmw0&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjYidLqkMLMAhVBuxQKHS8QBNIQ6AEIGzAA#v=onepage&q=%D0%9A%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%B9&f=false

6. Ипатьевская летопись

a/ <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat22.htm>

б/ <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat15.htm>

7. Русская история. Полный курс лекций. Лекция восемнадцатая

<http://bibliotekar.ru/rusKluch/18.htm>

8. Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь

<http://gumilevica.kulichki.net/ARGS/args316.htm>

9. Слово о полку Ігоревім в перекладі Максима Рильського

https://royallib.com/read/bez_avtora/slovo_o_polku_gorevm_v_pereklad_maksima_rilskogo.html#0

10. Сорокин В. На древнем Кучковом поле

http://mos-nj.narod.ru/1990_/nj9511/A/index.htm

11. Асадуллин Ф. Глубокие корни родства

<http://www.tatmir.ru/article.shtml?article=816§ion=0&heading=0>

12. Горбаневский М. В. Сретенка

[http://www.familii.ru/files/Gazeta_09_\(01-07\).pdf](http://www.familii.ru/files/Gazeta_09_(01-07).pdf)

13. Татищев В. История Российская. Часть 2

www.e-reading.club/chapter.php/55892/42/Tatishchev_-_Istoriya_Rossiiiskaya._Chast%27_2.html

14. Повесть об убиении Андрея Боголюбского

<http://bibliotekar.ru/rus/47.htm>

15. Див. докладніше: Борис Богоявленский. Страсти по Андрею

<http://his.1september.ru/article.php?ID=200201901>

16. Макиенко М. Путешествие рязанских НС

<http://kiborg14.livejournal.com/tag/D18FD0B7D18BD187D0B5D181D182D0B2D0BE>

17. Кудрявцев А. Андрей Боголюбский
а/ <http://times248.narod.ru/premier/005-premier/page-premier-005/017pages-act-2-5.htm>
б/ <http://times248.narod.ru/premier/005-premier/page-premier-005/016pages-act-2-4.htm>
18. Кожин В. История Руси и русского Слова
[www.e-reading.club/chapter.php/28186/30/Kozhinov -
_Istoriya_Rusi_i_russkogo_Slova.html](http://www.e-reading.club/chapter.php/28186/30/Kozhinov_-_Istoriya_Rusi_i_russkogo_Slova.html)
19. Постниковский летописец
<http://www.russiancity.ru/books/b59.htm>

РИМ РОЗКРИВАЄ «ОБІЙМИ» РУСІ

Наміри Андрія Боголюбського здобути незалежність від Константинополя вочевидь не влаштовували Захід, який мав значні задуми щодо Русі. Але напряду підступитися до руських земель було не дуже легко, і тому Рим шукав шляхів, якими можна до них увійти.

Комерційне підґрунтя інтересу католицького Заходу до Новгороду

До 1180 р. внутрішньополітичне становище в Новгороді загострилося через боротьбу між партіями бояр, які представляли інтереси тих чи інших зовнішніх сил, здебільшого смоленських і суздальських. Смоленську партію підтримував князь Мстислав – син смоленського князя Давида, а суздальську – посадник Михалко.

Протиборство партій у Новгороді обходилося без прямих зіткнень, і зміна позицій відбувалась здебільшого без кровопролиття. В цих умовах політичні переваги новгородської влади схилялись на бік Заходу, і причиною цьому були комерційні інтереси місцевого купецтва. Зокрема, розвивались взаємовідносини між Новгородом і балтійським островом Готланд, де із середини XII ст. зміцнилась німецька купецька громада. Тут чітко усвідомили вигідність торгівлі з багатим Новгородом, на підтвердження чого зазвичай наводиться один із пунктів грамоти германського імператора Фрідріха I Барбаросси місту Любеку від 1188 р.: «Рутени, готи, нормани й інші східні народи нехай приходять до неодноразово згаданого вище міста (Любек) без мита» і «вільно уходять». Щоправда, у коментарях до документа зазначається, що примірник грамоти, який зберігався до Другої світової війни у Державному архіві Любека (нині – у Німецькому центральному архіві у Потсдамі), тривалий час вважався оригіналом, але, ймовірно, є списком, підготовленим близько 1225 р. для підтвердження германським

імператором Фрідріхом II, і «був підданий тенденційній любекській редактурі»; втім Фрідріх II підтвердив у травні 1226 р. цю редакцію в повному обсязі. Зважаючи на те, що «втручання любекських редакторів у текст навряд чи торкнулося» наведених вище «зовнішньоторговельних постанов», датування документа залишається традиційним – 1188 р. [1]. В будь-якому разі, на переконання більшості дослідників, під рутенами (тобто «руськими»), що отримали право безмитної торгівлі у Любеку, мались на увазі новгородці [2].

Водночас, згідно з Новгородським Першим літописом, у тому ж самому 1188 р. *«рубоща новгородьце Варязи на Гътехъ, Немьце въ Хоружьску и въ Новотържъце; а на весну не пустиша из Новагорода своихъ ни одного мужа за море, ни съла въдаша Варягомъ, нъ пустиша я без мира»* [3].

Текст літопису явно свідчить про конфлікт між новгородцями й німцями у Готланді. Однак його загальний зміст вдалося розшифрувати відносно нещодавно завдяки дослідженням Андрія Залізняка – російського лінгвіста, який вивчав мови берестяних грамот⁴⁸ і пам'яток письменності Древньої Русі XI–XV ст. Особливо важливим у світлі цього конфлікту став його аналіз дієслова «сікли», яке зустрічається у літописі у формі «рубоща» і було однією з форм дієслова «руті», смислове значення якого відповідає словосполученню «піддавати конфіскації».

Отже, у перекладі А. Залізняка початкова частина наведеного вище літописного тексту виглядає так: «В тому ж році варяги, тобто на Готланді німці, конфіскували товар у новгородців за провину Хоружка і новоторжців». Російський археолог, викладач кафедри археології Московського державного університету Олена Рибіна наводить факти, що підтверджують відповідність перекладу історичній дійсності. Вона зазначає, що прямі аналогії конструкції А. Залізняка містяться у берестяній грамоті № 246 (XI ст.), в якій автор листа Жировит погрожує

⁴⁸ Берестяні грамоти – листи й записи на корі берези. – прим. авт.

якомусь Стояну через те, що той конфіскував у рахунок боргу товар іншого новгородця (*«хочу ти вырути в тя лучшего новгороджанина»*). Подібний захід проти боржника зафіксовано у полоцькій грамоті XV ст. При цьому літопис розкриває, про яких саме варягів йдеться: оскільки варягами узагальнено іменувались мешканці північних країн, у тому числі Готланду, а конфлікт стався між новгородцями й німецькою громадою Готланду, її укладач уточнив, що в описаному випадку під варягами маються на увазі німці Готланду – «варяги, на Готах німці». Власне, в основі «торгової» проблеми лежала якась провина новгородського купця Хоруга і новоторжських купців – мешканців Нового Торга и Торжка, що входили до складу Новгородської землі, – перед німецькими торговцями на Готланді, через яку останні конфіскували товар і тих, й інших новгородських купців. Такий крок змусив Новгород вжити заходів у відповідь, *«не пустиша из Новгорода своих ни единого мужа за море, ни съла въдаше варягом, нъ пустиша я без мира»* [4].

Однак взаємна зацікавленість у відновленні торгових зв'язків призвела до появи у перші роки останнього десятиліття XII ст. торгового договору новгородців у послом Арбудом, з усіма німецькими синами і з готами, який дозволяв *«ходити Новгородцю послу и всякому Новгородцю в миръ в Немечьску землю и на Гъцкъ Берегъ. Такожє ходити Немьчьмъ и Гтяномъ в Новъгородъ безъ пакости, не обидимъ ни кымже»*. У договорі вказано, що зміна влади в Новгороді, Готланді й німецьких містах не стане підставою для його укладення заново [5].

Наскільки відомо, цей договір є першою комерційною угодою Новгорода із Заходом. На той час у місті влаштувався торговий двір готландських купців, почала діяти Католицька церква св. Олафа – першого канонізованого норвезького святого.

Отже, в орбіті католицької Європи Новгород посідав одне з найважливіших місць.

Галицько-Волинське князівство

Другим об'єктом прискіпливої уваги папського престолу було Галицько-Волинське князівство.

З 1168 по 1170 рік у Новгороді княжив Роман Мстиславич, син великого київського, а потім великого володимиро-волинського князя Мстислава Ізяславича й польської княжни Агнешки. З 1170 р. він стає князем Волинським, а в 1188 р., за сприяння польського короля Казимира, – Галицьким. Згідно з Великопольською хронікою, Казимир, «з великою силою вступивши у руські землі, змусив» галицького князя Володимира Ярославича «полишити Галицьке королівство». Казимир «призначив галицьким князем Романа, сина своєї сестри, народженого від її другого чоловіка, а сам, приборкавши Русь, щасливо повернувся додому».

Екс-князь Володимир Ярославич також став шукати підтримки за кордоном, звернувшись, зокрема, із проханням «допомогти йому повернутися на трон» до угорського короля Бели III. Відповіддю Бели Володимирові Ярославовичу була згода, але «аж ніяк не від співчуття до нього, а скоріше зазіхаючи на Галицьке королівство». Війська угорців скинули Романа, а на його місце був посаджений не хто інший, як його син Ендре II, майбутній правитель Угорщини. А Володимир опиняється у в'язниці, але, пообіцявши «в'язничним стражам дари», вислизає з полону [6]. За даними Іпатіївського літопису, він одразу ж вирушив по допомогу до «царь Немецький» [7]. Разом із тим, Великопольська хроніка свідчить, що Володимир «у відчаї шукав покровительство» Казимира і домігся його: краковський воєвода Николай вигнав Ендре, «відновивши» у «Галицькому королівстві» Володимира [6].

Далі на політичній арені знову постає фігура Романа Мстиславича. В результаті конфлікту між його тестем Рюриком Ростиславичем, який був князем Київським з 1194 р., і князем Володимирським Всеволодом Велике Гніздо, Роман Мстиславич втратив багато земель, що відійшли на користь останнього.

Звернувшись по допомогу до князя Мазовецького і Краковського Лешека Білого, він отримує таку відповідь: *«Мы быхом тебе раде помогло, но обидить насъ стрый свои Межська⁴⁹, ищетъ под нами волости»*, відтак спочатку *«оправи насъ, а быхом былое вси Ляхове не раздно, но за одинемъ быхомъ щитомъ былое с тобою и мьстили быхомъ обиды твоя»* [7].

Домовленість сторін було досягнуто, і в 1195 р. у славетній битві на Мозгаві Роман Мстиславич допоміг Лешеку Білому розбити Мешко, за що чотири роки по тому Роман Мстиславич, здобувши підтримку Лешека, став першим Галицько-Волинським князем. Попри те, що після смерті князя Галиції «князі Русі, дехто дарами, інші хитрістю, деякі й тим, й іншим, намагались захопити спустіле місце», галичани «змушені прийняти князем Романа» [7]. Знищивши внутрішню опозицію в особі бунтівних галицьких бояр, у 1201 р. він, вигнавши з Києва Рюрика Ростиславича, віддав велике княжіння Інгвару Ярославичу, сину Ярослава Ізяславича і дочки чеського князя Владислава II.

У 1204 р., після завоювання Константинополя католицьким Римом Папа Інокентій III відрядив свого легата до Романа Мстиславича із пропозицією про отримання ним королівської корони в обмін на прийняття католицизму. Але зіткнувся із відмовою, що цілком зрозуміло: з ослабленням позиції Константинополя порушувалось попереднє духовне підпорядкування Русі Візантії. Чи був сенс Роману Мстиславичу ставати правителем, опікуваним новим «духовником»? До того ж він мав намір просунутися вглиб Європи, аж до Саксонії.

Як перший крок до досягнення мети – просунення у центр Європи – Роман Мстиславич, «забувши про численні благодіяння, зроблені йому» Казимиром і Лешekom Білим, вторгнувся у Польщу. Але, «отримавши удар мечем, віддав

⁴⁹ Мається на увазі повалений у 1180 р. князь великопольський Мешко III Старий, який намагався оволодіти Краковом. – прим. авт.

[Богові] душу на поле бою» [6] у битві при Завихості, де галичан у 1205 р. розбили поляки.

Балтійський берег

Ще одну проміжну ланку в процесі поступового «проникнення» на Русь католицький Рим вбачав у балтійському березі. За даними лівонського літописця Бальтазара Руссова, у 1158 р. до Лівонії, що «отримала свою назву від лівів, які здавна були жителями цієї країни», на парусних човнах підступили бременські купці, знайшовши тут «злий, язичницький народ». Слідом за першим зіткненням сторони «уклали мир», після чого купці «часто приїздили зі своїм товаром», яких «добре приймали». Згодом у Лівонії з'явилися «перші фортеці християн», оскільки Папа Римський Олександр III наказав відрядити туди представника Рима, яким був Мейнерт (Мейнгард), «чинець із Зегеберга» (в Голштейні), що в 1186 р. став єпископом. З 1198 р. його змінив бременський канонік Альберт (Альбрехт) фон Буксгевден, який у 1201 р. заснував місто-фортецю Ригу. Через деякий час було створено Орден «Братів Христового лицарства» (мечоносців), члени якого «повинні були жити у Лівонії та допомагати у підкоренні цієї країни». У 1202 р. Папа Інокентій III «дарував ордену і затвердив за ним всі здобуті землі й усіх людей у Лівонії». Причому з правом володіння землями «на вічні часи» як «спадковими» [8].

У свою чергу, згідно із найдревнішою хронікою Лівонії, так званою «Хронікою Генріха Латишця», у 1203 р. князь Полоцький Володимир

(Вальдемар, Володша) взяв у облогу один із лівонських замків, чому ліві «не наважились чинити опір» і відкупилися від нього. Саме тоді васал полоцького князя, правитель князівства (королівства) Герцике (Ерсика, нині латвійське селище) Вісвалдіс (Всеволод) спільно з литовцями підійшов до Риги й «захопив двох священників». І ліві, і литовці, і князь Полоцький постійно нападали на Ригу, але Альберт, який поширював у

південно-східній Лівонії християнство, скориставшись тим, що Орден мечоносців захопив кілька стратегічних фортець, у 1205 р. припинив платити данину полоцьким князям.

Того ж року литовці «вирушили у похід проти естів». Повертаючись «з усією здобиччю й полоненими» через Лівонію, вони зазнали нападу, організованого Вестгардом, «одним зі старійшин семігаллів⁵⁰», і тевтонцями. Незабаром після цього «ліві, що жили при Двіні», хто «ще залишився у язичництві, обіцяли хреститися».

Тим часом Вальдемар II, «король Данії з великим військом» у супроводі «архієпископа лундського Андрія» в 1206 р. «висадився на Езелі» – острові Балтійського моря, розташованому при вході у Ризьку затоку. Але незабаром король повернувся назад, а архієпископ разом із єпископом Николаєм «повернули у Ригу». Андрій почав «читати псалтир» клірикам, і в 1207 р. «була навернена й хрещена уся Лівонія».

Про зміцнення Риги свідчить звернення в тому ж році до єпископа Альберта правителя удільного західноруського Кукейноського князівства Вячко з проханням про допомогу «проти нападів литовців» у обмін на «половину своєї землі й свого замка». На що було отримано згоду. У 1209 р. васалом Риги визнав себе князь Всеволод [9]. До того часу в Ерсиці існували православні храми, а значна частина латгалів, що населяли схід сучасної Латвії, прийняла православ'я.

У 1217 р. папа Гонорій III, що очолив католицький престол у Римі, санкціонував похід найбільшого васала данської корони графа Альберта Голштинського (Орламондського) у Лівонію. Похід цей він виправдовував тим, що «з відкритої півночі невір'я запалило котел»⁵¹, а «мале стадо <...> жодним чином» не може «залишатися без уваги» [10].

⁵⁰ Семігалія, Земгале, або Земгалія – одна з п'яти історичних областей Латвії, названа за древнім балтійським плем'ям земгалів. – прим. авт.

⁵¹ В цьому контексті могли матися на увазі як ести, так і псковичі з новгородцями. – прим. авт.

Того ж року данський король Вальдемар II висадився на берегах північної Естляндії, заснувавши фортецю Ревель (Таллін).

А в 1219 р. на Лівонію *«иде князь Всеволодъ съ новгородъци <...> устретоша стороже Немьци, Литва, Либь, и бишася»*, але *«стояша 2 недели, не взяша города»* [1/6].

«Хроніка Лівонії» свідчить, що тільки-но у 1219 р. об'єднані сили мечоносців, леттів і лівів «розгромили ревельську область, що «вже прийняла проповідь данців», останні заявили про «приналежність» Естонії «королю данському» Вальдемару II, переданої «йому єпископами лівонськими». Щоправда, данці й Орден незабаром «люб'язно» розділили Естонию. Але король Швеції Іоанн раптово «зібрав велике військо та прибув у Роталію, розраховуючи захопити якусь частину Естонії й панування там» [9].

Папа Гонорій III, який продовжив політику свого попередника, відкрито виступив у підтримку «святого» воїнства. Гарно висловившись у буллі від 1220 р. про те, що «молоді саджанці християнської релігії в надзвичайному достатку породили квіти й плоди пошани й доброчесності»⁵², Гонорій III засвідчив «навічне» знаходження Тевтонського ордену «під покровительством і захистом апостольського престолу», дозволивши його членам не тільки безперешкодно присвоювати «для своїх потреб того з награбованого язичниками, що ви захопите у них», а й «мирно володіти тими землями, на яких [вони] облаштуються, не порушуючи прав своїх сеньйорів» [11].

Звісно, далеко не всі були згодні з «римським» баченням світу. З одного боку, серед європейців не було – й не могло бути – геополітичної єдності. З іншого боку, втрата власних територій – якщо навіть «освячена» Папою – аж ніяк не влаштовувала місцевих прелатів, серед яких почалося збентеження. Так, єпископ лівонський, не отримавши підтримку ані від римського двору, а ні від імператора Священної Римської імперії, «віддав

⁵² А як бути з розгромом Константинополя? – прим. авт.

Лівонію й Естонію під владу» Вальдемара II за умови, що «прелати його монастирів, його люди й усі рижани з лівами й леттами дадуть згоду на це». Однак через деякий час «по всій Естонії й Езелю» пролунав «заклик на бій із данцями й тевтонами», для ведення спільних дій проти яких ести закликали на допомогу «руських із Новгороду й Пскова», з якими «закріпили мир».

Водночас у 1221 р. «дванадцять тисяч руських, що зібралися з Новгороду й інших міст Русії» увійшли «у землю леттів» і, «чекаючи на литовців», перейшли Койву, пограбувавши «усю країну». А «де руські завдали меншої шкоди, там доклали руку литовці». Але після виступу «з Риги магістра братів-лицарів зі своїми», руські, розорюючи по дорозі й спалюючи «навколишні області», повернулись «у Русію». «Не наважуючись відділитися від руських через страх перед тевтонами», пішли з ними «у Псков» і «литовці» [9].

Чинник монголів

Тим часом у половецькі степи 1222 р. вдерлося монгольське військо, в зв'язку з чим половці «втекли до руських, просячи допомоги, і пролунав по всій Русі заклик битися з татарами» [10].

Згоду на прохання половців про допомогу було дано в Києві на раді на чолі з Мстиславом Романовичем Київським, Мстиславом Хоробрим Галицьким та іншими південноруськими князями за відсутності північноруських делегацій, які вчасно туди не підійшли. За свідченням Суздальського літопису, руське військо стало сходитися до *«реце Днепру на Зарубъ к острову Варезьскому»*. Дізнавшись про це, до місця збору підійшли монгольські послы із пропозицією укласти мир: *«Мы ваиеи земли не заехомъ, ни городовъ ваших, ни сель, ни на вас приидохомъ <...> на поганыхъ половци. Возмите с нами миръ»*. При цьому послы, зазначивши, що раніше половці *«и вамъ многа зла творити»*, озвучили можливість спільних русько-монгольських дій проти половців: *«Половци и вы беите, а*

товарь емлите себе». Однак князі «того не послушаша, послы Татарьскыя избивша», «поидоша против имъ». Не прислухались вони і до другого монгольського посольства. В результаті Русь не змогла чинити спротив монголам, «обедившимъ Росских князеи за прегрешеніє христьяньское» [12].

У 1223 р. біля річки Калка монголи завдали русько-половецьким військам руйнівної поразки: «Тікали вони перед ворогами. И пав великий король Мстислав із Києва із сорока тисячами воїнів <...> Мстислав Галицький врятувався втечею» [9].

А через просування «*Татаромъ до Новагорода*» [12] смоленський, полоцький та кілька інших князів «відрядили послів до Риги просити про мир. И було відновлено мир».

Шлях до католизації Русі відкрито?

Тим часом у 1225 р., на прохання з міст, що пролунало з вуст ризького єпископа, римський двір направив до Лівонії легата апостольського престолу, який був покликаний, «пikлючись про новонавернених», проповідувати «слово спасіння» для закріплення «жителів у вірі католицькій». Його авторитет був настільки високий, що приходили «до нього тевтони, ліви й летти просити суду в різних справах». Опираючись на нього, легат пригрозив «церковною карою» тевтонцям і «змусив віддати» присвоєні ними «спірні» з данцями землі «під покровительство верховного первосвященника». Але ж данці, пообіцявши «повну покору» Риму, передали католицькому центру «Виронію, Гервен, Гарієн і Помор'я», після чого було укладено мир між тевтонами й данцями, а також «з естами усіх областей».

На початку 1226 р. інтереси легата повернулись до «області леттів». Проповідуючи в Гервені та околицях «слово Боже», він «наставляв у вірі католицькій та прийняв їх під владу верховного первосвященника». Розцінивши місію в цій області виконаною,

представник Папи повернувся до Риги, попрямувавши з Лівонії до Готландію, «сіючи там слово божє» [10].

Католизація більшості земель Балтії відкрила шлях до «конфесійноідеологічного» просування папського Риму до Русі. В посланні «королям Русі» 1227 р. Гонорій III запитував їх, чи готові вони «прийняти легата Римської церкви, аби під впливом його здорових повчань» досягнути «істину католицької віри». Поряд із цим Папа наказував підтримувати «міцний мир із християнами Лівонії та Естонії», не перешкоджаючи поширенню «віри християнської». Рим фактично вдався до відвертих погроз, заявивши, що лише підкорення його указам дозволить уникнути «обурення божественного апостольського престолу», який легко здатен «відплатити вам помстою» [13].

Як підкреслює російський історик Борис Флоря з посиланням на німецькі та польські джерела, в одній із булл від 1230 р. Папа Григорій IX закликав шведських лицарів вирушити в похід проти «жорстоких язичників», що мешкали у Карелії, Іжорі (Інґрії) та Вотській землі (Watlandie). Ззовні «експансія католицьких держав півночі Європи» за «прямої підтримки римської курії» була спрямована проти «язичників, що мешкали на узбережжі Балтійського моря». Однак з урахуванням визнання останніми політичної першості «древньоруських князівств» Захід фактично підступав до «традиційної зони руського впливу». Невипадково, кажучи про успіхи, досягнуті Римом у «наверненні фінів», Папа зазначав, що «руські, які живуть із ними по сусідству», відчуваючи до них «величезну ненависть» через прийняття ними католицької віри, «часто в люті нападають на них». У зв'язку з цим він наказував таким європейським центрам як Готланд і Любек перервати торгівлю з цими «ворогами Бога й католицької віри» до припинення ними «переслідувань новонавернених». В посланні до лівонських лицарів Григорій IX закликав їх вирушити до Фінляндії битися проти «невірних руських», а в буллі до польського духовенства йшлося про «сарацинів, руських й інших ворогів католицької віри» [14].

На додаток до цього посланням 1232 р. до свого легата Готланда, Фінляндії, Естонії та Курляндії Балдуїна Альнського Папа «зобов'язував» його не допускати «перемир'я» християн «ані з язичниками цих земель, ані з рутенами⁵³ <...> у межах кордонів твого посольства без твоєї згоди» [15].

Цей папський наказ вийшов у період виникнення Ганзейського союзу німецьких вільних міст, який об'єднав землі навколо Північного і Балтійського морів з метою розвитку міжнародних економічних зв'язків і протистояння піратству. Центром Ганзейського союзу було місто Любек на Балтиці, що сприяло розвитку торгівлі німецьких міст зі Скандинавією й Руссю, де руські купці створили реальну конкуренцію скандинавам, які тримали у своїх руках більшу частину балтійських торгових шляхів. Так званий «Договір Смоленської торгової правди» від 1229 р. дозволив смоленським, полоцьким і вітебським землям розширити торгівлю з Балтією й німецькими містами. За свідченням балтійського історика XIX ст. Германа Гільдебранда, «постійне руське населення відтоді перебувало в Ризі, під захистом її стін» через «усвідомлювану важливість посередницького положення» поселенців «стосовно до краю». Тому їм надавались «громадянські права у Ризі». Так само й «німецький купець міг користуватися у руських містах рівноправністю з корінними мешканцями їх» [16].

У свою чергу, отримавши доступ до внутрішнього руського порту Новгород, любекські купці заснували у ньому контору «Німецький двір», який став одним із найбільших філій Ганзейського союзу. Звідси стає ясно, що послання Григорія IX 1232 р. мало аж ніяк не випадковий характер.

Крім того, зазначимо, що Орден мечоносців, який у 1236 р. здійснив перший хрестовий похід у Литву і був підтриманий псковичами, зазнав поразки від литовців у битві при Саулі. Вона була настільки руйнівною, що після битви Орден мечоносців припинив існування. Вцілілі «мечоносці» влилися до

⁵³ Руськими. – прим. авт.

Тевтонського ордену. Іменуючись Лівонським орденом, вони стали його Ліфляньським відгалуженням – Лівонським ландмайстерством Тевтонського ордену.

1. Грамота германського імператора Фрідріха I Барбаросси городу Любеку (1188/1226 г.) и коментарий к документу
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XII/1180-1200/Friedrich_I/gram_lubeck_19_09_1188_II.phtml?id=12667
2. Див. напр.: Новгород и Ганза
<http://www.novgorod1150.ru/ganza/novgorod/>
3. Новгородская Первая летопись старшего извода а/
<http://litopys.org.ua/novglet/novg03.htm>
[6/ http://litopys.org.ua/novglet/novg06.htm](http://litopys.org.ua/novglet/novg06.htm)
4. Див. докладніше: Рыбина Е. А. О двух древнейших торговых договорах Новгорода.
annals.xlegio.ru/rus/novgorod/nis13_ryb.htm
5. Мирный договор князя Ярослава Владимировича с немецким послами
http://www.hrono.info/dokum/1100dok/1199ru_ge.html
6. Великая Польская хроника
http://www.vostlit.info/Texts/rus/Chron_Pol_majoris/frametext2.htm
7. Ипатьевская летопись
<http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat28.htm>
8. Бальтазар Руссов. Хроника провинции Ливония
<http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Russow/text21.phtml?id=1287>
9. «Хроника Ливонии» Генриха Латвийского
<http://livonia.narod.ru/chronicles/henricus/introduce/introduce.htm>
10. Послание папы Гонория III Альбрехту
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Italy/XIII/1200-1220/GonorijIII/Schreiben_Albrecht_Orlamund_25_01_1217/frametext.htm

11. Булла папы Гонория III магистру и братьям Тевтонского ордена в Ливонии 20 о предоставленных им привилегиях
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Italy/XIII/1200-1220/GonorijIII/Bulla_bruder_Livoniae_12_12_1220/frametext.htm
12. Суздальская лѣтопись.
<http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr31.htm>
13. Послание папы Гонория III королям Руси
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Italy/XIII/1200-1220/GonorijIII/schreiben_koenigen_Russiae_17_01_1227.phtml?id=6042
14. Борис Флоря. У истоков конфессионального раскола славянского мира
http://www.vob.ru/public/bishop/istor_vest/2000/2_6/6_5.htm
15. Послание папы Григория IX Балдуину Альнскому
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Italy/XIII/1220-1240/GrigorijIX/schreiben_balduin_aln_03_11_1232.phtml?id=6044
16. Герман Гильдебранд. Немецкая контора в Полоцке
<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Livonia/XIII/1260-1280/Gildebrand/pred.phtml?id=3968>

«БИТВИ» ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО. ДЕЯКІ ДУМКИ З ПРИВОДУ ПРОСУВАННЯ МОНГОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬК У ЄВРОПУ

100 верст до Новгородa

В тому ж самому 1236 р. сталися події принципово іншого формату. До Волги підійшла монгольська армія. Розгромивши Волзьку Булгарію, у грудні 1237 р. війська Батия вдерлись у кордони Рязанського князівства. В умовах роздробленості Русі належного спротиву нападникам не було, і рік по тому під владу монголів перейшли Москва, Володимир, Суздаль, Переяслав-Залеський, Твер та інші міста, слідом за чим на початку весни 1238 р. монголи попрямували до Новгородa. Але дійшовши *«Серегерьськимъ путемъ до Игнача креста»* – урочища у Новгородській землі, – війська повернули геть, *«не дошедше за 100 версть⁵⁴ до Новагорода»*. За версією руської сторони, це сталося завдяки тому, що за *«городъ заступи Богъ, святая и великаа съборнаа и апостольскаа церковь Софиа, святыи преподобный Кирилъ, святыхъ правоверныхъ архиепископъ молитва, и благоверныхъ князей, и преподобныхъ чрьноризецъ иерейскаго събора»* [1].

Утім до сьогодні дослідники намагаються розібратися у справжніх причинах повороту військ Батия від Новгородa. Дехто висуває гіпотезу про важкі погодні умови (весіння розпутниця), інші – про проблеми з кормом для коней, треті припускають, що велике угруповання монгольських воїнів зав'язло у битві на річці Сіть, куди з Володимира відступив загін князя Юрія Всеволодовича. Однак ніхто не надає аргументованих історичних фактів, здатних пролити світло на це питання. Тому цілком можливо, що такий нібито дивний поворот подій став

⁵⁴ 1 верста = 1,0668 кілометра. – прим. авт.

наслідком неафішованої геополітичної домовленості між провідними світовими силами.

Захід, Русь і монголи (загально)

Аналіз подій того періоду в балтійсько-руському напрямі однозначно свідчить про проблематичність політики Риму щодо поширення впливу на ці землі, що пояснюється в тому числі відсутністю єдності серед європейських сил. Етап, що розглядається, характеризувався дуже могутньою боротьбою за геополітичну першість між понтифіком Григорієм IX і германським королем, імператором Священної Римської імперії Фрідріхом II – аж до відлучення імператора від церкви.

Утім військова експансія монголів на Русі цілком влаштовувала Рим, оскільки роздроблена руська держава ослаблювалась від цього ще швидше і її північні території ставали більш «відкритими» для римського впливу. Цілком можливо, що папська булла від 9 грудня 1237 р. керівникові шведської католицької церкви упсальському архієпископу Ярлеру була найважливішим інструментом просування до Русі. За свідченням ряду джерел, у буллі зазначалось, що внаслідок «намагань ворогів хреста» раніше «навернені у католицьку віру» люди з народу, іменованого «тавасти», повертаються до колишньої «омани». У зв'язку з цим «панування шведське повалюється, а відтак легше може настати цілковите падіння християнства». На довершення до всього цього слідував заклик про «підняття знамені хреста» проти «цих відступників» та їх вигнання [2].

Примітно, що в тексті булли взагалі немає згадування про Русь. Але річ тут у тім, що тавасти – це шведська назва балтійсько-фінського племені емь, яке мешкало на прикордонних територіях Новгородської республіки і в XI–XII ст. було її данником. Отже, під «ворогами хреста» цілком можна розуміти новгородців. Таким чином, однією з можливих цілей вигнання племені емь з його території було наближення

пропапських сил до півночі Русі. Історичні документи показують, що до понтифіка різними каналами надходили доволі докладні відомості про плани монголів. Наприклад, узимку 1237–1238 рр. єпископ Перуджі, легат апостольського престолу, отримав лист від домініканського місіонера бр. Юліана із Угорщини, в якому, зокрема, сказано: «Багато хто передає як вірне, і князь суздальський передав словесно через мене королю угорському, що татари вдень і вночі обговорюють, як би прийти й захопити королівство угорців-християн. Бо в них, кажуть, є намір йти на завоювання Рима і того, що далі. Тому [хан Батий] відрядив послів до короля угорського» [3]. Щоправда, далі, ніж Суздаль, послі не дісталися. Але це не головне. Важливо те, що Григорій IX відомості про це отримував. І навіть якщо папська була про народ емь з'явилась на початку грудня 1237 р., а лист Юліана написаний лише у січні-лютому наступного року, це нічого не змінює, оскільки понтифік навряд чи обмежувався тільки одним джерелом інформації. Звідси слідує, що він був чудово обізнаний про «європейські» наміри монголів, тим більше що їх головною метою, як зазвичай вважається, був Рим. Тому Папа не міг не прагнути до посилення власних позицій, включаючи збереження в цілісності «своїх» володінь шляхом вирішення «руського питання». З погляду на можливість союзницьких відносин Русі з ханом необхідно було домогтися об'єднання європейських сил, у тому числі на балтійському напрямі. За його відсутності панування над Руссю здавалось нездійсненною метою – навіть якщо Балтія була б повністю підпорядкована Риму.

Сепаратні перемовини?

Невипадково за наполяганням Григорія IX за участі папського легата Вільгельма Моденського в червні 1238 р. у Стенбі король Данії Вальдемар II підписав мирний договір із магістром Лівонського ордену Германом Балке (Лівонське ландмайстерство Тевтонського ордену). Згідно з договором

Орден передавав королю північно-естонські провінції Гарієн, Віронію та Ревель, гарантуючи допомогу данцям в обороні їх володінь. Вальдемар уступив Ордену західно-естонську провінцію Гервен за умови, що лицарі відмовляться від зведення в ньому фортець без дозволу данців, а також не вторгатимуться в естонські володіння Ордену. У разі спільних завоювань територій язичників дві третини захоплених земель мали відходити до Данії, одна третина – до Ордену. Отже, між супротивними сторонами в Балтії було «укладено» мир.

Утім аналіз подальших подій не дозволяє відкинути припущення про сепаратні перемовини між деякими силами Європи і ханом про розділ сфер впливу на Русі. З одного боку, повторімося, відсутні якісь врозумливі відомості про причини «люб'язного» відходу монгольських військ від Новгороду – літописи лише відмічають цей факт. З іншого боку, в подальшому володіння Русі залишались недоторкані монголами.

Таким чином, територіальний розділ гіпотетично цілком міг мати такі обриси: Новгород – сфера впливу Папи, а Київ, Галич і Волинь – чингізидів. Цілком імовірно, що монголів не приваблювали перспективи зіткнення з об'єднаними європейськими військами, особливо якщо вони могли скористатися «південноруським» шляхом у Європу через Карпати. Найважливіший нюанс тут криється в тому, що в цілому Галицько-Волинські землі до того часу «підступили» до католицизму: в них уже виникла латинська єпархія. Так, Великопольська хроніка згадує про «майно руського єпископства, яке колись належало Опатівському монастирю», називаючи й ім'я «єпископа руських» – Герард [4]. Поряд із Угорщиною та Польщею ці землі входили до відомства папства.

Але якщо багато хто з дослідників готовий визнати тезу про розділ сфер впливу на Русі між Європою та Монгольською імперією, проте більшість із них заперечуватимуть тезу про мирне просування європейців на північні території Русі – з погляду на події, що подаються як радянською, так і російською

історіографією як «Невська битва» та «Льодове побоїще». Останні аж до сьогодні часто-густо характеризуються як рішуча перемога руського народу над німецько-шведськими загарбниками, які намагались не тільки остаточно позбавити країну незалежності, а й у насильницький спосіб «насадити» католицизм на місце православ'я. Доказом тому зазвичай вважається синхронність у часі атак європейців на Псков-Новгород, а монголів – на Київ.

Дійсно, в обох випадках кульмінація подій припала на вересень 1240 р.: монголи взяли в облогу Київ, а німецькі лицарі захопили замок Ізборськ. Але чи так однозначно все було?

***«Невська битва» як прояв протистояння у боротьбі за
князіння у Пскові (фрагменти історії)***

Влітку 1240 р. шведи, підкоривши балтійсько-фінські племена сумь і емь, попрямували до Новгорода. Згідно з новгородським літописом, нападники переслідували мету *«сташа в Невѣ устье Ижеры восприяти Ладогу, просто же реку и Новѣгородъ и всю область Новгородскую»* – тобто фактично відрізати новгородців від Ладоги. Однак цим задумам не довелося втілитися, оскільки командувач ополчення новгородський князь Олександр, син князя Володимирського Ярослава Всеволодовича, 15 липня нібито розтросив агресорів у ході так званої «Невської битви».

Але тут вочевидь маємо нестиковку фактів: якщо це був ретельно підготовлений похід із далекоглядними планами, чому тоді бій завершився так швидко і, до того ж, з мінімальною кількістю загиблих у тих, хто оборонявся, – *«20 мужь с ладожань»* [5]?

Немає сумнівів, що Рим ані на мить не знімав із порядку денного питання про «окатоличування» Русі. Але чи може липнева битва 1240 р., судячи з її опису, претендувати на яку-небудь значну роль у здійсненні цього проекту? Очевидно, що за масштабністю та геополітичною значимістю вона на декілька

порядків поступається іншим битвам – наприклад при Саулі (1236 р.). Не є випадковістю й занадто мала кількість джерел, що висвітлюють цю подію. Цілком можливо, що основною задачею шведів на той момент як раз була реалізація настанов папської були стосовно племені емь, про яке йшлося трохи вище, а підхід до Новгороду був у певному сенсі «розвідкою боєм» на майбутнє.

Будь-що-будь, але приводів говорити про суто антиправославну спрямованість шведсько-лівонського тандему 1240 р., який привів до знаменитого «Льодового побоїща» 1242 р., точно немає. В лівонській атаці на Псков у вересні 1240 р. простежується цілком інше підґрунтя – боротьба між Новгородом й лівонськими німцями за поширення впливу в Пскові через вокняжіння своєї людини.

Однак історична пам'ятка XIII ст. «Лівонська рифмована хроніка» надає цьому сценарію виразний релігійний відтінок: дерптський єпископ Герман, що ворогував із руськими, які «хотіли піднятися проти християнства», отримав від «братів-лицарів⁵⁵» озброєне підкріплення. І «з цим військом вони попрямували тоді радісно на Русь» [6]. На той час Дерптом іменувався Юр'єв, у 1224 р. узятий військами мечоносців. Перейменував його на німецький кшталт єпископ Герман I, зробивши місто центром свого володіння – Дорпатського єпископства. Крім вищеназваних учасників до складу лівонського війська входили також васали данської корони з Північної Естонії разом із «князем *Ярославом Володимиричем*» [5]. Поява цього історичного персонажа у зв'язку з подіями, що розглядаються, потребує невеликого екскурсу в недалеке від цих подій минуле.

Для Пскова першої третини XIII ст. була характерна виразна орієнтація на «захід», що послаблювало можливості Володимиро-Суздальської Русі зміцнювати тут свій вплив. Для вирішення цієї проблеми батько Олександра Невського князь

⁵⁵ Мається на увазі Лівонське ландмайстерство. – прим. авт.

новгородський Ярослав Всеволодович після смерті псковського князя Володимира Мстиславича у 1228 р. вирушив до Пскова. Але *«слышавше пльсковици, яко идетъ к нимъ князь, и затворишася въ городѢ, не пустиша к собѢ»*. Але князь *«въспятися в Новѣгородѣ»*, оголосив *«ис Переяславля: “Хочю ити на Ригу”»*, закликавши до походу й псковитян. Однак антиновгородські сили побоювались, що захоплення Риги є приводом для зведення Ярославом на княжіння у Пскові близької йому особи, і він отримав таку відповідь: *«Тобе ся, княже, кланяемъ и брати новгородѣцемъ; на путь не идемъ»*, оскільки *«с рижаны есме миръ взяли»*. Після чого Ярослав розпустив полки, а псковитяни *«відпустили додому»* викликаних на підмогу *«НѢмци и Чюдъ»⁵⁶, Лотыголу и Либъ»* [5].

У 1229 р. Ярослав був змушений віддати княжіння Михайлу Всеволодовичу Чернігівському, що, імовірно, дозволило стати князем Пскова сину Володимира Мстиславича Ярославу, рідна сестра якого, до речі, була одружена із видатним лицарем Лівонського ордену Теодоріхом, братом ризького єпископа Альберта. Але закріпитися у ролі князя йому не вдалося, оскільки Ярослав, який знову постав у Новгороді в 1231 р., відрядив до Пскова свого намісника В'ячеслава, і тезка першого мусив тікати до родичів до Лівонії, оселившись там у замку під назвою «Ведмежа голова» («Одемпе»). Вже наступного року біля нього з'являються члени псковської антиновгородської *«Борисовой чади»⁵⁷*: *«Борисове чади <...> идоша въ МѢдвежю голову»*. У 1233 р. за підтримки лівонських лицарів вони спробували повернути княжіння, але *«изгониша Изборьскъ Борисова чадъ съ князьмъ Ярославомъ Володимирицемъ и съ НѢмци»* [5]. На тлі цього у Пскові постав князь Юрій Мстиславич.

⁵⁶ Ести. – прим. авт.

⁵⁷ Названа на ім'я тисяцького Бориса Негочисвича. – прим. авт.

Виходячи з цих даних можна з великою впевненістю припустити, що лівонський наступ на Псков 1240 р. мав на меті саме «відновлення» псковських прав Ярослава.

Зміна влади у Пскові

Різноликий лівонський склад *«приде вѣсть въ Пльсковъ»*, слідом за чим *«взяша Нѣмци Изборьскъ; и выидоша пльсковичи вси, и бишася с ними, и побѣдиша я Нѣмци»* [5]. Через захоплення «приступом» замка Изборськ «жодному руському не дали піти цілим і неушкодженим». Псковичі «грізно поскакали туди». Завдавши їм поразки, брати-лицарі «поставили свої намети» перед Псковом [6]. Новгородський літопис на додаток до того свідчить, що об'єднані сили, які *«зажгоша посадъ всъ»*, *«погорѣша церкви»*, *«много сель попустиша около Пльскова»*, знаходились *«подъ городомъ недѣлю, но города не взяли»* [5]. Отже, вони чогось чекали?

Логічно припустити, що в цей час між сторонами йшли перемовини. Лівонський літописець Бальтазар Руссов розкриває, що «руські у Пскові зажадали миру» і запропонували здатися ордену. «Замок і Псков було передано магістру», який розмістив там «братів ордену й християн» [7]. Після цього лівонське військо «радісно пішло звідти», залишивши «двох братів-лицарів, яким доручити охороняти землю, і невеликий загін німців» [6]. Літопис розкриває нюанси того, що сталося: *«Бяху бо перевѣтъ держаче с Нѣмци пльсковичи, и подѣвели ихъ Твердило Иванковичъ съ инѣм»*. І тут багато що стає очевидним: зважаючи на те, що слово «перевет» означає зраду, а Твердило Іванкович є місцевим посадником, «лівонська операція» могла мати на меті лише зміну влади у Пскові. Що, власне, і пояснює наявність у складі військ, які наступали, загону на чолі з *«княземъ Ярославомъ Володимиричемъ»*. Саме тому проновгородські экс-правителі Пскова залишили місто, *«вбѣжаша в Новѣгородъ с женами и с дѣтьми»* [5].

Що стосується останніх днів життя Твердили Іванковича, то, за словами мистецтвознавця С. Агафонов, куратора художньої студії при храмі св. Великомученика і Цілителя Пантелеймона у підмосковному Жуковському, кінець «зрадника був страшним». «У нього вдома виховувався сніжний барс. Ще кошеням був узятий, став зовсім ручним. Але після зради розірвав хазяїна, і псковичи помістили у нижню частину герба барса з піднятою лапою, а наверху – хмару й Десницю Божу з указуючим перстом. “Так буде з кожним, хто зрадить Псков” – ось попередження, закладене у гербі» [8].

***Відповідь Олександра Невського, «Льодове побоїще» і
Сталінська премія для Сергія Ейзенштейна***

У другій половині 1241 р. до Новгороду повертається Олександр Невський, який ненадовго віддав князівство брату Андрію, що *«поиде на Нѣмци на городъ Копорью»* і *«взя городъ»*⁵⁸. Але навесні 1242 р. *«князь Олександръ с новгородци и с братомъ Андрѣемъ», попередньо «изгони князь Пльсковъ, изъима Нѣмци и Чюдъ», вирушив «на Чюдскую землю на Нѣмци»* [5] – тобто у володіння Дорпатського єпископства. Чи не для помсти тому ж єпископові Герману за скоєне було задумано похід?

Згідно з Лівонською хронікою, «руських ображали їхні невдачі». Тому ті, хто наступав, на шляху до цілі діяли так само, як і лівонці, «коячи пограбування й пожежі». Єпископ наказав «мужам єпископства поспішити до війська братів-лицарів», і цей загін «здолав» «стрілків» Олександра, які вийшли на дозор [6]. *«Узрѣвъ»* ситуацію, князь відвів війська к *«Чюдському озерѣ»*, і *«на Узмени, у Воронѣя камени»* розпочався бій [5]. «Лицарі досить завзято чинили спротив, але їх там здолали. Частина дерптців вийшла з бою» [6]. *«Нѣмци ту падоша, а Чюдъ даша*

⁵⁸ В період «панування» у Пскові німці побудували у Копорському погості дерев'яну фортецю.
– прим. авт.

плеща; и, гоняче, биша ихъ на 7-ми верстѣ по леду до Суболичьскаго берега; и паде Чюди беицисла, а Нѣмецъ 400, а 50 руками яша и приведоша в Новѣгородъ». Через деякий час «Нѣмци прислаша с поклономъ»: «Що зайняли ми мечем, Водь, Лугу, Псков, Летголу, від усього того відступаємось; скільки взяли людей ваших у полон, тих готові обміняти». На тому «и умиришася»⁵⁹. При цьому про попередні події вже ніхто і не згадував, і княгиння у Торжку й Бежецьку отримав не хто інший, а Ярослав Володимирович, який у 1245 р. «воеваша Литва около Торжку и Бѣжици; и гнашася по нихъ новоторжци съ княземъ Ярославомъ Володимиричемъ» [5].

Так завершилося зіткнення між Новгородом та лівонцями за контроль над Псковом, яке зазвичай подається як «Льодове побоїще». Але на якій підставі у радянській історіографії події 1240–1242 рр. вважаються однією з найвеличніших битв і вкриті «ореолом слави»?

Очевидно, ця ідеологічна тенденція виникла за ініціативою І. Сталіна у період загострення російсько-німецьких відносин на початку другої половини 1930-х рр. У 1937 г. радянський режисер Сергій Ейзенштейн (спільно із П. Павленком) написав сценарій для фільму, серед робочих назв якого значились «Русь» і «Льодове побоїще». Але в умовах практично безсумнівної підготовки Берліна до війни Сталін, імовірно, намагався надихнути народ шляхом пропаганди патріотичних ідей. Отже, перед режисером було поставлено задачу продемонструвати «героїчний дух руського народу», що зумів у Середні віки не тільки протистояти європейцям, а й завдати їм «руйнівної поразки». Так стала створюватися підтримана істориками легенда.

Однак і тут незабаром проявилась геополітика. Відзняту стрічку під назвою «Олександр Невський», яка наприкінці 1938 р. пройшла громадський перегляд, було з успіхом представлено на екранах радянських кінотеатрів. Але кінопрокат тривав лише

⁵⁹ Помирились. – прим. авт.

до укладення у 1939 р. російсько-німецького пакту про ненапад. І тільки після початку Німеччиною військових дій проти Радянського Союзу фільм відновили у прокаті, а режисер отримав Сталінську премію, став доктором мистецтвознавства без захисту дисертації.

Втім у своїй промові на параді 7 листопада 1941 р. І. Сталін, звертаючись до «товаришів червоноармійців і червонофлотців, командирів і політпрацівників, партизанів і партизанок», виголосив крилату фразу: «Нехай надихає вас у цій війні мужній образ наших великих предків», першим з-серед яких названо Олександра Невського [9].

Повертаючись безпосередньо до битви між Новгородом і лівонцями, яка у подальшому отримала назву «Льодове побоїще», нагадаємо, що в основі його лежало суперництво сторін за право контролю над Псковом. Прихильники ідеї про «католицьку змову», яка нібито мала місце в описаних подіях, можуть сказати, що наступ 1240 р., який планувався європейцями як «розвідка боєм», не було продовжено тільки через черговий виток протистояння між Фрідріхом II і Григорієм IX, який виник того часу, що не дозволило їм здійснити спільні дії. Однак історична драма, яка розгорнулась навколо Пскова, все ж дозволяє побачити в тому, що відбулося, внутрішньополітичне підґрунтя, нехай формально забарвлене в «зовнішні» тони.

Інша річ, що відсутність єдності серед європейських правителів цілком могла сприяти укладенню домовленостей про розділ сфер впливу на Русі між монгольським ханом і деякими силами у Європі, про що йшлося раніше.

Просування монголів і протистояння між імператором і Папою

Згідно з Галицьким літописом, восени 1240 р. монгольський хан і полководець Батий підійшов «до Києва у силі великій, з незліченною кількістю воїнів своїх, і оточив місто». Мирно

домовитись із князем Михайлом Чернігівським не вдалось, тому почалась «битва велика». «Люди збігли й на церкві, і на склепіння церковні зі своїм скарбом, (і) від важкості повалились із ними стіни церковні. І взято було місто воїнами» [10].

Дуже показово, що в ті дні князь Галицький Данило, до сфери інтересів якого входив Київ⁶⁰, вирішував питання династичного шлюбу для свого сина з королем Угорщини Белою IV.

На початку 1241 р. монгольські завойовники захопили й пограбували Галич із Володимиром-Волинським, що стало проміжним етапом на їх шляху до Європи. Впродовж двох місяців 1241 р. «татари, Поділля й Русь спаливши», а у квітні спалили, як про це каже Київський літопис XIII–XVII ст., Судомир і Краків, а «король Болеслав утік» [11]. Потім настала черга Угорщини: «Побігли угри⁶¹, гнали їх татари до річки Дунаю» [10]. Відтак почалася триумфальна хода монголів Східною Європою.

Вторгнення монголів у Європу збіглося у часі з папсько-імператорським протистоянням, однією з найважливіших причин якого була боротьба за контроль над містами Північної Італії – членами Ломбардської ліги. Водночас, за даними одного з найбільш провідних хроністів англійського середньовіччя Матвія Паризького (XIII століття), у листі до англійського короля Генріха III імператор Священної Римської імперії Фрідріх II вказав на важливість об'єднання зусиль «усіх володарів земних, і насамперед – християнського світу» у боротьбі з монголами. В ньому він підкреслював готовність «принизитися» публічно заради припинення Папою Римським «ганьблення нас через неприязнь до нас», яку той поширює «по всьому світу», – бо якщо б не це, тоді «міць наша ще зросла б і посилилась у спротиві спільному ворогові». Але, з його слів, Григорій IX «наказав очолити проти мене, правої руки й захисника церкви, хрестовий похід». При цьому Фрідріх

⁶⁰ Ним було посаджено тисяцьким Дмитра. – прим. авт.

⁶¹ Угорці – прим. авт.

фактично назвав Папу головним винуватцем активізації монголів у європейському напрямі, а причиною того, що відбувається, – те, що вони «дізнались про суспільні незгоди й беззахисність земель; почувши про розбрат королів і чвари між королівствами, ще більше надихаються й піднімаються» [12].

Так ось, під внутрішньополітичної напруженості в Європі припав саме на квітень 1241 р., коли монголи вже йшли її східними землями. Задля легалізації акту відлучення Фрідріха II від церкви Григорій IX скликав Уселенський собор, для участі в якому до Рима вирушили (на кораблях) прелати з різних країн. Мета Фрідріха полягала в тому, щоб не допустити проведення цього собору, який скликався для підтвердження його відлучення. Тому йому потрібно було зупинити прелатів й домогтися відсутності на соборі кворуму, що він і здійснив, розгромивши їхні кораблі у морі. Щоправда, імператор «посадив» полонених у «палацове» ув'язнення, але «не стратив жодного з них», дозволивши через деякий час «як кардиналам, так й усім іншим, вільно піти звідти» [13].

Чи вважати випадковістю «квітневий збіг» активізації монголів проти східних європейців із діями Фрідріха, який чітко націлювся на Ломбардію, – вирішувати читачеві. Ми ж, у свою чергу, нагадаємо, що взимку 1241 р. монголи попрямували в бік Західної Європи, зокрема, одна з їхніх армій опинилась поблизу Відня, біля Кlostерноебурга. Однак, як це зазвичай подається історіографією, у зв'язку зі смертю великого хана Удегея, яка сталася у грудні, монгольські війська повернули назад. Однею з причин поспішного уходу монголів із Центральної Європи дослідники називають намагання монгольських воєначальників устигнути до нового поділу політичної влади.

Будь-що-будь, західну частину Європи, яка реально могла опинитися «монгольською», захоплено не було. Цікаво, а чи могли монголи внаслідок певних домовленостей «передати» ці території Фрідріху II для задоволення його імперських апетитів? Наприклад, Л. Гумільов пише про таємні перемовини між

імператором і монголами, результатом яких були «ізоляція» папської Угорщини, «її розгром і перемоги Фрідріха II у Ломбардії, які спричинили втечу» Інокентія IV у 1243 р. до Ліона, де він «зміг піддати анафемі імператора й хана» [14]. Безумовно, це не більш ніж версія, яка, скажімо, могла використовуватися Папою як цілком обґрунтований привід для подальшого наступу на Фрідріха, аж до його повалення з імператорського престолу і заклику до хрестового походу проти нього. Хоча, як свідчать факти, понтифік утік до Ліону не через перемоги Фрідріха у Ломбардії.

Протистояння між імператором Фрідріхом II і папством мало свою власну логіку і безпосередньо не пов'язане з подіями, що нас цікавлять, але той факт, що навала монголів на Центральну Європу збіглася в часі з посиленням імператорсько-папського протистояння, дає нам певний привід для роздумів про не випадковість того, що сталося.

Боротьба за розширення впливу на Русь

В будь-якому разі, як зазначає Л. Гумільов, християнська Європа розділилася навпіл. Проімператорські сили й Нікейська імперія ⁶², яка виникла після завоювання у 1204 р. Константинополя хрестоносцями, керованими католицьким Римом, і стала своєрідним оплотом православ'я, «шукали союзу з монголами; їх стопами пішли Ярослав Всеволодович, великий князь Володимирський» та інші. А очолювані Інокентієм IV сили, зокрема «південноруські князі Данило Галицький та Михайло Чернігівський, всіляко намагались створити антимонгольську коаліцію, але невдало».

На цьому тлі на Русі після примирення між сторонами, що боролися за правління у Пскові, у 1242 р. *«Ярославъ Всеволодичъ позванъ цесаремъ татарьскымъ Батыемъ, иде к нему въ Орду»* [15], отримавши в нього ухвалу на володимирське й київське

⁶² Імператори якої продовжувати вважати себе справжніми правителями Візантії. – прим. авт.

княжіння. 1243 рік – рік схвалення Батиєм великого руського князя й запровадження ним системи збирання данини з підкорених монголами територій Русі – вважається формальною датою заснування Золотої Орди. Говорячи іншими словами, настав період визнання залежності усіх руських князів від правителів Монгольської імперії та Золотої Орди.

Так, у 1245 р. після вимоги монголів «Дай Галич» Данило «приїхав до Батия на Волгу, бажаючи йому поклонитися». «Житєєпис» зі скорботою зазначає: «Князь великий, володів із братом своїм Руською землею, Києвом і Володимиром, і Галичем, й іншими краями, нині сидить на коліні й холопом зветься! І данини хочуть» [10]. Але, визнавши сюзеренітет золотоординського хана, Данило у такий спосіб фактично забезпечив собі свободу дій. Розгромивши загани угорських і польських феодалів, він відновив єдність Галицько-Волинського князівства. І все ж Орда Данилові не довіряла. Тим більше що в самому розпалі був період «відкритого вербування» князів Русі папським Римом до лона католицької церкви. Так, у 1246 р. Інокентій IV устами посла Плано де Карпіні запропонував Данилові царську корону Русі в обмін на унію – визнання першості Папського престолу, що передбачало католизацію підпорядкованих князю земель, обіцяючи при цьому виступити в ролі його союзника проти монголів. Водночас на випадок досягнення домовленості послання містило заборону для «хрестоносців й інших монарших орденів на зайнятих ваших землях» втручатися в будь-які справи й здобувати земельні володіння «без вашого на те благовоління» [16]. Щоправда, Данило не погодився на цю папську пропозицію.

В свою чергу, після смерті Ярослава Батий мав намір передати великокняжий ярлик на Володимир Олександровичу Невському: *«Царь Батый слышавъ его мужество, и възлюбилъ его паче всѣхъ князей, и призвалъ его к собѣ любовно, и первое и другое, и отпусти его с великою честью, здаривъ»* [17]. Але ситуація навколо претендента на княжіння у Володимирі виявилась не такою вже

й однозначною: згідно із заповітом батька Олександра, Ярослава, Володимирське князівство належало іншому його синові, Андрію, а Олександрові відводилась «посада» князя Новгородського і Київського. Радості в лавах монгольських лідерів з цього приводу не спостерігалось, але все ж заповіт здійснили. Інша річ, що оскільки Київ після монгольського розгрому вже не мав колишньої значимості, своїм місцем перебування Олександр обрав Новгород.

Рим, звісно, не став байдужим спостерігачем усіх цих процесів. У посланні до Олександра, датованому початком 1248 р., Інокентій IV, повідомляючи про «смирненнє й благочестивє [віддання] себе послуху Римської церкви, матери своєї» батька князя, закликав його «коритися» папському престолу, акуратно відкриваючи геополітичне підґрунття цього заклику, оформленого у вигляді прохання: «Щойно тільки провідаєш, що татарське вісько на християн піднялося, щоб не забув ти негайно сповістити про це братів Тевтонського ордену» [18]. Із «Житія Олександра Невського» (XIII ст.) відомі слова князя з цього приводу: «Від вас учення не приймемо» [19]. Хоча, можливо, він вів подвійну гру, оскільки в черговому посланні Олександрові (осінь 1248 р.) Інокентій IV розцінює його пропозицію «звести» у Пскові «соборний храм для латинян» як показник «усіякого висловлювання завзяття» князем задля долучення «до єдиної голови Церкви». Водночас понтифік повідомив, що відчуває «почуття розчулення» від «ніжного стиснення» в «обіймах наших» Олександра, «обраного сина Церкви» [20].

До речі, у 1248 р. сталася одна подія, яка свідчила, що родичі Ярослава Володимировича, про якого йшлося вище, допомогли йому вокняжитися у Пскові не лише тільки через «кровні зв'язки». Так, у грамоті віце-легата архієпископа Лівонії про жалування земель йшлося в тому числі про «половину королівства, що називається Плескове, переданого королем Гереславом⁶³, нащадком цього королівства <...> Дорпатській

⁶³ Ярослав. – прим. авт.

церкви» [21]. Найбільш імовірно, що князь Ярослав став васалом Дорпатського єпископства.

Що стосується Олександра Невського, то подальші події розвивались на його користь. У 1251 р. за допомогою військ Золотої Орди до влади у Монгольській імперії прийшов союзник Батия Мунке. Вже наступного року він віддав наказ рушити війська проти сил Андрія, який, між іншим, у 1250 р. оженився на доньці Данила Галицького, ставши союзником останнього. Андрій та його брат Ярослав зазнали поразки. Перший утік до Швеції, другий опинився у Пскові. Так у 1252 р. жаданий Володимир перейшов до управління Олександра Невського. До речі, Олександра, що повернувся з Орди, урочисто зустрів і посадив на велике княжіння руський єпископ митрополит Кирило III, «обрання» якого свого часу підтримав Данило Галицький.

У зв'язку з розоренням Києва, що лежав у руїнах, Кирило, знаходячись переважно на північному сході Русі, підтримував тісний контакт із Олександром, ігноруючи Данила з 1251 р. Митрополит обстоював слідування Руссю промонгольської політики, яка, на його думку, мала допомогти державі відродитися.

Судячи з усього, ставка монголів лише на Володимир стала причиною згоди Данила Галицького на чергову прокатолицьку пропозицію Інокентія IV у 1253 р., і «відрядив папа послів почесних, які принесли вінець, і скіпетр, і корону, що означають королівський сан: “Сине, прийми від нас вінець королівський”». Данило «вінець від Бога прийняв, від церкви святих апостолів», і Рим пообіцяв йому «допомогу проти поганих» [10].

Литовський чинник

В свою чергу, перший Великий князь Литовський Міндовг прийняв католицизм ще у 1251 р. У 1253 р. Рим визнав Велике князівство Литовське як повноправну європейську державу під назвою королівства Литви. Міндовг був коронований як король

країни. У договорі того ж року з Лівонським орденом він, підкресливши, що коронований «на володіння всією Литвою й усіма землями» самим Папою, зазначив: «Наше підпорядкування й протекція апостольської церкви є порукою <...> за допомогою якої » ми втихомирюватимемо «норовливих ворогів держави нашої й ворогів віри». При цьому він згадав про «необхідність допомоги магістра й братів-предиктів» [22]. Відмітимо, що підведення релігійної основи під світські договори задля досягнення геополітичних інтересів було давно випробуваним засобом.

Що стосується Данила, він власними силами завдав декілька поразок монгольським військам, у 1255 р. наблизившись до Києва. Можливо, що несанкціонована Папою активізація Данила дещо видозмінила плани Риму стосовно нього. В цьому ж році новий голова Римського престолу Олександр IV дозволив Міндовгу завоювати Галицько-Волинську землю. Однак Данилове військо завдало литовцям поразки під Луцьком. Мир, що настав слідом за цим, було скріплено династичним шлюбом: син Данила Шварн узяв дружиною дочку Міндовга.

Що стосується політичної влади, то Роману, іншому нащадку Данила, дістався Новоградок – столиця Великого князівства Литовського, яке об'єднувало Гродно, Полоцьк, Вітебськ, Друцьк і Пінськ, тобто практично всю територію нинішньої Білорусі – за умови визнання ним над собою влади Міндовга. Хоча Данило і ослабив зв'язки з папством, він зберіг не тільки свій королівський титул, а й право його наступництва прямими нащадками. А в 1258 р., попри наявність тісних родинних зв'язків, галичани брали участь у поході монголів на Литву.

На цьому тлі дедалі більше посилювалось взаєморозуміння між князями Русі й монголами. Особливої прихильності останніх удостоїлась православна церква. З 1257 р. приходські священнослужителі, включно з оточуючим їх кліром, через ханські жалувані грамоти звільнялись від данини й поборів. За ображення церковнослужителів передбачалась смерть. А рік по

тому, *«приидоша Литва с полочаны къ Смоленську и взяша Воищину на щитъ <...> осени приходиша Литва к Торжську», «взяша Татарове всю землю Литовъскую, а самых избиша»* [23]. У 1261 р., коли візантійський імператор Михайло Палеолог відвоював Константинополь, за ініціативою Кирила II у Сараї⁶⁴ було засновано єпископську кафедру. Єпископи Сарайські перебували постійно при ханах. При цьому хан не був проти навернення в християнство монголів. Згодом в управління єпископам Сарайським було передано єпископію Переяславську. Зі слів радянського історика Арсенія Насонова, Сарайський єпископат виступав «як близька до двору, довірена особа хана», якій доручено як представникові руської єпархії «мати безпосередні відносини з Візантією», виконуючи «обов'язки посередника між Царгородом і руською метрополією» [24]. Водночас із цим Кирило намагався бути в курсі всіх справ на підвладних йому землях, постійно об'їзжаючи їх: *«прохожаше грады всеа Руси, учяше, наказуаше, исправляше»* [25].

У 1260 р. Міндовг здобув перемогу над об'єднаними військами Лівонського й Тевтонського орденів, після чого відмовився від корони й християнства, повернувшись до язичництва. Олександр Невський прийняв його пропозицію щодо союзу. Згідно з мирним договором 1262 р. Полоцьк повертався під контроль Олександра. Тоді ж новгородці спільно з підкріпленням, що підійшло із Суздальської землі, взяли Юр'єв (Дерпт). І, нарешті, в тому ж році побачив світ договір про мир і торгівлю між Новгородом і Готським берегом, Любеком та іншими німецькими містами. Внаслідок чого *«новгороцмъ гостити на Гоцкыи берегъ бес пакости, а нѣмцмъ и гтѣмъ гостити в Новѣгородѣ бес пакости и всему латиньскому языку»* [26]. У 1269 р. згідно з угодою з Ригою й Любеком Новгород надав німецьким купцям сухопутні й водні шляхи: *«2 пути горьнии по своей волости, а трѣтѣи в рѣцкахъ; гости ехати бесъ тоежъ пакости, на божѣи ручѣ, и на князи и на сего*

⁶⁴ Місто на Волзі, столиця Золотої Орди, недалеко від нинішньої Астрахані. – прим. авт.

Новагорода. Оже будетъ не чистъ пут[ь] в рѣчкахъ, князь велить своимъ мужемъ проводить сии гостъ» [27]. Відтак західні кордони Русі явно зміцнювались.

А Міндовг стикнувся із неперервним внутрішнім спротивом феодалів, який, імовірно, підігрівався ззовні. Тому він знову вирішив опертися на Рим. Попросивши вибачення у понтифіка Урбана IV за попередній розрив, король Литви офіційно повернувся до католицької віри. Але у 1263 р. його вбили. Того ж року смерть наздогнала й Олександра Невського. На велике княжіння знову став претендувати Андрій, який ще в 1256 р. помирився з братом, а через нього і з ханом – йому навіть дістався Суздаль. Однак хан Берке все ж вирішив передати князівство Ярославу.

Ситуацію, що склалася на той момент, Л. Гумільов характеризує як «військово-політичний» союз князів Русі з монголами, спрямований «проти тиску із Заходу» і намірів «перетворити рештки древніх русичів на клас кріпаків». За переконанням Л. Гумільова, «там, де князі просили допомоги в татарів», у подальшому «виросла велика держава Росія», а «де вони погодились на підпорядкування Заходу – в Галиції, наприклад, – перетворились на кріпаків мужиків і ні на що вже здатні не були» [28].

1. Из Тверской летописи
<http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4954>
2. Кучкий В. А. Александр Невский – государственный деятель и полководец средневековой Руси
<http://bibliotekar.ru/rusNevskiy/1.htm>
3. Письмо бр. Юлиана о Монгольской войне
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ungarn/XIII/1220-1240/Izv_veng_missioner/text2.phtml?id=3950
4. Великая Польская хроника
http://www.vostlit.narod.ru/Texts/rus/Chron_Pol_majoris/text3.htm

5. Новгородская первая летопись старшего извода
<http://litopys.org.ua/novglet/novg07.htm>
6. Ливонская Рифмованная хроника
<http://livonia.narod.ru/chronicles/rifma/russian/02065-02294.htm>
7. Бальтазар Руссов. Хроника провинции Ливония
<http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Russow/text21.phtml?id=1287>
8. «Учиться радости»
<http://rusvera.mrezha.ru/591/5.htm>
9. И. Сталин. Речь на параде 7 ноября 1941 г.
http://www.sovmusic.ru/text.php?fname=st_71141
10. Жизнеописание Даниила Галицкого (Галицкая летопись)
<http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/daniil2.htm>
11. Киевская летопись
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1620-1640/Kiev_let/text.htm
12. Матфей Парижский. Великая хроника
http://www.vostlit.info/Texts/rus/Matthew_Par/frametext1.htm
13. Краткая хроника о королевстве Сицилия
<http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Sizilien/frametext.htm>
14. Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь
http://www.libedu.ru/gumilev_l_n_/p/668/istoricheskie_trudy.html
15. Новгородская Первая летопись старшего извода
<http://litopys.org.ua/novglet/novg07.htm>
16. Послание папы князю Даниилу Галицкому
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Italy/XIII/1240-1260/Innocent_IV/schreiben_daniil_galickij_28_08_1247.phtml?id=6045
17. Статьи рукописи Археографической комиссии, находящиеся перед Комиссионным списком Новгородской первой летописи
<http://litopys.org.ua/novglet/novg38.htm>

18. Послание папы Иннокентия IV князю Александру Ярославичу
<http://www.hrono.ru/dokum/1200dok/1248papa.html>
19. Житие Александра Невского
http://www.hrono.ru/dokum/nevski_zh.html
20. Послание папы Иннокентия IV князю Александру Ярославичу
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Italy/XIII/1240-1260/Innocent_IV/schreiben_alexander_nevskij_15_09_1248.phtml?id=6049
21. Грамота вице-легата архиепископа Ливонии
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Livonia/XIII/1240-1260/Legat_Livonii/gramota_03_10_1248.phtml?id=2949
22. Миндовг. Договор с Ливонским орденом
<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XIII/1240-1260/Mindovg/schenkung1253.phtml?id=2240>
23. Новгородская первая летопись младшего извода
<http://litopys.org.ua/novglet/novg26.htm>
24. Цит. за: Гуц А. К. Подлинная история России
<http://univ2.omsk.su/~guts/History/lecture9.htm>
25. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью.
<http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161932#?page=163>
26. Договорная грамота Новгорода с Готским берегом, Любеком и немецкими городами о мире и торговле 1262 г.
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XIII/1260-1280/Gramoty_otn_Novgoroda_knjaz/21-40/29.htm
27. Договорная грамота Новгорода с Ригию и Любеком о предоставлении немецким купцам сухопутных и водного путей 1269 г.
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XIII/1260-1280/Gramoty_otn_Novgoroda_knjaz/21-40/32.htm
28. Гумилев Л. Из беседы с писателем Дмитрием Балашовым

<http://gumilevica.kulichki.net/BDM/bdm05.htm>

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МОСКОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ІЗ ЗОЛОТОЮ ОРДОЮ. БОРІТЬБА ЗА МИТРОПОЛИЧІ КАФЕДРИ

Замість Києва – Володимир

В 1283 р. митрополитом Київським і всієї Русі став прибулий із Константинополя Максим. За даними духовного письменника XIX ст., протоієрея Олександра Виноградова, під час ремонту труни Максима у XVIII ст. у боковому вітварі св. Пантелеймона Успенського собору, над ним, у клеймі «*въ рѢзной золоченой раме*», «*утверждено было*», що «*преселися*» він «*изъ Києва в великороссійскій стольный градъ Владимиръ*» – «*частаго же ради нахожденія татарскогого*» [1]. Літопис розкриває, що, «*не терпя насилия татарскогого*», у 1299 р. Максим «*оста[в]и митрополию, иже в Киеве*» і «*сede в Володимере и со всем клиросом своим*» [2]. Відтак митрополича резиденція з Києва перемістилась до Володимирана-Клязьмі.

Тут слід звернути увагу на один суттєвий нюанс. З 1280 р. влада у Золотій Орді фактично не була єдиною. На початку 1291 р. ханом проголосили Тохту, чиє зведення на золотоординський престол підтримав Ногай – голова найзахіднішого улуса Орди, який включав територію від лівого берега Дунаю до Дністра; він від початку не визнавав владу ханів Сарая. Однак згідно з літописом Рукн-ад-Дина Бейбарса (арабського джерела кінця XIII – поч. XIV ст.), у 1297 р. «дійшло до Ногая» про «наближення Токти», що намірився «воювати з ним», у зв'язку з чим «зібрав він війська». Спочатку успіх був на боці Ногая, але в 1299 р. Токта «наважився піти війною» на нього, завдавши йому поразки [3].

У зв'язку з цим не забуватимемо, що серед руських князів не було єдності, і тому в міжусобній боротьбі вони робити ставки на того чи іншого ординського лідера. При цьому Південна Русь на чолі з Києвом стала на бік Ногая, що налаштовувало Токту проти Києва. Підданий подальшим приниженням Київ був

позбавлений навіть дешиці свого попереднього політичного авторитету. Можливо, саме це змусило Максима перенести першосвятительську кафедру з міста.

Будь-що-будь, на переконання російського історика Сергія Соловйова, переїзд митрополита Максима до Володимира «ясно засвідчив, що життєві сили геть відлили з півдня на північ». З утратою Києвом попередньої значимості добробут «підтримувався ще на південному заході, у Галиції, на Волині», але і в цих землях після смерті Данила й інших «залишалося мало надії на щось сильне й міцне» [4].

При цьому Максим негайно підготував «духовне» обґрунтування переваги Володимира над Києвом. Одного разу від повідомив своєму оточенню про дивне видіння Божої Матері під час сну: *«Видит яко на яве свет велик и необычен, и в том свете явился ему Пречистая Дева Богородица, держащи на руку Превечного Младенца»*. Піднісши йому омофор – приналежність богослужбового вбрання єпископа, – вона, мовляв, закликала його *«паци во граде Моем словесные овцы»*. За словами Максима, омофор, вручений йому у видінні Божою Матір'ю, він побачив, прокинувшись, на своїх руках. Явлення розцінили як знамення Небесного благословення на перенесення митрополії з Києва до Володимира. В ознаменування цієї події було написано ікону Божої Матері, названу Максимовською, яку згодом встановили у Свято-Успенському соборі Володимира над містом поховання митрополита [5].

Отже, Максим продовжив справу, почату Андрієм Боголюбським, з перетворення Північного Заходу Русі на політичний центр держави.

Перенесенням митрополичої кафедри Максим посилив значимість Володимира як релігійного центру Русі.

Тим часом Константинополь, аби зберегти кермо влади у південнозахідній частині Русі, в 1303 р. звів галицького єпископа Нифонта у сан митрополита. Так Галицьку єпархію було

перетворено на митрополію, до якої входили єпархії власне Галича, Холма, Турова, Перемишля, Володимира та Луцька.

Кандидати в митрополити

Зі смертю сина Олександра Невського, князя Андрія Олександровича, законним володарем престолу Великого князівства Володимирського став Михайло Ярославич Тверський. Однак його суперником у боротьбі за владу був московський князь Юрій Данилович, який користувався підтримкою Золотої Орди. Оскільки нею давався ярлик на княжіння, в 1304 р. обидва князі *«пюидоша во Орду ко царю въ споре и въ брани велице»* [6/а].

Хан Токта вирішив питання на користь Михайла, але боротьба між ним і Юрієм, який спочатку не визнав права Михайла, не вгамувалась, проявляючись у «територіальних» суперечках щодо контролю над Новгородом, Переяславом й іншими містами. До речі, Михайло ще на шляху до Орди відрядив своїх намісників до Новгорода, який, однак, не прийняв їх.

Такий хід подій надав Михайлові впевненості у необхідності отримати релігійну підтримку своєї політичної влади. Зі смертю митрополита Максима в 1305 р. кандидатом на його місце він став розглядати фігуру тверського ієрарха Геронтія, який у 1308 р. «наважився восхитити святительство, взяти святительську одежу, ризницю й пастирський жезл, а також і ту ікону, яку написав Петро і підніс святителю Максиму, і вирушив до Константинополя». Тут йдеться про ікону «Пресвятої Володарки нашої Богородиці», написану Петром, ігуменом Новодворського монастиря, що стояв на річці Рата⁶⁵, і принесену ним свого часу в дар митрополиту Максиму, який оберігав «її в себе у великій пошані». Показово, що галицький князь Юрій Левович – онук Данила Галицького – закликав саме Петра «йти до Константинополя для посвячення на престол Київської

⁶⁵ Захід нинішньої України, ліва притока Західного Бугу, басейн Вісли. – прим. авт.

митрополії». «Будучи вмовлений князем, боярами й собором святителів», Петро погодився, а князь «послав про нього послання до святішого патріарха». Визнаний «гідним святительського сану» на соборі, скликаному головою константинопольського престолу, Петро [7] був *«поставлень бысть въ Царѣградѣ <...> митрополитъ Києву и всей Руси»* [6/6].

Така процедура призначення Петра митрополитом Києва і всієї Русі свідчить про зацікавленість Константинополя у збереженні Русі як єдиної митрополії. Доля Галицької митрополії його тоді мало цікавила.

Що стосується Геронтія, він прибув до Константинополя пізніше, ніж Петро. Тому патріарх прийняв його вже після посвячення на служіння останнього, якому, як «істинному пастирю», і передав святительські приналежності, що знаходилися в Геронтія [7].

Звісно, що такий поворот подій не міг задовольнити Михайла Ярославича, тому міжусобиця між ним і Юрієм Даниловичем пішла по новому колу, супроводжуваному нескінченними взаємними претензіями: якщо перший «приводив (на Русь) безбожних татар», то другий «тих самих татар мав у себе помічниками» [8].

В 1309 р. Петро, кандидатуру якого Юрій Галицький висував саме по посаду митрополита Галицького, переселився до Володимира-наКлязьмі. Деякі дослідники оцінюють цю подію не інакше як фактичну «ліквідацію» Галицької митрополії. В будь-якому разі, переїзд Петра напевно посилив значимість Володимира як головного політико-духовного центру Русі.

Але не всі виявили милість до нього, що загалом легко пояснити. За деякими джерелами, «було про [Петра] брехливе послання до патріарха від тверського єпископа Андрія щодо його литовських коренів» [8].

За іншими даними, тверський духовний сановник у посланні до Константинополя звинуватив Петра у симонії. На спеціально

скликаному з цього приводу соборі в Переславлі-Заліському, в якому брав участь один із константинопольських «церковних кліриків», «наклеп Андрія» викрили, а «брехливий наклепник» був посоромлений «перед усіма» [7].

Повторимось, що в неприйнятті Твер'ю Петра немає нічого дивного. До того ж у Тверському князівстві переїзд Петра до Володимира напевно сприймався як наслідок московської гри.

Будь-що-будь, у 1313 р., під час візиту до Орди Петро попросив у хана Узбека підтвердження привілеїв, раніше дарованих Руській церкві й таких, що звільняли її від сплати данини. Хан, за якого в Золотій Орді розквітнув іслам, надав грамоту, що охороняла права руського духовенства.

Русь і литовський напрям

В свою чергу, суперником Орди за контроль над західною Руссю ставала Литва, яка посилювалась. Успішні спроби приєднати довколишні території зробив великий князь Литовський Гедимін. До 1320 р. під його владою опинились Полоцьк, Гродно, Берестій (Брест) та Вітебськ, князем якого став син Гедиміна Ольгерд, знаходячись при цьому під верховною владою батька. Невипадково у посланні Римському Папі Іоанну XXII від 1322 р. Гедимін представляв себе королем «литовців і багатьох руських та ін[ше]», готовим «прийняти католицьку віру». При цьому він підкреслював, що до «відпадиння» Міндовга й усього королівства від католицизму призвели «обурливі несправедливості й численні зради магістра братів Тевтонського ордену» [9]. Литва мала намір активно включитися до «ганзейської торгівлі», про що свідчить запрошення Гедиміном до країни «повноважних послів» Любека, Ростока, Штеттина й інших торгових міст Європи разом із констатацією свободи литовської «землі» від «торгових мит для всіх купців, лицарів» і обіцянкою надання землі мігрантам-землеробам для її безмитного оброблення «протягом десяти років» [10].

Оскільки ганзейські міста напевно були зацікавлені в дружніх відносинах із литовцями, до мирного договору Гедиміна з Тевтонським орденом, данським намісником Ревельської землі, єпископами і Ригою від 1323 г. було включено пункт про зобов'язання сторін щодо відкриття «всіх шляхів по суші й по воді» будь-якій «людині для проходження і проїзду до нас і [від] нас без будь-яких перешкод». У переліку земель, на яких «ми встановили мир», з литовського боку також значилися землі «руських, якими ми володіємо» [11]. Отже, Папі ніщо не завадило «за порадою наших братів [кардиналів]» призначити у «підпорядковані» владі Гедиміна області представників католицької церкви «в якості особливих нунціїв». Звісно, у благородних цілях «розумного повчання і виховання вас у істині справжньої віри» [12].

Тим часом Гедимін захопив Волинь, а в 1324 р., здобувши перемогу над південноруськими князями, включаючи Київського, Переяславського і Галицького, підкорив їхні землі. Російський історик Микола Карамзін наводить опис взяття Києва «істориком литовським»: Гедимін «взяв у облогу Київ», слідом за чим «духовенство вийшло з хрестами і разом із народом присягнуло бути вірним Государю Литовському, який, визволивши Київ від іга Моголів», невдовзі «завоював усю південну Росію до Путивля і Брянська» [13/а].

Так у Києві й Переяславі опинились намісники Гедиміна. Галицький та Волинський князі, визнавши його своїм сюзереном, отримали власні князівства назад на правах васалітету. Також до Литви було приєднано Турово-Пінське князівство. Столицею Великого князівства Литовського, Руського, Жемойтського й інших стала Вільна (Вільнюс). Але плани Гедиміна простягались аж до Пскова і Новгорода.

Однак Галицько-Волинське й Київське князівства були улусами Орди. Як наслідок, у 1325г. *«царь Азбяк посылал князей Литву воевати; и много зла створища Литвѣ»* [6/в]. Тут мається на увазі початий ханом Узбеком похід на Литву.

Того ж року Гедимін уклав мир з польським королем Владиславом Локетekom, скріплений шлюбом його сина Казимира⁶⁶ на дочці Гедиміна Алдоні.

Відмітимо тут само, що в 1323 р. було підписано перший руськошведський мирний договір – Ореховський (Ореховецький) мир – про встановлення кордонів між Новгородом і Шведським королівством, за яким Новгородська земля відмовлялась від своїх юридичних прав на три погости у Фінляндії – Саволак, Яскіс і Еуренпяя, вже 30 років як захоплених шведами, які встановили в них своє правління. Договір забороняв придбання нерухомості шведами на прилеглий до Швеції новгородській частині Карельського півострова. Також на Карельському перешийку по обидві сторони кордону передбачалась «демілітаризована зона», що означало заборону на будівництво там фортець.

Данина Орді й піднесення Москви

В 1325 р. на прохання брата Юрія Даниловича – Івана Даниловича, майбутнього Калити, який став московським князем і суперничав за першість на північному заході Русі з правителями інших земель, Петро переніс митрополиту кафедру із Володимира до Москви, де відтак, за словами найвидатнішого історика російського зарубіжжя ХХ ст. Георгія Вернадського, зміцнився «центр православної державності» [14].

Часто розмовляючи з Іваном «про все блага й корисне, душевне й тілесне», митрополит Петро сприяв піднесенню міста як церковної столиці Русі. Отже, саме він зіграв на посилення політичної ваги московського князя. При цьому Петро пророкував, що буде Іван прославлений Богом «більше інших князів», якщо зведе він соборну церкву «в ім'я Пречистої Богоматері» в Москві, що приведе до розширення міста [8].

⁶⁶ Майбутній ІІІ, Великий. – прим. авт.

Благословивши закладення собору на честь Успіння Пресвятої Богородиці в Московському Кремлі й забезпечивши собі схвалення Орди, в 1328 р. Іван «сів на великому княжінні всієї Русі» [15], чому, однак, передувала низка подій.

Недивно, що завчасна ставка Золотої Орди на Івана викликала протидію Твері. В 1327 р., слідом за договором Олександра Михайловича Тверського з Новгородом у Твері почались заворушення, які привели до *«иссѣче... татаръ много»*, включаючи вбивство представників ординського посольства. На цьому тлі *«присла»* Іван, *«намѣстники свои в Новѣгород, а самъ иде в Орду»*. Слідом за цим *«ратъ татарская»* атакувала *«Тѣѣрь»*, *«ркуще всю землю Рускую и положиша ю пусу, токмо Новѣград»* врятувався. Причиною того, що Новгород урятувався від атаки монголів, можна вважати той факт, що Новгород надав Орді значну винагороду – *«2000 серебра»* й безліч *«даровъ»* [16/a].

Однак доля новгородців, імовірно, вирішилась навіть більш прозаїчно, ніж ханською згодою на відкуп: Іван, що зазіхав на Новгород, був настільки «своїм» для Орди, що разом із отриманням ярлика на велике княжіння він, на додаток, став володарем «50 000 війська». Так навіщо було трошити Новгород, якщо на основі ярлика, поділеного Узбек-ханом між Іваном і Олександром Васильовичем Суздальським, Новгород мав належати Іванові, а Володимир – Олександрові?

Дещо пізніше, після уходу з життя Олександра в 1332 р., вже ніщо не заважало Івану стати володарем «повного пакету земель» для великого княжіння, який включав і Володимир. Золота Орда надала йому право збирання данини на Русі. Відмічений літописом факт того, що з початком його великого княжіння *«припинили погані розорювати Руську землю»* й *«заспокоїлись християни»* від *«насильства татарського»* [15], свідчить, що Іван I у всіх землях чітко виконував покладені на нього обов'язки.

Тоді й почали називати його Калитою – від тюркського слова «калта», що означає старовинну руську назву невеликої поясної грошової уми, з якою князь майже не розлучався. Крім того, існує ще й версія про отримання ним такого призвістка через те, що він постійно носив гаманець для роздачі грошей обездоленим. Так чи інакше, Іван бездоганно порався із задачею «фінансування» Орди зібраними з руських князів коштами, тому не дивно, що монголи дали йому згоду на розширення території Московського князівства.

Карл Маркс, характеризуючи Івана Калиту на основі аналізу цього історичного періоду, стверджував, що князь, «відіграючи роль мерзенного знаряддя хана», надану ним владу повертав і проти «своїх суперників – князів», і проти «власних підданих». Але перед тим він мав «утертися у довіру до татар, цинічно догоджаючи» і «будь-якими засобами виконуючи накази» хана, «підло брешучи на своїх власних родичів, суміщаючи в собі роль татарського ката, підлесника й старшого раба». Для успіху цієї ролі «потрібно було золото», оскільки «лише постійний підкуп хана та його вельмож створював надійну основу для системи брехні й узурпації». Задля видобування грошових коштів «для підкупу свого пана» він «переконав хана, аби той призначив його збиральником данини у всіх руських уділах», тобто дав йому монопольне право на цю діяльність. Накопичені загрозами «іменем татар» багатства Іван I «використовував для підкупу їх самих». «Схиливши за допомогою підкупу голову руської церкви перенести свою резиденцію з Володимира до Москви», він перетворив останню на релігійний центр шляхом поєднання сили церкви «із силою свого престолу», що дозволило зробити Москву «столицею імперії». Перетворивши «хана на знаряддя», за допомогою якого він позбувся найнебезпечніших суперників і «усунув будь-які перешкоди зі свого шляху до узурпації влади», Іван Калита, за версією К. Маркса, «не завойовував уділи, а непомітно обертав права татар-завойовників на свою користь», забезпечивши «успадкування за своїм сином тими ж самими

засобами, якими домогся піднесення Великого князівства Московського, у якому так дивно поєднувалися княже достоїнство із рабською приниженістю» [17].

Висловлюючись із приводу піднесення Москви на основі політичної «благонадійності» стосовно Орди аналогічно К. Марксу, церковний історик, протопресвітер Православної церкви в Америці Іоанн (Іван) Мейендорф додає, що розвитку ситуації в цьому напрямі також сприяла роль Москви як «географічного центру Русі, розташованого на перетині торгових шляхів, що пов'язували Волгу, Дон і Дніпро з Новгородом і Балтикою» [18].

Русь і литовський напрям

Підтримка Орди дозволяла Івану I проводити агресивну політику стосовно сусідніх земель. У 1333 р. він зажадав від Новгорода збільшення данини. Відмовившись, новгородці уклали союз із Псковом, «*позваша*» того року «*к собѣ*» сина Гедиміна – Нарімунта, «*прияша его съ честью*», передавши «*Ладогоу, и Орѣховыи, и Корѣльскыи и Корѣльскую землю, и половину Копорьи*» [16/a].

Тим часом Іван I за допомогою Феогноста, нового митрополита Київського і всієї Русі, уклав сепаратний мир із Гедиміном, скріплений шлюбом сина Калити Симеона, у майбутньому Гордого, з дочкою великого князя литовського Айгустою.

Сам Гедимін у 1338 р. підписав торговий договір із Тевтонським орденом, який забезпечував безперешкодне пересування німецьких, литовських і руських купців по Литві, Русі й «по країні Ліфляндії настільки далеко, наскільки простягається влада магістра» [19]. Але загалом стосунки з орденом у литовців не склалися.

На думку ряду дослідників, у той період уже увійшов у вжиток термін «Мала Русь», який з початку XIV ст. у зв'язку зі створенням Галицької митрополії став згадуватися у

візантійських джерелах при позначенні єпископств, що входили до неї. Юрій II Болеслав, який знаходився з 1327 р. на Галицькому престолі, також вживав цю назву. Він, до речі, висловив побажання повернутися до лона католицької церкви, і в листі до нього Папа Іоанн XXII привітав це рішення. Але особливі стосунки у Юрія склалися з Тевтонським орденом, у грамотах до великих магістрів якого від 1334–1335 рр. він, спочатку іменуючись князем Руським, потім Галицьким і Володимирським, почав величати себе князем всієї Малої Русі (*natus dux et dominus Russie*) [20/а, б]. Примітно, що в 1337 р. Галицька митрополія відновила діяльність. А Феогност, який остаточно вирішив перенести митрополичу кафедру до Москви, не міг тому завадити.

Однак Іван I змусив Тверське князівство зважати на нього, а в 1340 р. вирушив у похід проти князя Смоленського через його відмову платити данину Орді. Подібні дії були гідно оцінені Ордою. Наприклад, у тому ж самому році, у зв'язку зі смертю Івана Калити, ярлик на княжіння у Москві й у Володимирі отримав його син Симеон Гордий попри прохання майже всіх руських князів до Узбек-хана не видавати ярлик спадкоємцеві Калити, *«седе [он] на столе в Володимере»*. Причому *«вси князи руси даны ему в руце»* [2]. Не витримавши протистояння, визнав Симеона князем і виплатив йому данину Новгород.

На литовському напрямі в 1340 р., після смерті Юрія II Болеслава, між Польщею, королем якої тоді був Казимир III, і Литвою, якою керував зять Юрія князь Любарт Гедимінович, почалася війна за володіння землями ослабленого Галицько-Волинського князівства – спадку Алдони⁶⁷, смерть якої за рік до описуваних подій призвела до розпаду союзу між Литовською та Польською державами. Любарт, у хрещенні Дмитро, зайняв престол князя Волинського, а на чолі Галіції зі столицею у Львові місцеві бояри поставили могутнього галицького феодала Дмитра

⁶⁷ Під Алдоною мається на увазі Алдона Анна, дружина Казимира III, яка доводилася Гедимину дочкою. – прим. авт.

Дядька. Смутою вміло скористався Казимир, який, попередньо домовившись із Людовиком Угорським, захопив Львів під приводом захисту католицького населення Галіції. Почергові успіхи привели до договору 1350 р., за яким до Литви відійшла Волинь, а до Польщі – Галіція.

Напередодні цього, у 1347 р. Іоанн VI Кантакузин, який постав на константинопольському імператорському престолі, зажадав від єпископів Малої Русі підпорядкування Феогносту. В хрисовулі (Золота булла) він підкреслював, що з того моменту, як «руський народ» отримав «богопомазання», святіші «єпископії Малої Русі, які знаходяться у місцевості, що зветься Волинню», так само «як і святіші єпископії Великої Русі, належали до київської митрополії», яка керувалась на той момент Феогностом. Разом із тим, підпорядкування цих єпископій у нещодавній «час смут» галицькому архієрею, зведеному в митрополити, було названо вчиненням «у порушення звичаїв, що здавна встановилися у всій Русі». У зв'язку з цим прохання Симеона Гордого про підпорядкування згаданих єпископій «митрополії київської, як було й раніше» імператор знайшов «справедливим й поважним». Таким чином, обґрунтувавши це не лише «донині» чинним церковним звичаєм, а й увагою до «боговгодного» життя «екзарха всієї Русі, позбавленого [своїх прав]» у світлі вищевикладеного, хрисовул визначив, що від моменту оприлюднення документа «галицька, володимирська, холмська, перемишльська, луцька й туровська» єпископії, що «знаходяться у Малій Русі» й віддані галицькому [єпископу] «не за приналежністю», будуть «знову підпорядковані» Київській митрополії, а Феогност і «його наступники» будуть «здійснювати там все належне й узаконене канонами», і «такий порядок нехай зберігається назавжди» [21]. За даними ряду дослідників, саме в цьому документі поняття «Мала Русь» вперше використовується візантійцями.

Але попри те, що в 1347 р. Галицьку митрополію було повернено до відання Києва, два роки по тому Казимир Великий

остаточно підкорив усю Галицьку Русь, «з великою силою, і взявши» землю «Волинську», а «церкви святі перетворивши на латинське богомерзенне служіння» [16/6].

Саме з цього часу активізувалась діяльність із католизації галицьких земель. Одразу ж зазначимо, що до 1350 р. шведи у порушення шведсько-новгородського договору 1323 р. взяли Орешек. Але *«ходиша новгородци»* на *«дружину их, что былЪ за моремъ у Свѣисаго короля у Магнуша⁶⁸»*, слідом за цим *«приихаша в Новѣград вси здрави»*, *«силою креста честнаго, на нь же уповаша»* [16/6].

Вивчивши нюанси літопису, які мають суто конфесійний характер, багато істориків знаходять докази «православного спротиву» католицькій Швеції. При цьому дослідники посилаються на буллу папи Климента VI (1351 р.) примасам Скандинавії – архієпископам Упсальському, Нидароському й Лундському, а також гофмейстеру Тевтонського ордену, – яка благословляла хрестовий похід на Русь (Новгород).

Також події 1350 р. вкотре продемонстрували унікальне взаєморозуміння між Ордою та московськими князями. В 1349 р. великий князь Литовський Ольгерд, син Гедимина, «просив собі допомоги» в ординського хана Джанибека «на великого князя Семена». Але Семен Гордий завчасно повідомив ханові, що «Ольгерд із братією» бажає «спустошити» Московське князівство, яке він завбачливо нарік ханським «улуcom». Інакше кажучи, Семен виклав питання так, що у разі несприятливого для нього розвитку подій вплив Орди на Москву різко ослабне. Недовго думаючи Джанибек видав послів від Ольгерда московському князю. Вже наступного року Ольгерд *«приела на Москву послы своя к великому князю Семену со многими дары и з челобитьем, прося мира и живота брати своей»*. Семен Гордий *«дары его прият и мир с ним взят»* [2].

⁶⁸ Магнус II Еріксон, король Швеції. – прим. авт.

Піднесення Володимира-на-Клязьмі

У 1354 р. Константинопольський патріарх Филофей Коккінос ухвалив перенесення кафедри митрополитів з Києва до Володимира-на-Клязьмі, зберігши, однак, за першим статус головного престолу. Того ж року *«поставлень бысть митрополитомъ въ Царигород владыка Алексій на всю Рускую землю»* [22].

Йдеться про посвячення в Константинополі *«отъ блаженнаго патріарха ФилофѢя и всего вселеньскаго собора»* в *«митрополиты на превеликій престолъ Києву и всеа Русіи»*, вихованця Феогноста – Олексія Бяконта. Звісно, що маніпуляції навколо руської митрополичої кафедри не могли залишитися без уваги Великого князівства Литовського: *«Во время поставленія [Алексія] содѣяся мятежь въ Москве»*, і *«человѣческаго ради сребролюбія»* поставлений *«бысть огда другій митрополитъ на Русь, именемъ Романъ. И бысть ему со блаженнымъ митрополитомъ Алексіемъ крамола велія»* [23].

Тут мається на увазі ставленик Великого князя Литовського Ольгерда Гедиміновича – тверський єпископ Роман. Хоча причиною появи «паралельного» митрополита на Русі літопис називає хабар (*«сребролюбіє»*), насправді вона не могла бути настільки тривіальною. Річ у тім, що міжусобна боротьба у Візантії призвела до зміни патріарха у 1355 р., і, як здається, рішення про дуальність сфери «руських» митрополитів приймав Каліст I, що посів патріарший престол у Константинополі. Будь-щобудь, Роман опинився на відновленій Литовській митрополії з кафедрою в Новогрудці, яка включала Полоцьку, Туровську єпархії, а також всі єпархії земель колишнього Галицько-Волинського князівства – Малої Русі. Решта митрополії, включно з Києвом, зберігалась за Олексієм разом із титулом «митрополит всієї Русі».

Позиції Олексія посилились також усередині держави, що пов'язано із видачею йому в 1357 р. ханом Бердибеком жалуваної грамоти, згідно з якою Руська православна церква, що

молиться за ханів, звільняється від усіх видів данини, поборів і насильств із боку світської влади: *«И нынея мы пръвых царей ярлыки не изныначивая, одумав, по тому же есмы Алексия митрополита вали. И как сел в Володимери богу молиться за нас и за племя наше молитву творит. Так есмы мльвили – и кая дань ни будет или пошлина, не емлют у них»*. Ні *«церковнии домове»* не *«емлют, ни силы над ними не творят никакие»*. А *«кто возмет, – и тот да отдасть назад»* [24].

В свою чергу, завдяки військовим успіхам Ольгерда, який підкорив Брянське князівство, кілька смоленських уділів і Київ, Роман «зайняв» ці землі, виказуючи водночас зазіхання і на Тверську єпархію. Такий хід подій напевно призвів до появи у Олексія претензій до Романа, які розглядалися на константинопольському синоді в липні 1361 р. Синод закріпив за Романом західні єпископії Литви – Полоцьку, Туровську й Новгородську – поряд зі збереженням за Олексієм Брянської єпископії та права називатися митрополитом «всієї Русі». На такому тлі цілком показовим виглядає той факт, що тоді ж було засновано Львівську й Галицьку римо-католицькі єпархії.

Те, що відбувалося, безумовно свідчило про міцні позиції Литви, які ще більше посилилися після поразки монгольських військ у битві з литовцями на Синіх Водах⁶⁹ (у 1362 р.) і приєднання Поділля. Так, Ольгерд звів свого сина Володимира на трон Києва, який опинився у складі Великого князівства Литовського. Нерідко дослідники, вказуючи на від початку мирний характер поширення панування Литви – найчастіше шляхом гарантій збереження традиційних прав і привілеїв, які литовський князь надавав феодалам колишніх древньоруських земель, – висловлюють думку, що не будь згодом польської експансії, «можливо, литовських князів спіткала б доля норманів Вільгельма Завойовника в Англії – повна асиміляція з місцевою правлячою слов'янською елітою» [25].

⁶⁹ Нині р. Синюха, притока Південного Бугу. – прим. авт.

Дійсно, згідно із «Хронікою Биховця», яка увійшла до третього зводу литовсько-білоруських літописів, узявши дружиною княжну Уляну Вітебську, «Ольгерд хрестився у руську віру, а пани литовські всі залишалися язичниками». Але князь «не насилував їх, і в свою віру не навертав, а римської віри у Литві вже не було, залишилась тільки руська» [26/а].

З-серед семи синів Гедиміна більшість були православними: «виховані у руських звичаях, одружені на русинках, вони стали ідентифікувати себе як русини».

Із занепадом Галицько-Волинського князівства литовські правителі оголосили себе спадкоємцями Київської Русі. Велике князівство Литовське перебувало під значним культурним і духовним впливом слов'ян, оскільки нащадки древніх русичів були чисельною більшістю населення князівства, а державною мовою була руська, якою складались літописи й офіційні документи. Поступово зблизившись із місцевими феодалами, князі з литовської династії стали виразниками інтересів колишніх древньоруських земель. Багато хто із Гедиміновичів прийняв православ'я, і тому слов'янське населення князівства не відчувало утиснень на релігійному ґрунті. Зосередивши у своїх руках військову, адміністративну й судову владу на території Середнього Подніпров'я, київські правителі з династії Гедиміна на кордоні Київщини й Степу створили шість фортець, заселивши прикордоння стороннім «служилим людом».

Володимир Ольгердович забезпечив собі широку підтримку місцевої знаті. Водночас Київщина, Волинь, Чернігівщина й Поділля продовжували платити данину ханам і надавати військо на їх вимогу. Однак у результаті декількох військових походів литовських князів на Південь України монголи, відступивши до узбережжя Азовського і Чорного морів, декілька десятиліть не з'являлися під стінами Києва – який, ставши центром автономного князівства, поступово багатів, про що свідчило карбування Володимиром срібних монет. Союзником князя стало Тверське князівство: його батько був одружений на

тверській княжні Уляні, а донька була замужем за сином тверського князя Михайла [27].

В 1362 р., після смерті Романа, Каліст патріаршим актом відновив єдність митрополії на чолі з Олексієм [28], який став одним із регентів при малолітньому московському князі Дмитрі – згодом великому князі, прозваному Донським.

Відбувалося це на тлі міжусобиці, що стрясала Золоту Орду і увійшла в історію як «Велика зам'ятня»: з 1359 по 1380 рік на золотоординському престолі змінилося понад 25 ханів, а багато улусів спробували стати незалежними. Зокрема, самостійний улус у західній частині Орди створив Мамай, який, не будучи Чингізідом і, відповідно, не маючи прав на титул хана, обмежився посадою беклярибека при номінально правлячому від його імені хані Абдуллі, що обумовило двовладдя в державі, яке переросло у суперництво між ним і новим сарайським ханом Мюридом (Муруг, Амурат). Згідно з Вологодсько-Пермським літописом, у 1362 р. князі Московський Дмитро й Суздальський Дмитро Костянтинович ⁷⁰ *«спершися межі собою о великом княженни и послаша килчгБевъ в Орду»*, де *«вынесоша великое княжение от царя Амурата великому князю Дмитрею Ивановичю»*, якому було дванадцять років. Незабаром ярлик Дмитру Московському видав і Абдаллах; як «крок у відповідь» на це, право на княжіння у Володимирі Мюрид повернув Дмитру Костянтиновичу. Згідно з цим літописом, у 1363 р. Дмитро Іванович *«згони князя великого Дмитрея Костянтиновича з Галича»* [29].

У зв'язку з цим цілком логічним може здатися питання про те, який стосунок мав Дмитро Костянтинович до Галича. Дійсно, в Галичі Костромському – а саме він тут мається на увазі – правив Дмитро Іванович Галицький. Отже, йдеться безпосередньо про «зміщення» його Дмитром Московським, що підтверджується Тверським літописом, згідно з яким у 1362 р. «ходили» Дмитро Іванович, князь серпуховський Володимир Хоробрий й інші «на

⁷⁰ З 1360 р. князь Володимирський. – прим. авт..

галицького князя Дмитра; і вигнали його, і княгиню в полон узяли». Інша річ, що «тієї ж зими князь Дмитро Іванович зігнав із Переяслава князя Дмитра Суздальського, а сам сів на велике княжіння» [15].

И хоча в 1364 р. син Дмитра Костянтиновича Василій отримав «з Орди від царя Азіза» велике княжіння «батькові своєму», той «відступився» на користь Дмитра Московського [2].

Так, з одного боку, Дмитро Володимирський визнав залежність не від сарайських ханів, з іншого – володимирський «трон» остаточно перейшов до московських князів. Але в той період влада Дмитра була формальною, фактично ж замість нього продовжував правити митрополит Київський та Московський Олексій.

В 1368 г. чергова територіальна суперечка у Тверському князівстві змусила микулінського князя Михайла Олександровича, не підтримуваного Москвою, звернутися по допомогу до Ольгерда, свого зятя, який у результаті, «зібравши воїнів багатьох, пішов раттю до Москви на великого князя Дмитра» [15].

Його походи на Московське князівство в ході Литовсько-Московської війни тривали протягом 1368–1372 гг. Виникали вони зазвичай при спробах Москви остаточно оволодіти Твер'ю. В 1370 р. війська Ольгерда взяли в облогу Москву, а сам він «показався на Поклінній горі». «Не будучи в силах дати йому відсіч», князь Дмитро обіцяв «дати йому великі дари», закликаючи не виганяти «з вотчини його Москви». Догодивши Ольгерду «дарами багатьма», он на коні «під'їхав до міста і спис свій до стіни притулив». А «від'їжджаючи назад» закликав Дмитра пам'ятати, як «литовський спис стояв у Москви!» [26/а].

Боротьба за митрополії

Московсько-литовське військове протистояння акуратно огорталося конфесійною оболонкою, яка, однак, була більш «прозорою» для Москви. Ще у 1364 р. Константинополь

підготував грамоту – в результаті не відіслану й неопубліковану – про приєднання литовської митрополії до київської. Олексій, однозначно вставши на бік Дмитра Івановича, самотужки відлучив від церкви князів, що були на боці Ольгерда, включаючи, звісно, Михайла Тверського. В цьому заодно із Олексієм був патріарх Філофей, який у своєму посланні до Дмитра у 1370 р. відмітив «любов і приязність» до нього та закликав руських князів виявляти до нього «належну повагу, пошану, послух і благопокору». В той час як князів, що відмовилися воювати проти Литви, він назвав «відлученими, бо вони діяли проти священного християнського співжиття», об'єднуючись «з нечестивим Ольгердом». Останній, у свою чергу, в листі до Константинополя обвинуватив Олексія у прихильності до промосковської лінії. Під приводом неухаги патріарха до західних земель Ольгерд зажадав створення окремої митрополії для Литви. Філофей, зрозуміло, претензію проігнорував, але в 1371 г. закликав Олексія «оглядати всю руську землю», виявляючи «батьківську любов і ласку до всіх князів» і виказуючи їм однакову «прихильність» [30].

Не залишався осторонь від митрополичих питань і Казимир ІІІ, який у результаті чергового етапу боротьби за галицько-волинський спадок з 1366 р. став володарем Галиції та значної частини Волині. Він звернувся до Філофея з проханням рукопокласти у митрополити Галицкі єпископа Антонія. В 1371 р., вже після смерті Казимира, Антоній був «обраний і визнаний по суду соборному здібним і гідним першості та головування у святішій митрополії Галицькій». Якою він «повинен управляти» і «користуватися ім'ям її у місцях і кафедрах, що знаходяться при священному Соборі», востідаючи «на облаштованій для нього в церкви священній сідниці». «А на додаток» Антоній приймав «єпископії – Холмську, Туровську, Перемишльську й Володимирську» [31].

Тим часом литовські князі завоювали Волинь, але Польща, яка її втратила, продовжувала посилюватися, і новому її королю Людовіку I Великому вже підкорилося Угорщина.

А «всередині» Русі в тому ж 1371 р. Мамай відібрав велике княжіння у Дмитра Московського на користь Михайла Тверського, який прийшов «від Мамаєва царя з Орди» у Твер «з ярликом». Однак Дмитро швидко вирішив цю справу: «прийшовши в Орду, роздавав Мамаю, царицям і князям багаті дари і ще більші обіцянки, аби в нього не віднімали княжіння». Монголи, «затямаривши свої серця великим золотом і сріблом, відпустили князя Дмитра з любов'ю, знову давши йому велике княжіння» [32/а].

Бурхливі процеси зі зміною влади почали затухати у 1372 р., коли Дмитро Іванович і Ольгерд, «уклавши мир, пішли геть, і князь Михайло теж пішов із миром» [15], завдяки чому Олексій незабаром зняв із Михайла анафему.

Необхідно зазначити, що підписання договору між Ольгердом і Московським князівством стало фактичним визнанням Литвою Москви як самостійного утворення.

Але всі ці домовленості незабаром виявилися порушеними через так зване «велике розмир'я», що сталося у в 1374 г., – остаточний розрив між Мамаєвою Ордою та Москвою, яка посилилась і відтак відмовилась платити данину Золотій Орді, внаслідок чого московсько-тверське протистояння відновилося знову.

Де «свій», де «чужий»?

Так, у 1375 р. *«прибеже с Москвы»* до Михайла Тверського *«со многю лжею на християнскую пагубу»* син московського тисяцького Іван Васильович і якийсь *«Некомат сурожянин»* [2].

Князь Михайло, що прямував до Литви, «послав їх до Орди», звідки Некомат у супроводі посла від Мамаєва «ярлик приніс на велике княжіння». Тоді ж Михайло, імовірно отримавши згоду Ольгерда на підтримку його антимосковських дій, «послав до

великого князя Дмитра й хресне цілування склав», а намісників відрядив до Торжка і Углич Поля «раттю». Але Дмитро, «зібравшись з усіма князями руськими, пішов до Твері», взяв її й «багато зла скоїлося в землі Тверській». Не дочекавшись «допомоги від литовців і від татар», Михайло «почав просити миру». «Помирив» його з Дмитром «владика Євфимій» [15], єпископ Тверський, який того ж року очолив тверську делегацію на переговорах із Московією, в результаті яких «з благословення» митрополита Олексія було підписано Московсько-Тверський договір 1375 р., що містив низку найважливіших пунктів. Так, згідно з договором, «молодший брат» Михайло Тверський «цілуй мені хрест, старшому брату», Дмитру Московському, а також «нашій вотчині Великому Новгороду». Інакше кажучи, Твер визнала політичну владу Москви, вплив якої поширювався і на Новгород. Тверське князівство оголошувалось вотчиною Михайла, який не повинен «брати до самої смерті» велике княжіння у разі, якщо «татари пропонуватимуть тобі нашу вотчину». При цьому Твер фактично погодилась цілковито підтримувати політику Москви проти Орди: «якщо у нас із татарами буде мир, то й у всіх мир. А якщо треба буде платити вихід, усім платити, а не будемо платити – нікому не платити. І якщо ми підемо на них, і тобі з нами в союзі йти на них. А підуть татари на нас або на тебе, битися нам і тобі в союзі проти них». Аналогічний пункт набував сили і в литовському напрямі, з наказом для Михайла «скласти цілування» Ольгерду [33].

Примітно, що аж донині серед істориків немає єдиної думки з приводу причин цієї події. Зокрема, за словами російського письменника Дмитра Балашова, «за спиною сурожського гостя» Некомата-бреха, який представлявся їм «фрязином» і називався «Ніко Маттеї», «стояла вся тодішня католицька Європа, ділова, жадібна й жорстока», метою якою було спонукати Мамаю на боротьбу з князем Дмитром і Олексієм, «який був єдиним, хто зашкоджав справі хрещення Русі за католицьким обрядом» [34].

Перед тим як давати оцінку гіпотезі про «католицький слід» у викладених вище подіях, варто розглянути бодай коротко, хто мався на увазі під термінами «сурожани» й «фрязи» – тим більше що останній також зустрічається в зв'язку з подальшими подіями на Куликовому полі. Тому тут не обійтися без невеликого екскурсу в історію взаємовідносин Орди й Генуї.

Історія взаємовідносин Орди та Генуї

Нагадаємо, що в результаті четвертого Хрестового походу 1204 р. православний Константинополь завоювали хрестоносці, тобто християникатолики. Відбувся розділ Візантії. На сході країни виникла Нікейська імперія, правителі якої, будучи візантійцями за походженням, вважали себе істинними візантійськими імператорами. В західній її частині виникла Латинська імперія, де патріарха обирало лише венеціанське духовенство, оскільки ключову роль у захопленні Візантії відіграла Венеція. «Латинізований» Константинополь опинився повністю під владою Римського Папи, а майже всю торгівлю в ньому прибрали до рук венеціанці. Не були обділені й генуезці, що незабаром отримали контроль над містом Тана у гирлі річки Дон, яке стало їхньою військово-торговою фортецею.

В 1261 р. Нікейський імператор Михайло VIII Палеолог, який на той час посилювався, аби розбити Латинську імперію і повернути Константинополь під владу Візантії, уклав торговий договір із Генуєю. Імператор витончено розрахував цей хід, оскільки генуезці суперничали з венеціанцями за вплив на Середземномор'ї. В Генуї усвідомлювали, що цей союз викличе обурення папського Риму, але все ж пішли на нього заради важливих економічних перспектив – здобуття виняткового права на торгівлю на берегах Чорного моря. Відтак візантійці отримали могутній флот, що послабило позиції Венеції.

Генуезці, що контролювали Чорномор'я, своєю головною торговою факторією визначили поселення Кафа (нині Феодосія), на володіння якою в 1267 р. Генуя отримала ханський ярлик. В

інший спосіб підступитися до цих земель вони не могли, бо з кінця 30-х рр. XIII ст. увесь степовий та передгірський Крим був володінням Золотої Орди (Кримський улус).

Правителі Орди, яка до 1267 р. здобула фактичну незалежність від Монгольської імперії, протегували торгівлі як одному з найважливіших чинників зміцнення фінансового становища держави. Та й саме місце розташування резиденції ханів у Сараї – на східному березі Нижньої Волги – було не випадковим. Прямо через ці пагорби проходили міжнародні торгові шляхи. Одним із них був шлях, паралельний Волзі, який проходив на південь від болгар і сполучався із трансконтинентальним шляхом між Китаєм, Європою й Індією. Тому Золота Орда мала головне положення на караванному маршруті Китай – Отрар і Хорезм – нижнє Поволжя – Азов – Крим – Європа. За деякими даними, через Орду проходила половина «Великого шовкового шляху». Саме тому Генуя почала створювати колонії в Кафі та інших районах Північного Причорномор'я.

В тому ж самому 1267 р. Михайло VIII Палеолог передав генуезцям Галату – протилежний від Константинополя берег Босфору. Водночас, не бажаючи одностороннього посилення геополітичного становища Генуї, імператор підписав мирний договір із Венецією, який дозволив їй вільно торгувати на території Візантії при збереженні прав генуезців.

Венеціансько-генуезська угода 1299 р. забезпечила Генуї панування на Босфорі й Чорному морі, і в результаті генуезці, володіючи Галатою й заснувавши причорноморські колонії, отримували контроль над усією морською торгівлею між Середземним і Чорним морями. В 1347 р. хан Джанибек підтвердив наявність земель Генуї в Криму. В 1365 р. за сприяння Мамаю до них додалися Солдая (Сурож, Судак) разом із дуже багатими околицями.

До Кафи, яка монополізувала всю чорноморську торгівлю, товари з боку Приазов'я й Причорномор'я було набагато ближче

доставляти з Тани. Стрічка цих торгових колоній, будучи західним відгалуженням північного караванного шляху «Китай – Волга – Європа», стала найважливішою ланкою міжнародної торгівлі.

Верховна влада над територіями колоній безумовно належала ханам, але союзницькі відносини з ними дозволили Генуї отримати повне самоуправління. Звісно, що ці поступки виникли небезпідставно. На генуезців було покладено задачу обслуговувати флот на Каспії, який проходив через Волгу до булгар. Водночас із цим Генуя сплачувала Орді данину. Але ці «витрати» легко покривались величезними дивідендами Генуї як головного посередника в торгівлі Золотої Орди з Європою.

Католицька змова?

Так ось, саме генуезькі торговці іменувались на Русі «фрягами» («фрязи»). А «сурожанами» – від назви порту Сурож, найближчого пункту до малоазійського Синопа – називали тих, хто належав до сформованого в Москві прошарку купців і вів торгівлю з генуезькими колоніями, а через них і з Візантією. Однак у представленому Д. Балашовим образі Некомата – московського перебіжчика до Михайла Тверського – імовірно об'єднані і сурожанин, і фрязь. Відтак письменник підводить читача до розуміння того, що антимосковський зв'язок між генуезькими колоніями та Римом, який спричинив події 1375 р., мав католицький «слід». Безумовно, католицький світ, про що неодноразово згадувалося вище, активно намагався поширити свій вплив на Русь у будь-які можливі способи.

Наприклад, як зазначав із посиланням на археографічне видання «Древні пам'ятники Польщі та Литви» (під ред. хранителя Ватиканського архіву А. Тейнера) радянський історик і релігіознавець, авторитетний фахівець з історії католицизму Борис Рамм, у буллі “*Debitum pastoralis offi cii*” від 1375 р. Папа Григорій XI наказував «прибрати православних єпископів із кафедр у Перемишлі, Галичі, Володимирі-Волинському та Холмі

й передати ці кафедри католикам, підпорядкувавши їх єпископу любуському⁷¹» [35]. Робилися й інші кроки. Але чи можна розглядати згадані тут події як цілеспрямований антируський захід світового католицького центру? Тим паче що відносини генуезців із папським престолом вельми тривалий час були більш ніж проблематичними – зокрема, Генуя послухалась вимоги Папи Урбана IV розірвати договір із Візантією.

З іншого боку, чи можна вважати частиною загальнокатолицької змови так і не надану допомогу Михайлу Тверському від Ольгерда, який трохи пізніше лише «ходив війною на Смоленську землю, Городок захопив і спалив», після чого «пішов у свою землю» [32/б]? Навіть якщо припустити, що смоленський князь дійсно таки був союзником Дмитра Московського. Більше того, навряд чи загальносвітовий католицький центр у 1375 р. вважав би достатньою опору лише тільки на двох московських «опозиціонерів» у особі Некомата і Вельямінова, ображеного на Дмитра через скасування посади тисяцького.

Не зупиняючись на всіх доводах за і проти «католицького союзу» генуезьких колоній і Риму, все ж таки зазначимо, що Генуя мала чималий інтерес до Русі, оснований на її прагненні зберегти колишню економічну міць. Тому певний тиск на неї цілком міг бути.

Генуезькі мотиви

В тому ж 1375 р. патріарх Константинопольський Філофей призначив близького до нього болгарина Кипріяна на місце митрополита «Київського, Руського і Литовського» з правом зайняти всеросійську кафедру після смерті Олексія. Незвичайними виявились і титул, і вибір часу: митрополит Олексій був ще живий і називався «митрополитом Київським і

⁷¹ Любуська земля – історичний регіон у Польщі та Німеччині з обох сторін р. Одра (Одер). – прим. авт.

всієї Русі». До того ж, у зв'язку із входженням Києва до Великого князівства Литовського термін «Мала Русь» увібрав у себе «володіння» Кипріяна. Москва, звісно, була вельми невдоволена тим, що з нею не порадилися із приводу цього «призначення», нехай навіть і майбутнього. Тому коли в 1376 р. Кипріан «прийшов із Царгорода на Русь», Дмитро «не прийняв його, сказавши: “Є у нас митрополит Олексій”, – і Кипріан поїхав до Києва» [15].

Такий демарш Дмитра часто-густо намагаються пояснити тим фактом, що Кипріан прибув на Русь через Литву, але не зважають на той нюанс, що він вирушив до Литви ще у 1373 г. з метою примирити литовського, смоленського і тверського князів із Олексієм. І саме литовська сторона нібито не дозволила Дмитру прийняти Кипріяна. Однак причина тут здається дещо іншою.

В 1376 р. за підтримки генуезців імператорський престол у Візантії зайняв Андроник IV, який одразу замістив патріарха Філофея своїм ставлеником Макарієм. Оскільки Константинополь не відреагував на демарш Дмитра проти Кипріяна, можна припустити, що константинопольський престол змінив позицію стосовно титулу Кипріяна, визначеного йому Філофеєм.

У зв'язку з цим можна дійти висновку, що генуезці були зацікавлені не в об'єднанні Русі під єдиною митрополією, а у підтриманні статус-кво у взаємовідносинах між Руссю й Ордою. Інакше кажучи, те, що Руська держава, набувши згуртованості, напевно могла би проводити іншу політику щодо ординців, вочевидь не було вигідно генуезцям з погляду на повнісіньку взаємну згоду, досягнуту ними із Золотою Ордою в економічній сфері.

Дмитра, в свою чергу, влаштував би митрополит з-поміж «своїх», який би перебував у його фактичному підпорядкуванні. Кипріан явно не підходив на цю роль, що й проявилось у подіях, які послідували за смертю Олексія в 1378 р.: згідно з волею Вселенського патріарха успадкувати митрополічу кафедру мав

Кипріан, але Дмитро наполіг на обранні на роль митрополита «Великої Русі» свого духовника й друкаря Михайла (Митяя), який почав правити без посвячення, «таємно від усіх дивно й невідомо як зодягнувся» у сан, взявши «митрополичі печатку й посох» – кажучи простіше, «сам себе поставив у митрополити» [32/6].

Кипріана, який вирушив до Москви для вступу на посаду, за наказом Дмитра не впустили у місто. Через це у листі монаху Руської церкви, засновнику Троїцького монастиря під Москвою⁷² Сергію Радонезькому та ігумену Феодору він поскаржився, що так «не обходилися з жодним святителем відтоді, як Руська земля постала». Повідомивши про подробиці ув'язнення його самого, «голоного й голодного», людьми князя, видворення з міста його слуг, пограбованих «до сорочки, штанів і підштаників», Кипріан, посилаючись на факт збезчещення, наклав на Дмитра анафему: хто з приводу цього «раду давали, нехай будуть відлучені й <...> прокляті, за правилами святих отців!» Разом із тим, згадавши про звинувачення Дмитра на його адресу «в тому, що я був спочатку в Литві», митрополит опосередковано підтвердив геополітичне підґрунтя того, що сталося. При цьому Кипріан підкреслив намір князя «ділити митрополвю навпіл».

Подібний «розлад» між руськими митрополитами наводить на думку, що і Кипріан, и Митяй мали намір вирушити до Константинополя. Але якщо, за словами Кипріана, він збирався «до Царгорода» боронитися «Богом, святим патріархом і Великим собором», то його опоненти «на гроші сподіваються і на фрягів» [36]. Нагадаємо, що під фрягами (фрязи) малися на увазі генуезці.

Митяй, забезпечивши собі підтримку Мамає, на шляху до Константинополя раптом помер. Тоді архімандрити, що його супроводжували, зупинились на кандидатурі одного із них – ігумені Переславського монастиря на ім'я Пимен. Як раз тут і зіграли роль ті самі фінанси, про які казав Кипріан. Прихильники

⁷² Нині Троїце-Сергієва лавра. – прим. авт.

Пимена «взяли у фрязів і бессермен срібло в борг під відсотки», безліч подарунків «роздаючи там і тут», домоглись від Константинополя призначення Пимена митрополитом Київським [32/6].

Під бессерменами, зі слів радянського історика Михайла Тихомирова, «мались на увазі взагалі купці з мусульманських країн» [37]. Отже, зважаючи на шаріатську заборону на лихварство і згадування про відсотки в зв'язку із фрязами, тут напевно мається на увазі позика, надана генуезькими банкірами.

Митрополічі ж повноваження Кипріана Константинополь обмежив землями Литви й Малої Русі, при цьому дозволивши Пименові поширювати свою владу на «територію» Кипріана після його смерті. Не удостоєний пошани бути прийнятим у Москві та обманутий патріархами, Кипріан засів у Литві.

Отже, у вищеописаному конгломераті подій генуезькі мотиви простежуються цілком виразно. Утім вони все ж таки мають цілком самостійний характер, не будучи поєднані з інтересами Риму.

Хто з ким і проти кого?

До 1380 р. вся Золота Орда аж до північного Приазов'я опинилась під владою хана Тохтамиша, який опирався на еміра Тимура (Тамерлана). Вплив Мамає зберігся лише над Північним Причорномор'ям і Кримом. Але і він ставав дедалі більш ефемерним, не будучи забезпечений міцними позиціями у центрі Русі. В цьому, зокрема, криється вірогідна причина антимосковських настроїв Мамає.

Уступаючи метр за метром свої володіння Тохтамишу, Мамай почав вести війну з Москвою. Однак розгром у кінці 1370-х рр. московськосудальського війська, розорення Нижегородського й Рязанського князівств не принесли йому особливих дивідендів, оскільки невдовзі він зазнав поразки від Дмитра на річці Вожа.

Щоправда, під контролем Мамає опинились північнокавказький ареал і Астрахань, але до Дону зі своїми військами почав підступати Тохтамиш.

В 1380 г. сталися події, відомі як Куликовська битва. Згідно з «Коротким літописним оповіданням», *«Мамай поганый, собравъ рати многими всю землю Половечьскую и Татарьскую и рати понаимовавъ, фрязы и черкасы и ясы, и со всеми сими поиде на великаго князя Дмитрия Ивановича и на всю землю Русскую»*. Дмитро Лихачов, радянський та російський філолог, автор фундаментальних праць, присвячених історії російської літератури й руської культури, у примітці до тексту вказав, що «фряги» («фрязи») – це генуезці, черкаси – черкеси, а яси – осетини [38/а, б]. Тобто у складі військ Мамає знаходились у тому числі й генуезці.

Сучасні російські дослідники Олександр Биков й Ольга Кузьміна пояснюють наявність генуезців у військах Мамає економічною причиною: оцінивши багатство руських земель, генуезькі купці зрозуміли, що підступитися до них буде набагато легше, якщо застосувати силу – в цьому випадку через Мамає, який, на думку цих істориків, перебував «на утриманні» у генуезців. Вони припускають, що умовою фінансової допомоги хану від генуезців був подальший відкуп ними у Мамає права на збирання данини із завойованих з їх допомогою земель Русі. Однак успіх в операції з відкупом зашкодив би інтересам сурожан, оскільки генуезці напевно спробували би прибрати до рук усю торгівлю Русі з Кримом. Тому московські купці, які торгували в цьому напрямку, виступили в ролі «спонсорів» Дмитра [39].

З іншого боку, Андрій Падчин, посилаючись на згадування про наявність у війську Мамає піших генуезців-найманців, пише, що в такому разі вони мали би бути повністю знищені або взяті у полон, оскільки військо Мамає тікало, переслідуване руською кіннотою. В цих умовах важка генуезька піхота позбавлялась шансу врятуватися, а полонених у подальшому мали викупити

генуезькі колонії. На підставі того, що останні докладно звітували про свою діяльність перед метрополією, але у звітах того часу відсутні відомості про участь декількох тисяч генуезців у військах Мамає та їх потрапляння в полон, А. Падчин говорить про відсутність на Куликовому полі важкої піхоти генуезців [40].

У будь-якому разі, не можна не погодитись із тим, що генуезці цілком могли переслідувати свої політико-економічні цілі стосовно Русі та, зокрема, Московського князівства. Маючи дуже тісні стосунки з Мамаєм і фінансову міць, вони цілком могли щось вдіяти для їх досягнення. Однак точні висновки про це стосовно 1380 р. неможливі через відсутність однозначних документальних свідчень.

У самого ж князя Дмитра суттєвих конфліктів із генуезцями не було. Російський філолог-славист, етнограф XIX ст. Ізмаїл Срезневський відмітив ⁷³ факт наявності жалуваної грамоти Дмитра Івановича від 1363 р. про право Андрія Фрязана (Фрязина) «*на управление Печорскимъ краемъ, какъ было за его дядею за Матфеем за Фрязиномъ, по пошлине*» [41].

Разом із тим, згідно із «Задонщиною», у Дмитрова війська «*сулицы*» були «німецькі, а кинджали фрязькі» [42]. Звідси слідус, що контакти з генуезцями здійснювались у багатьох сферах, у тому числі військовій. Якщо б мав місце епізод взаємного протистояння, взаємодія такого роду навряд чи виявилася б можливою.

Будь-що-будь, але зазнавши поразки в результаті «*Доновскаго побоища*», Мамай знову вирішив «*возхоте ити изгоном*» на Дмитра «і на всю Руську землю». Однак у той самий момент він стикнувся із загрозою наступу на нього «*Тахтамышъ из Синие Орды*».

Чи то внаслідок домовленостей із москвичами, чи то особисто, Тохтамиш намірився атакувати Мамаєво воїнство. Зазнавши чергової поразки й отримавши вістку про те, що «*биша челом*» Тохтамишу його оточення, Мамай «*вниде*» в Каффу, де

⁷³ З посиланням на Акт. археогр. експ., І. – прим. авт.

місцеві жителі «убиша его» [6/г]. «Сказання про Мамаєве побоїще» підтверджує, що в Каффі він був «упізнений» якимось купцем і вбитий «фрягами» [43].

Можливо, причину цього вбивства хтось вбачить у тому, що Мамай так і не виправдав сподівань генуезців. Але можна припустити й інші його версії, зокрема як сигнал «фрягів» Тохтамишу про готовність до лояльного ставлення до нього.

Факт прямого зіткнення Тохтамиша з Мамаєм у період просування того до Москви привів українського дослідника Валерія Бебика до критичної оцінки широко тиражованого постулату про те, що на Куликовому полі «билися руські з татарами», в результаті чого православні перемогли мусульман. Він називає такий висновок «російським (православним) міфом», оскільки, за його словами, війська Тохтамиша «воювали на боці московитів, очолюваних Дмитром Донським». Хан при цьому розраховував стати правителем єдиної Золотої Орди, а московський князь – зменшити податки ординцям. «Агресором» виступило московсько-татарське військо, а Мамай не очікував удару московських військ йому в тил у момент боротьби з Тохтамышим [44].

Факт залишається фактом: зі смертю Мамаєва Тохтамиш, ставши єдиним претендентом на престол об'єднаної Орди, повідомив Дмитру і «всім князям руським», що «*сяде на царстве Воложьском*»⁷⁴. Князі, включно з Дмитром Донським, відрядили до нього своїх представників «*со многими дары*» [6/г].

Цей нюанс привів В. Бебика до висновку, що «якщо кому й програв хан Мамай, який очолював українців (черкасів і половців) та кримських татар», так це безпосередньо Тохтамишу [44].

До речі, на думку російських письменників О. Авадяєвой та Л. Здановича, роль Куликовської битви чималою мірою була прикрашена нащадками. Для простого руського народу ця подія була лише ще однією бійнею в черзі безпросвітних війн, в яких

⁷⁴ Тобто став свідком відновленої золотоординської імперії. – прим. авт.

прості люди брали участь під проводом їхніх хазяїв – князів. Власне кажучи, суздальському чи рязанському мужику-дружиннику було все однаково кого різати й грабувати – чи то свого собрата москвича, новгородця, чи то татарського мурзу, – національна самосвідомість у ті часи пробуджувалась, тільки коли перед лицем маячила мотузка ката [45]. Хоча видатний радянський учений Лев Гумільов зазначав, що на Куликовську битву «вийшли жителі різних князівств, а повернулись звідти жителями єдиної московської руської держави» [46].

В центрі подій – Москва

У 1381 р. Дмитро викликав до Москви самого Кипріяна. Попри те, що йому так і не довелося поширити свій «духовний» вплив на Москву, прийняв його князь «з великими почестями й з щирою вірою та любов'ю» [32/6].

Мабуть, така зворушлива зміна ставлення Дмитра до від початку немилого йому Кипріяна була викликана бажанням «закрити» питання про анафему. Вище вже наводиться причини, через які ще до Куликовської битви Дмитро був підданий анафемі Кипріяном, а це доволі важливий факт зважаючи на законне знаходження останнього на митрополичій кафедрі Русі. Московський князь принципово не бажав перебувати – як за життя, так і після смерті – під «дамокловим мечем» анафemi, відтак позбавляючи себе ореолу переможника з точки зору «духовного» блага. Тому до літопису було внесено відомості про благословення Кипріяном Дмитра Донського на боротьбу з Ордою, чого не могло бути взагалі принаймні тому, що митрополит у той час знаходився далеко від Москви. У зв'язку з цим варто послатися на вятського історика Є. Харіна, згідно з яким жоден із руських літописів, за винятком Рогозького літописця, не врятувався від «тотальної промосковської цензурної правки» [47].

А обійми, розпростерті Дмитром Кипріану, вzakонили для історії світсько-духовну єдність між московським князем і митрополитом.

Бачачи, що Кипріан зміг взаємно порозумітися з Москвою, а Дмитро не бажає відновлювати систему сплати данини Орді, Тохтамиш вирішив у 1382 р. почати війну проти Московського князівства. Отримавши звістку про просування до міста військ Тохтамиша, безпечні «броди на Оці» яким показав князь рязанський Олег, Дмитро «втік до Костроми». Покинути Москву більше не зумів ніхто, крім княжої родини й Кипріана, який попрямував до Твері. Оборону Москви спробував очолити молодий литовський князь Остей, «онук Ольгердів». Золотоординці, «почавши січъ, пішли у місто», городяни ж «самі місто запалили». Через сильний вітер «були на місто вогонь і меч», після чого Москва пала [15].

За деякими даними, з-серед 40 тис. населення тодішньої Москви загинули 24 тис. Місто зруйнували й пограбували. Після цих подій «не захотів князь великий Дмитро Кипріана митрополита». Чи не тому, що Кипріан перечікував набіг Тохтамиша на Москву безпосередньо на тверській землі? В результаті чергового конфлікту з Дмитром Кипріан поїхав до Києва [15], а на його місце сів Пимен.

Одразу ж активізувався князь Михайло, через що Дмитро *«посла в Орду сына своево князя Василья из Владимира во свое место тягаться со князем Михаилом Тверским о великом княжении»*. Однак Михайло *«выиде из Орды»* без ярлика [2], що фактично означало його політичну поразку.

В зв'язку з цим доречно буде згадати персону Некомата. В 1382 р. *«убиен бысть на Москве некий брех, именем Некомат, за некую крамолу»*. Невже під крамолою мається на увазі активна участь сурожанина – причому в однині – у «всесвітній католицькій змові» за участю генуезців? Якщо ж розглядати вбивство Некомата як наслідок фіаско Михайла Тверського в боротьбі за княжіння у Володимирі, то, мабуть, воно розв'язало

Д. Донському руки для розправи із пересічним зрадником, що перебіг до табору його політичного супротивника. Очевидно, з отриманням ярлика Дмитро опинився «на коні», що дозволило йому, зокрема, «вирішити справу» з Некоматом так, як йому було зручно, в тому числі з урахуванням геополітичних міркувань. Пересічність убивства Некомата дозволяє припускати відсутність якихось значимих «темних плям» в його біографії – у всякому разі, зовнішньополітичного походження.

«Пов'язану» ж із образом Некомата теорію про генуезько-римський «католицький тандем» було так само прозаїчно відкинуто фактом укладення Тохтамишем з Генуєю мирного договору, який закріпив за нею всі її колонії. Крім того, явним свідченням спекулятивності гіпотези про римсько-генуезьке взаєморозуміння стало неприєднання Генуї до угоди зі світськими правителями Європи «Про відродження Римської імперії, узурпованої Палеологами», підписаної в 1281 р. Папою.

Причиною ж отримання Дмитром Донським ярлика на княжіння напевно стала його згода на повернення до політики виплати данини ординському хану. Та й навряд чи був можливим інший сценарій, враховуючи те, що як засіб тиску на князя Тохтамиш залишив у себе 12-річного Василя Дмитровича фактично як заручника. Тому недивно, що в 1384 р. *«бысть дань великая тяжкая по всему княженію великому, всякому безъ отдатка, съ всякіе деревни по полтинѢ. Тогда же и златомъ даваше въ орду»* [48].

Польсько-литовська унія 1385 р.: політичне підґрунтя хрещень

Повертаючись до Великого князівства Литовського, для початку зазначимо, що в 1377 р. волинський князь Любарт Гедимінович, зазнавши поразки у війні з польським королем Людовиком, змушений був визнати себе його васалом, що дозволило йому зберегти за собою Волинь. Також васалом Людовика стала Галиція, яка фактично перебувала під владою

угорців. Дещо пізніше, в 1382 р., Любарт викупив ряд міст в угорських старост.

З посиланням на Опис архіву Посольського приказу 1626 р. російський історик Л. Черепнін наводить «Докончальну грамоту» Дмитра Донського та його брата Володимира з Ягайлом Ольгердовичем, що став у 1377 р. великим князем Литовським, згідно з якою останні «цілували хрест великому князю Дмитру». Договором 1384 р. передбачався шлюб доньки Дмитра Донського з Ягайлом з наказом останньому «хреститися у православну віру» [49].

Щоправда, договір так і не набув чинності. Інша річ, що його умови, згідно із трактуванням російського історика середини ХХ ст. А. Соловйова⁷⁵, свідчили про наявність у Дмитра Донського планів «поступового підпорядкування нещодавно захоплених Литвою руських областей шляхом договорів про васалітет», а також про перспективи «васальної спадкової залежності литовських князів від московських великих князів» [50].

Однак цей сценарій залишився невітленим. Однією з можливих причин тому були постійні атаки на Литву Тевтонського ордену, що призвело до природного прагнення литовців зміцнити державу в західному напрямку. Разом із тим, «Хроніка Биховця» пояснює причину нездійснення шлюбної домовленості тим, що поляки «почали радитися», розмірковуючи, «як би могли вони землю свою від Литви оберігти», оскільки «силою противитися їй» жодної можливості в них не було. Результатом роздумів стало рішення сейму «взяти себе державцем на королівство» Ягайла за умови його шлюбу на доньці Казимира Великого королівні Ядвизи та хрещенні «у віру християнську закону римського». Ягайло погодився прийняти «віру латинську», хрестився в Кракові, після чого його «коронували». Відтак польсько-литовська унія 1385 р. поклала початок утворенню єдиної країни – Речі Посполитої. Як наслідок, прийняли католицизм «багато інших панів

⁷⁵ Професора Белградського, Сараєвського, Женевського університетів. – прим. авт.

литовських», включаючи двоюрідного брата Ягайла Вітовта⁷⁶ [26/а], який незадовго до цього «Оршу й Вітебськ здобув» і, «пустившись у Київ Житомир і Звенигород узяв у князя Володимира» [51].

Утім знаменитий польський історик, провідний католицький ієрарх XV ст. Ян Длугош згадує про занепокоєння великого магістра Ордену хрестоносців Прусії Конрада Цолльнера з приводу наслідків укладеної унії. Передбачаючи зміцнення «як Польського королівства, так і литовських земель», він побоювався, як би «це не виявилось згубним для нього і для його Ордену». Не прийнявши запрошення на «інаугурацію» Ягайла, он дав команду своїм загонам вторгнутися у литовські землі. Причому в його пошті знаходився рідний брат Ягайла – Андрій, який сповідував православ'я і переметнувся «до хрестоносців, охоплений бажанням з їх допомогою захопити верховну владу над литовцями й руськими». Цолльнер піддав Литву «пограбуванням і пожежам». Як крок у відповідь Ягайло одразу ж відрядив до Литви близьких родичів, включаючи Вітовта, зміцнивши їх силами «польських лицарів» для «відсічі хрестоносцям». Задачу в цілому було здійснено доволі успішно – зокрема, відвойовано Полоцьку землю [52].

Ягайло, негайно заснувавши Віленське, Луцьке й Київське єпископства, «почав поширювати у Литовській державі римську віру» [25/а]. «Все литовське плем'я і народ» були «навчені основам істинної віри» польськими священниками, і згодом побачив світ королівський наказ про те, щоб «вірні литовці-католики уникали й гребували шлюбів із руськими відступниками, що не коряться римській церкві». А інакше, в разі змішаних шлюбів поляків-католиків із православними руськими «наказувалось вимагати» від них прийняття та сповідання ними католицтва. Аж до примушування «до цього тілесними покараннями» [52].

⁷⁶ Який раніше був князем гродненським. – прим. авт.

В принципі, таку позицію Ягайла можна пояснити, оскільки більшість населення Великого князівства Литовського сповідувала православ'я. Через те, що землі князівства були на 90% руськими, православне населення завжди уявлялось полякам «п'ятою колоною», що «працює» на Русь. А шляхом придушення православ'я Польща однозначно посилювала свої позиції в литовських землях.

Тим часом у 1389 р. Константинопольський патріарх Антоній відновив Кипріяна як митрополита Київського та всієї Русі, з приписом забезпечувати надалі єдність Руської митрополії. Обґрунтовувався цей припис первинною настановою щодо керівництва Руською церквою «одним митрополитом», прийнятою після конфесійного підпорядкування Русі Константинополю – «нашій апостольській церкві». Тому завжди «справи тієї церкви йшли добре й мирно». Лише у попередні роки там виникали чвари і смути. Невдоволені князі упрохали патріарха, «щоб їм було дано іншого архієрея», бо інакше вони «готові перейти до іншої церкви, що чужа православній». Однак Константинополь, який не міг ані «Русь розділити на дві митрополії», ані «залишити без уваги настільки великий народ», обрав «середній шлях», рукопоклавши Кипріяна «в митрополита Київського, Руського й Литовського» – у землі, які «впродовж багатьох років» митрополит Олексій «залишав без нагляду». Але щоб «древній устрій Русі зберігся» на «майбутній час» і Русь «знову перебувала під владою одного митрополита», Філофей соборним діянням узаконив, «аби, після смерті кір Олексія, кір Кипріан отримав усю Русь і був одним митрополитом усієї Русі». Тому «митрополитом Київським і всієї Русі» іменуватиметься Кипріан, який володітиме кафедрою «до кінця свого життя», рукопокладатиме «єпископів у єпископіях, від початку підпорядкованих його церкви» і здійснюватиме «всі інші святительські служби, як справжній архієрей усієї Русі». «Такими будуть і всі після нього митрополити руські, успадковуючи один після смерті іншого [єдність своєї

митрополії]»; такий «порядок нехай непорушно дотримується віднині й надалі в усі віки», для того, щоб «ніколи не скасовувалось це соборне діяння і настанова, – ані нами, ані більш пізніми [патріархами]: бо ми досвідом упевнились, яке зло – розділення й роздрібнення тієї церкви на частини, і яке благо – бути одному митрополиту в усій тій області» [53].

Тоді ж Кипріан, який повернувся з Константинополя, опинився у Москві – але вже після смерті Дмитра Донського й наречення Великим князем Володимирським Василя I Дмитровича. При ньому Студійський богослужбовий устав було замінено Єрусалимським, який затвердився в XIV ст. на всьому Сході та у південних слов'ян. На Русь стали надходити богослужбові книги, укладені зважаючи на нові порядки, що привело до необхідності виправлення примірників, що існували раніше, згідно з основами єрусалимського типікону⁷⁷.

В тому ж самому 1389 р. «договір про вічний союз і єднання» з магістром і Орденм хрестоносців уклав Вітовт [52], який володів до того часу «Луцьком і всією Волинською землею». В 1390 р. він, забезпечивши собі «допомогу німців почав воювати Литовську землю», почав захоплення територій Великого князівства Литовського і, розбивши «наголову військо литовське», взяв у облогу Вільно. При цьому Вітовт опирався в тому числі й на руських бояр, видавши свою доньку за Василя I. Зустрічав її біля Москви не хто інший, як Кипріан «з усім священним чином», і «витворили шлюб». Бачачи успіх Вітовта, Ягайло був змушений запропонувати йому взяти «собі велике княжіння у Вільно» [26/б].

При цьому Вітовт зобов'язався «клятвено і належною до оприлюднення грамотою володіти землями від імені короля й королівства Польського», берегти «вірність і ніколи не покидати» його. Кажучи інакше, Вітовт практично став намісником Ягайла у Литві. «Хрестоносці, дізнавшись про одпадіня Вітовта, виступили зі зброєю проти нього», але

⁷⁷ Книга із записом уставу. – прим. авт.

зазнали поразки. А незабаром іншому братові Ягайла – Скиргайлу – дістався Київ. «На додаток до Київського князівства» йому було надано в управління ще декілька територій, але за умови «в усьому коритися» Вітовту [52].

Загалом, за результатами війни за Галицько-Волинський спадок Галиція з Белзьким князівством і Холмщиною увійшли до складу Королівства Польського, а Волинь відійшла до Великого князівства Литовського. Отже, Галицько-Волинське князівство остаточно припинило існування.

Тимур і торговельні маршрути

Тим часом підступатися до Русі почав Тимур (Темир Аксак), Тамерлан, який створив могутню державу Туран зі столицею у Самарканді. Зрозуміло, що ці землі цікавили його з погляду на контроль усіх торговельних шляхів загальносвітового значення, оскільки він мав владу лише над південним маршрутом Великого Шовкового шляху з Китаю до Європи. Звідси й особливий інтерес Тимура до земель, підвладних Золотій Орді.

Завдавши в 1395 р. руйнівної поразки Тохтамишу, якого він раніше підтримував, «Темир Аксак зі східної країни, із Синьої Орди» замислив «у серці своєму» прийти «й на Руську землю – полонити її». Підійшов Тимур «до меж Рязанської землі, взяв місто Єлець» [54].

У зв'язку з цими подіями князь Василій здійснив найважливіший політичний крок, наказавши «батьку своєму духовному» митрополиту Київському і всієї Русі Кипріану «послати у славне старе місто Володимир за іконою Володарки нашої Богородиці» [15]. Йдеться про ікону Божої Матері, перенесену Андрієм Боголюбським – як про це згадувалось у попередніх главах – з Вишгородського монастиря до Володимира. Перенесення такої значимої реліквії Васиєм I до Москви фактично надавало місту особливого «освяченого» статусу, який підносив її над іншими землями Русі. Літопис пояснює це зверненням пам'яті правителя до історії:

Бібліотека сайту Іслам в Україні islam.in.ua

«Богородиця врятувала Царгород від навали зловірного й безбожного царя Хоздроя⁷⁸». Слідом за тим «дивну ікону взяли й понесли з міста Володимира до Москви» [15]. Щойно *«та чудная икона прииде в град Москву»*, Тимур *«бежа от реки Угры»*, біля якої Василій I *«иде противу его»* [55]. Тому *«к сей же чудной иконе»* великий князь *«повеле зделати киот и украсити серебром и златом. Тако же и храм ея честнаго и славнаго ея Успенья повеле подписати»* [56].

Що стосується «втечі» Тимура, то, дійсно, його війська, пограбувавши околиці, повернули назад, хоча з Єльця до Москви зовсім близько. Переконливих тому пояснень без посилань на чудотворну дію ікони немає. Цілком можливо, що він від початку не мав намірів просуватися вглиб Русі, обравши східно-кримський напрям, де незабаром розгромив майже всі головні генуезькі колонії. Цей факт разом із руйнуванням Тани в Північному Приазов'ї призупинив дію «північного відрізу» Великого Шовкового шляху, привівши до переспрямування маршруту торгових караванів через «південний відрізок» – контрольовані Тимуром території.

Вищевикладені події, поряд зі знищенням Тамерланом Астрахані та Сарая Берке, привели до занепаду Золотої Орди. Тим більше що ослаблені хани, втративши доходи від світової торгівлі, вже не отримували данину і від руських князів. Тому коли *«в Орде и в Сарай на царьстве»* опинився *«царь, именем Темир-Кутлуй⁷⁹»*, Тохтамиш неспроста *«сослася с Витовтом, и бежа из Орды в Киев»* [2], пообіцявши Вітовту зробити його правителем усієї Русі та Новгороду, якщо той надасть йому допомогу.

Разом із тим, Тевтонський орден в обмін на поступку Пскова не став заперечувати, щоб Вітовт вважався очільником не лише Русі з Новгородом, а й Литви.

⁷⁸ Сасанідський царь Хосрой II Парвіз. – прим. авт.

⁷⁹ Васал Тимура. – прим. авт.

В 1399 р. *«Витофт Кестутьевич литовский, собрав воя многи, с ними же бе царь Тахтамьш своим двором, а с Витофтом литва, немцы и ляхи»* й інші, *«поиде на царя Темир-Кутлуя»*. Вітовт мав намір знову *«посади»* Тохтамиша в Орді, а самому опинитися *«на Москве на великом княженни на всей Руской земли»*. Але в ході знаменитої битви на Ворсклі Темир-Кутлуй *«победи Витофта и вся силу литовьскую»* і *«много зло»* витворив *«земли литовской»* [2].

В результаті цієї битви Вітовт втратив надію на роль об'єднувача східнослов'янських земель. Втратив колишній політичний вплив і Тохтамиш.

Також зазначимо, що незадовго до цих подій Ягайло домагався від константинопольського престолу вирішення питання «об'єднання церков» під приводом війни «проти невірних». Але патріарх Антоній, назвавши його *«разумнѣйшій король и государь всей Польши»*, *«ЛитвоРуси, Поморья и многих других странъ»*, повідомив, що зараз *«не время для такого дѣла»*. Висловлювання на кшталт цього послідувало у листі Антонія до Кипріяна, в якому він також зазначив, що турбота *«о святѣйшей галицкой митрополіи лежитъ»* і на *«священномъ соборѣ»*, у зв'язку з чим Константинополь піклуватиметься *«поставленіємъ туда законнаго архіерея, когда угодно будетъ Богу»*. Причиною тому було невдоволення Антонія тим, що Кипріан рукопоکлав митрополитом на Галицьку митрополію *«одного изъ ея епископовъ»* [57].

Завершення

Отже, тенденція порушення історичних зв'язків і політико-культурного розмежування Північно-Східної – Володимирської (а потім Московської) – та Південно-Західної Русі проявилась на рубежі XIII– XIV ст. і до кінця століття стала реальністю, про що, зокрема, казав видатний російський історик XIX–XX ст. В. Ключевський. Говорячи про розпадання «руського населення Росії» на «дві нові гілки», він зазначив, що на початку XIII ст.

населення «центральної середньодніпровської полоси, яке служило основою первинної руської народності, розійшлося у протилежні боки». Потім «обидві гілки, що розійшлися» втратили «свій сполучний і об'єднувальний центр» в особі Києва, опинившись під дією «нових і різних умов» і переставши «жити спільним життям». Відтак «великоруське плем'я» вийшло не з «триваючого розвитку цих старих обласних особливостей», а стало «наслідком нових різноманітних впливів, що почали діяти» після розпаду руської народності. Причому розпад цей відбувався у краї, який знаходився поза «корінною Руссю» і в XII ст. був «більш інородницьким, ніж руським». Умови, під дію яких «колонізація ставила руських переселенців у області середньої Оки й верхньої Волги», були етнографічними – такими, що виникли в результаті зустрічі руських переселенців з інородцями у міжріччі Оки – Волги, і географічними. Тому «в утворенні великоруського племені спільно діяли два чинника: племінна суміш і природа країни» [58].

Відомий російський історик XVIII ст. В. Татищев пояснював ситуацію, що склалася на той момент, тим, що на тлі завоювання «Русії від татар», Литва, «з лісів вийшовши та попереднього підданства руського зрікшись, із князем їх багато міст руських, а потім через багато років Червону Русь, Волинь і всю Малу або просто Русь захопили, самі князями руськими, а після об'єднання з Польщею (унія 1386 р.) королями руськими писатися стали». Бажаючи «те своє насильство затвердити, а славу руську і честь державців принизити, великим князям руським належний від древності титул дати не хотіли, рівняючи їх з удільними князями, по Москві граду престольному московськими іменували» [59].

В свою чергу, згідно з твердженням видатного російського історика історіографа XVIII–XIX ст. М. Карамзіна, міжусобиця на Русі могла привести до загибелі «нашої батьківщини: Литва, Польща, Угорщина, Швеція могли б розділити її; тоді ми

втрапили б і державне буття, й Віру, які врятувалися Москвою; Москва ж зобов'язана своєю величністю Ханам».

Пояснюючи сказане «одним із достопам'ятних наслідків Татарського панування над Росією», М. Карамзін згадує «піднесення нашого Духовенства, розмноження Монахів і церковних маєтків», через заборону ханів «під загрозою страти своїм підданим грабувати, турбувати монастирі <...> Небагато з-серед нинішніх монастирів Російських було засновано перед Татарами або після них: всі інші залишились пам'ятником цього часу». Однак, підсумовує історик, звичаї монголів «ми називали поганями; і чим зручніше приймали Візантійські, освячені для нас Християнством, тим більше гребували Татарськими, поєднуючи їх у нашому розумінні з ненависною зловірою <...> Росіяни вийшли з-під ярма більше з Європейським, ніж Азійським характером» (13/б).

Г. Вернадський писав, що хоча «руські землі, що увійшли до складу Польської, Литовської та Угорської держав, багато в чому зберегли свої культурні основи, але культуру національно-державну вони втратили. Основне русло історичного процесу розвитку руської державності пролягло не у західній, охопленій латинством, Русі, а у східній, захопленій монгольством». Так, «східні руські землі також увійшли до складу держави монгольської», але, як пише Г. Вернадський, вона була «світовою імперією», а не «провінційною державою». «Не заважаючи» при цьому «внутрішньому культурному життю <...> землі руської». Відтак «монголо-татарська хвиля підтримувала на своєму гребні оборону руського народу від латинського Заходу» [14].

За словами Л. Гумільова, «всіх руських скріпляло православ'я як духовна цінність аж до XV ст., коли об'єднання настало (на північному сході воно вже оформилось і політично), і до XVIII ст., коли було приєднано південно-західну Русь, що 400 років перебувала під владою Польщі» [46].

Дійсно, церква у північно-східному напрямі докладала значних зусиль, аби впливати на ситуацію, фактично політизуючи православ'я. Якщо Володимир Мономах проводив паралель між православ'ям і єдністю країни, Сергій Радонезький, шанований Руською православною церквою в лиці святих як преподобний, пов'язав воєдино православ'я і руський патріотизм. Невипадково у літопису вміщено відомості про відвідання С. Радонезького князем Дмитром перед Куликовською битвою, під час якого монах сказав йому: «Якщо вороги хочуть від нас честі й слави, дамо їм, якщо хочуть злата й срібла, дамо й це, але за ім'я Христове, за віру Православну нам належить душу свою покласти й кров свою пролити» [60].

Тому відомий російський лінгвіст, публіцист євразійського спрямування М. Трубецький «головним і основним явищем» включення Русі до монгольської держави називає «підйом релігійного життя» з подальшим формуванням «племінного почуття відданості національному ідеалу», що ставало «могутнім чинником розвитку національної самосвідомості й культури» [61].

Втім у зв'язку з наведеними вище нюансами взаємовідносин руських церковників з монголами радянський дослідник В. Титов писав, що в «особі руської православної церкви» хани здобули «найвідданішого слугу». За його словами, цей «союз» Орди та «православного духовенства» був вигідним обом сторонам, оскільки «хани отримували в свої руки надійний засіб для духовного закабалення переможених», а церква «здобувала великі привілеї», що дозволяли «накопичувати все нові багатства», шляхом використання всіх вигод «свого становища, наданих їй завойовниками».

Виражаючи цю точку зору, історик посилався на висловлювання діячів, що стояли у витоків російського марксизму [62].

Один із них, Григорій Плеханов, важливою сполучною ланкою між Руською церквою та Ордою назвав той факт, що

«огуда проти православної віри» та «будь-яке порушення наданих духовенству привілеїв каралося стратою». Тому князі не мали права «обкладати його повинностями» і «зазіхати на його майно». Відтак «велике народне нещастя – татарська навала», принесло велику користь «богомольцям» руської землі, які зуміли оцінити «люб’язність невірних і нечестивих царів». Ця згода «між “нечестивими царями” кочових хижаків і благочестивими “богомольцями” осілого руського населення» на деякий час зробила «нашу духовну владу майже незалежною від світської»; «наші митрополити опирались на татар, як римські папи опирались колись на франків» [63].

1. Виноградов А. И. История Кафедрального Успенского Собора в губ. гор. Владимире
http://www.biblioclub.ru/82597_Istoriya_Kafedralnogo_Uspenskogo_Sobora_v_gub_gor_Vladimire.html
2. Пискаревский летописец
<http://krotov.info/acts/17/azaryin/b61b.htm>
3. Цит. за: Антонов Д. А. Ратная сила золотой орды (Арабские и персидские сочинения)
<http://www.a-nevsky.ru/library/ratnaya-sila-zolotoy-ordy.html>
4. Соловьев С. М. История государства Российского.
http://www.booksite.ru/fulltext/sol/ovy/soloviev_s_m/hist_g_r/4_3_17.htm
5. Чудотворные иконы Пресвятой Богородицы, упомянутые в месяцеслове
<http://calendar.rop.ru/icons1/apr18-ikona-maximovskaya.html>
6. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью
 а/ <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161932#?page=181>
 б/ <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161932#?page=182>
 в/ <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161932#?page=195>
 г/ <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161829#?page=77>
7. Житие святого Петра, митрополита Киевского и всея России. В изложении святителя Димитрия Ростовского
 Библиотека сайта Ислам в Україні islam.in.ua

<http://simvol-veri.ru/xp/jitie-svyatogo-petra-mitropolita-kievskogo-ivseya-rossii.html>

8. О великом князе Иване Даниловиче. Из Степенной книги царского родословия

<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=10143>

9. Послание Гедимины Папе Иоанну XXII

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XIV/Gedimin/2.phtml?id=2243>

10. Послание Гедимины гражданам Любека, Ростка, Штральзунда, Грейфсвальда, Штеттина и Готланда

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XIV/Gedimin/4.phtml?id=2245>

11. Мирный договор Гедимины с Орденом, датским наместником Ревельской земли, епископами и Ригой

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XIV/Gedimin/8.phtml?id=2249>

12. Послание Папы Иоанна XXII Гедимину

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XIV/Gedimin/12.phtml?id=2253>

13. Карамзин Н. М. История Государства Российского

а/ <http://www.bibliotekar.ru/karamzin/43.htm>

б/ <http://bibliotekar.ru/karamzin/51.htm>

14. Вернадский Г. В. Монгольское иго в русской истории

<http://manefon.org/show.php?t=3&txt=2>

15. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью

http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Tversk_let/frameset1.htm

16. Новгородская Первая летопись старшего извода

а/ <http://litopys.org.ua/novglet/novg28.htm>

б/ <http://litopys.org.ua/novglet/novg29.htm>

17. Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века

<http://rko.marsho.net/articl/marx.htm>

18. Протоиерей Иоанн Мейендорф. Византия и Московская Русь

<http://vizantia.info/docs/148.htm>

19. Торговый договор Гедимины с Орденом
<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XIV/Gedimin/18.ph>
[tml?id=2259](http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XIV/Gedimin/18.ph)

20. Див.

а/ Наталія Яковенко. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.

<http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Jakovenko.pdf>

б/ Олена Русина. Україна під татарами і Литвою
[http://www.rulit.me/books/ukraina-pid-tatarami-i-litvoyu-](http://www.rulit.me/books/ukraina-pid-tatarami-i-litvoyu-downloadfree-245877.html)
[downloadfree-245877.html](http://www.rulit.me/books/ukraina-pid-tatarami-i-litvoyu-downloadfree-245877.html)

21. Хрисовул імператора Іоанна Кантакузина о
 восстановлении единства митрополии Киевской и всея Руси
 (август 1347 года)

<http://www.sedmitza.ru/text/438231.html>

22. Летопись по Воскресенскому списку
<http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161813#?page=20>

23. Книга степенная царского родословия, ч. 2
<http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161988#?page=15>

24. Львовская летопись
<http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161973#?page=194>

25. Князя Олельковичи
<http://history.vn.ua/book/person/13.html>

26. Хроника Быховца
 а/ <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Bychovec/frametext.htm>
 б/ <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Bychovec/frametext2.htm>

27. Див. докладніше: Князя Олельковичи
<http://www.history.vn.ua/book/person/13.html>

28. Протоиерей Иоанн Мейендорф. Византия и Московская
 Русь. Глава VIII. Патриарх Филофей и Русь (1364–1376)
<http://vizantia.info/docs/147.htm>

29. Вологодско-Пермская летопись
<http://ushkuiniki.pspu.ru/PSRL/vologodsko-perm.pdf>

30. Грамоты Филофея на Русь

http://www.krotov.info/acts/14/3/fi_lofey.htm

31. Соборное деяние о епископе, пришедшем из Малой России, кир Антонии, поставленном в митрополита Галицкого
<http://kds.eparhia.ru/bibliot/makariy/deyanie/>

32. Рогожский летописец. Записи 1368–1380 гг.
а/ http://www.kbitva.ru/ist002_2.html
б/ http://www.kbitva.ru/ist002_8.html

33. Московско-Тверской договор 1375 г.
<http://www.shpl.ru/uzdd/vddpage23.html>

34. Балашов Д. Отречение
<http://lib.align.ru/getbook/800.html>

35. Борис Рамм. Папство и Русь в X–XV веках
http://krotov.info/libr_min/17_r/am/m_4.htm

36. Послание митрополита Киприана игуменам Сергию и Феодору
<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4990>

37. Тихомиров М. Древняя Москва
<http://oldru.com/moscow/moscow45.htm>

38. Сказания и повести о Куликовской битве (под ред. Д. Лихачева)

а/ Краткая летописная повесть
http://www.telenir.net/literaturovedenie/skazaniya_i_povesti_o_kulikovsky_bitve/index.php

б/ Примечания
http://www.telenir.net/literaturovedenie/skazaniya_i_povesti_o_kulikovsky_bitve/p3.php

39. Быков А. В., Кузьмина О. В. Эпоха Куликовской битвы
<http://oldhat.ru/epo/35.htm> <http://oldhat.ru/epo/29.htm>

40. Падчин А. Куликовская битва
<http://www.padchin.narod.ru/history/history20.html>

41. Жалованная кормленная грамота. В кн. Димитрия Ивановича Андрею Фрязину о пожаловании его Печорою в кормление (1363 г.)

<http://zz-project.ru/xiv-vek/264-1363-89gg-zhalovannaya-kormlenayagramota-v-kn-dimitriya-ivanovicha-andreyu-fryazinu-opozhalovaniiego-pechoroyu-v-kormlenie>

42. Задонщина. Слово о великом князе Дмитрии Ивановиче и о брате его князе Владимире Андреевиче, как победили супостата своего царя Мамаю

<http://www.hrono.ru/dokum/1300dok/zadonshina.php>

43. Сказание о Мамаевом побоище

<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Mamaj/text.phtml?id=895>

44. Бебик В. Куликовская битва: украинский Сталинград для московско-татарских орд

<http://for-ua.com/authornews/2011/09/26/085520.html>

45. Авадьева Е., Зданович Л. 100 великих казней

<http://kazney.greatest100.ru/ivan-velyaminov-i-nekomat/index2.html>

46. В какое время мы живем

<http://gumilevica.kulichki.net/BDM/bdm05.htm>

47. Харин Е. История страны Вятской

http://skygrad.narod.ru/texts/skvoz_veka3.htm

48. Симеоновская летопись

<http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161947#?page=142>

49. Черепнин Л. В. Русские феодальные архивы XIV–XV вв.

<http://www.laborunion.lt/memo/modules/news/article.php?storyid=14>

50. Соловьев А. Автор «Задонщины» и его политические идеи

<http://feb-web.ru/feb/slovo/critics/t58/t58-183-.htm>

51. Киевская летопись

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1620-1640/Kiev_let/text.htm

52. Длугош Ян. История Польши («Хроника Длугоша»)

<http://www.webcitation.org/61BxXn9Is>

53. Соборное определение патриарха Антония о низложении митрополита Пимена и восстановлении Киприана в

звании митрополита Киевского и всея Руси с тем, чтобы впредь навсегда соблюдаемо было единство Русской митрополии

http://textfighter.org/raznoe/History/Meyen/esli_je_mitropolit_maloi_rusi_mitropolit_patriarha.php

54. Повесть о Темир Аксаке

<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4987>

55. Владимирский летописец

http://vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1520-1540/Vlad_let/text.htm

56. Постниковский летописец

<http://www.russiancity.ru/books/b59.htm>

57. Грамоты патриарха Антонія от 1397 г.

<http://litopys.org.ua/rizne/spysok/spys10.htm>

58. Ключевский В. О. Курс русской истории

<http://www.magister.msk.ru/library/history/kluchev/kllec17.htm>

59. Татищев В. История Российская

<http://www.bibliotekar.ru/rusTatishcev/31.htm>

60. Житие и подвиги преподобного и богоносного отца

нашего Сергия игумена Радонежского и всея России

чудотворца. Составлено иеромонахом Никоном

(Рождественским), впоследствии архиепископом Вологодским и Тотемским

<http://www.stsl.ru/lib/book1/chap15.php>

61. Трубецкой Н. С. Взгляд на русскую историю не с

Запада, а с Востока

<http://gumilevica.kulichki.net/TNS/tns11.htm>

62. Титов В. Православие

<http://fanread.ru/book/7633747/?page=7>

63. Плеханов Г. В. История русской общественной мысли

http://iph.ras.ru/elib/Plekhanov_Hist.html

МОСКВА ПРОТИ ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА НА ТЛІ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ ВІЗАНТІЄЮ ТА ПАПСЬКИМ РИМОМ

Боротьба за митрополії не згасає

Незважаючи на тісні родинні зв'язки між Великим князем Московським і Володимирським Василієм I і Великим князем Литовським Вітовтом – перший був одружений на доньці другого – між ними тривала боротьба за політичне лідерство. Так, у 1406 р., попередньо забезпечивши собі підтримку Великого князя Тверського Івана Михайловича, Василій I вирішив напасти на Велике князівство Литовське, Руське, Жемойтське й інших. У Тверському літописі ці наміри обґрунтовувались релігійними доводами: «Вітовт іде із німцями та ляхами, ведучи їх із собою на християн у землю нашу; хоча б ти, брат, послав допомогу християнам». Вельми показово, що «тоді ж татари прийшли до Плави на допомогу Русі проти Литви».

Мир було підписано безкровно, однак набіги на тому не припинились. У 1408 р. Литва «глибоко вступила в землі Московські, і волості захопила, і села пограбувала, і полонених багато увела». Але, вигнавши литовців, Василій знову «прийшов у землю Вітовтову», де сторони зійшлись біля річки Угри і, «постоявши трохи, уклали перемир'я».

Загалом, попри значну поступку земель на південному сході Великому князівству Литовському, значення Москви посилювалось. Про це свідчить, зокрема, той факт, що відряджений після кончини патріарха Київського Кипріяна «з Царгорода на Русь преосвященний Фотій на свою митрополію в Київ» на Великдень 1410 р. «прийшов до Москви», де відслужив «службу в соборі Пресвятої Богородиці» [1].

Призначення Фотія митрополитом Київським і всієї Русі йшло всупереч намірам Вітовта створити підвладну йому православну митрополію, незалежну від московської. В зв'язку з цим він,

«умышливъши ему по своему хотению, собрав епископи руския, иже во области его живущи, постави Киеву митрополита Григория болгарани Цамивлика» [2].

Йдеться про рукопокладення в митрополити Григорія Цамблака собором західноруських єпископів у 1416 р., здійснене Вітовтом без санкції Константинопольського патріарха.

Синопис Київський описує цю подію так, що Вітовт, «маючи князівство Київське під своєю владою, наказав <...> обрати митрополита для святої Софії», бо стольна церква знаходилась «без хазяїна», внаслідок чого «панують» там митрополити з Москви, «данину беруть, і в Московську державу возять». В результаті з «того часу почали бути два митрополити в Русі – один у Києві, а другий – у Москві» [3].

У відповідь на створення незалежної від Москви Київської (Литовської) митрополії Фотій закликав православних не спілкуватися із Г. Цамблаком.

Є відомості, що Г. Цамблак, який після облоги Києва монгольським ханом Едигеєм переніс кафедру до Вільно, на XVI Вселенському соборі католиків у Констанці 1418 р. закликав до укладення унії між православною та католицькою церквами на спеціально скликаному соборі представників обох віросповідань. Однак собор, який обговорював інші питання, не розглянув цю ідею [4]. Дуже показово, що на соборі Григорій відмовився поміняти православну віру і не визнав Папу Римського.

Згідно з рядом джерел, останні роки життя Г. Цамблак провів у Нямецькому монастирі в Молдові, ставши одним із його перших ігуменів [5].

Литовську митрополію, що залишилась без голови у 1420 р., було скасовано, основною причиною чого часто називають загострення взаємовідносин між Великим князівством Литовським і Польщею. Відтак питання про окрему митрополію втратило гостроту, і Вітовт визнав церковну владу Фотія над

православними єпархіями Литви. Останній опинився на чолі єдиної Руської церкви.

Римсько-візантійська унія і Русь

Зі смертю Фотія в 1431 р. Константинопольський патріарх Йосиф рукопоکлав на Київську митрополію ігумена монастиря святого Дмитра Солунського в Константинополі грека Ісидора. Кандидатура Москви на цю посаду – єпископа Рязанського й Муромського Іони – не пройшла, і в 1437 р. *«прииха изо Цесаряграда на Москву от патриарха Иосифа митрополит Сидоръ Гречинъ на митрополию»* [6], якого прийняв великий князь Московський Василій II Темний з високою пошаною. Вони знайшли спільну мову, аж до ухвалення князем участі митрополита у Ферраро-Флорентійському соборі⁸⁰, на якому передбачалось обговорення перспектив єдності (унії) католицької та православної церков.

Цю ідею активно відстоював візантійський імператор Іоанн VIII Палеолог, який намагався забезпечити собі підтримку Європи з метою протистояння османам, що насувались на Візантію. А організував проведення собору папа Євгеній IV. Учасники собору в 1439 р. підписали унію про об'єднання Західної (католицької) та Східної (православної) церков на умовах визнання православною церквою латинської догматики й першості Папи Римського при збереженні православних обрядів. За словами очевидця, невідомого суздальця, *«після читання грамот папа благословив народ; і потім папські диакони почали співати хвалу папі, а потім диакони імператора – хвалу імператорові. І потім почав співати весь собор латинський та весь народ, и раділи вони, тому що прийняли прощення від греків»* [7].

⁸⁰ Ферраро-Флорентійський собор – собор християнських церков. У 1438–1439 рр. проходив у Феррарі, в 1439–1442 – у Флоренції, в 1443–1445 – у Римі. В католицькій церкві вважається XVII Вселенським собором. – прим. ред.

Константинопольська церква визнала владу Папи Римського за винятком святителя Марка Ефеського, який у листі до патріарха Митрофана наполягав на необхідності боротьби за те, щоб «до останнього подиху» сповідувати «заповіт святих Отців – Православ'я!» [8].

Підписав Флорентійську унію й митрополит Київський і всієї Русі Ісидор, який зарекомендував себе у Флоренції, за словами грецького історика Дуки, «як один із видатних отців» [9].

Активність Ісидора на соборі була настільки високою, що його звели у ранг папського кардинала-легата з підпорядкуванням йому не тільки Київської митрополії, а і з поширенням його впливу на князівства Східної Русі, які перебували під владою монголів. Ісидор, зупинившись у Польщі та Литві, повернувся на Русь у 1441 р., «и нача поминати папу римського въ службѣ, и иныя вещи новыя, их же николиже слышахомъ от крещенна Рускыя земля; а повелѣ в ляхкыхъ божницахъ рускымъ попомъ свою службу служити, а в рускыхъ церквахъ капланомъ, Литва же и Русь за то не изымашася» [6]. В цьому зв'язку Ісидор роз'яснював, що «на соборі з папою римським віру об'єднали, нам служити в їхніх церквах, а їм у наших християнських». При цьому на обідні він згадував «кесаря⁸¹ перед великим князем, також і папу перед нашим патріархом царьгородським» [1].

Однак Собор Руської церкви, який відкинув Флорентійську унію, засудив Ісидора. Внаслідок цього великий князь (Василій II) вигнав «врага церковнаго сеятеля плевелом злочестия Исидора тмокровнаго, латыньския ереси исполнего», називаючи його, зі слів ієромонаха Симеона Суздальського, який брав участь у Флорентійському соборі, «латыньским ересным прелестником» [10].

Відтак Москва історично стала єдиним острівком у світовому просторі, який залишився дійсно православним. Водночас зазначимо, що трохи пізніше собор, що відбувся у Єрусалимі в

⁸¹ Візантійський імператор. – прим. авт.

1443 г., у присутності Олександрійського, Єрусалимського й Антиохійського патріархів заявив про повне неприйняття і засудження Флорентійської унії, а також усіх, хто її прийняв. Ісидор утік із ув'язнення до Твері, незабаром опинився у Литві, а потім у Римі. Згідно з рядом джерел, втеча змогла відбутися за негласною згодою Василя II «зادля запобігання зварці з константинопольським патріархом» [11].

В 1448 р. Московський Помісний собор поставив на Руську митрополію Рязанського єпископа Іону без погодження з Константинополем. Однак попередньо Москва отримала на це усну згоду з боку князя Олександра Київського, а також Великого князя Литовського Казимира, який до того часу став ще й королем Польщі Казимиром IV Ягеллоном. Відтак де-факто Руська церква стала автокефальною, нехай і в умовах відсутності офіційного визнання Константинополем. До того ж обрали Іону лише архієреї Північно-Східної Русі. Отже, тут першість мала позиція Москви, тому збереження єдності Руської Церкви опинилось під питанням.

Литва, Москва, Великий Новгород

Ще в 1435 р. між московським князем Василієм II і Новгородом було підписано договір про мир, який підкреслював: *«Низу ти, княже, новгородца не судити, ни дани раздавати, ни приставовъ не всылати въ всю Новгородскую волость»*. Договір затверджувався взаємним хресним цілуванням: московського князя *«къ всему Великому Новгороду по любви и въ правду»*, а посадників, тисяцьких і всього Великого Новгорода к Василію II, *«всеи Руси, по любви, в правду, безъ хитрости»* [12].

Василій II віддав новгородцям частину спірних земель, зобов'язавшись відрядити довірених осіб для їх розмежування, але, витримавши паузу, з 1440 р. почав походи проти Новгородської республіки. Сили сторін були явно нерівними, і в 1448 р. Новгород погодився на виплату Москві величезного податку під назвою «чорний бор» – *«от всѣхъ старыхъ*

тысяцкихъ, и от бояръ, и от житьихъ людей, и от купцовъ, и от черныхъ людей, и от всего Великого Новгорода» [13].

Рік по тому, в 1449 р., Василій II уклав мирний договір – так званий Вічний мир – у Казимиром IV. Сторони, зобов'язавшись *«жыти намъ с нимъ в любви»*, фактично поділили між Москвою та Литвою руські землі. В сфері впливу Великого князівства Литовського залишалось Тверське князівство, за Литвою закріплювався Смоленськ, Любутськ, Мценськ і ряд інших територій. Однак Москва домоглась найважливішої для неї відмови князівства Литовського від претензій на Новгород і Псков, записавши в договорі, що *«коли мне, великомѸ князю Васил(ъ)ю, новгородцы и псковичы зъгрубать, а Ѹсхочу их показнити, и тебе, королю Казимиру, за них не въступатисе»*. Щоправда, певний зв'язок із цими областями у Литви зберігався. Річ тут у тім, що за Великим князівством Литовським закріплювались Пусторжевська, Луцька землі, Холмський та Березовський погости й деякі інші області, які тривалий час виплачували данину як Литві, так і Новгородській землі. В договорі сказано, що *«волости или оброки потагнули Новгородские к Литве зъдавна, и мне, кн(а)зю Василью великому, в то не въступатисе по давному»*.

З іншого боку, договір чітко визначив московсько-литовський кордон у районі Ржева, встановив заборону голові Польщі й Литви *«въетупатисе в мою отчину, ни во все мое великое княженъе, ни в мое братьи молодшое отчину»* [14].

Цілком природно, що після укладення домовленостей Москва намагалась остаточно підпорядкувати Новгород своєму впливу. Як наслідок, у 1456 р. почалась перша московсько-новгородська війна, що закінчилась підписанням Яжелбицького договору, згідно з яким знамените новгородське віче позбавлялось значення вищої судової та законодавчої інстанції – документ встановлював недопустимість *«отымати»* суд *«имъ у князя у великого намѸстниковъ в НовѸгородѸ»*, а *«вѸчнымъ грамотамъ не быти»*. Землі *«ростовскіе и бѸлозерскіе, что покупили наши*

новгородци», повертались князю Московському, а стосовно мешканців Новгороду, які присягнули Василю II, наказано *«нелюбіа не держати, ни мцятися никоторою хитростью»* [15].

Новгородці також виплатили Москві данину, до якої було додано особливу грамоту, щоб *«полдевяты тысячи рублевъ великому князю дошла чисто вся»* [16].

Боротьба зовнішніх сил за Русь релігійними засобами

З падінням православного Константинополя в 1453 р. і переходом міста під владу османів султан Мехмед II додав до свого титулу ще один – кайсур (кайзер) ар-Рум, що в перекладі з арабської означає «імператор Візантії». Це не було випадковістю: йому Константинополь бачився «великою столицею і священним містом, благополучним місцем, призначеним для всеосяжного покровительства і управління світом» [17].

Перехід Константинополя під владу мусульман змінив геополітичний розклад. Оскільки причиною падіння світової православної столиці на Русі вважали зраду греків православ'ю в угоду латинянам, в Москві вбачали самого що ні на є реального наступника Візантії. Поступово «руські книжники стали переносити на московського князя те уявлення про царя – голову православного християнства, яке раніше пов'язувалось із іменем візантійського імператора» [18].

Цілком очевидно, що такий розвиток подій взагалі не входив у плани католицької церкви. Як наслідок, у 1458 р. Папа Римський Калікст III поставив на чолі руських єпархій Литви Ісидора, незабаром передавши його ученику Григорію Болгарину управління Литовсько-Руською церквою. Вигнаний із Константинополя за прийняття Флорентійської унії патріарх Григорій IV Мамма посвятив у Римі Болгарина в сан митрополита Київського з кафедрою у Вільні та з титулом «митрополита Київського, Литовського і всієї Русі», що було

засвідчено офіційною грамотою папи Пія II, наступника Калікста III.

Відтак Руська церква опинилась розділеною на дві митрополії: Східну (верхню) – Московську, номінально очолювану Ісидором, і Західно-руську (нижню) – Київську, Литовську, очолювану Григорієм. В юрисдикції першої збереглись 9 єпархій: Московсько-Володимирська, Новгородська, Ростовська, Суздальська, Рязанська, Тверська, Сарайська, Коломенська і Пермська. Казимир IV погодився на вихід литовських земель з-під впливу митрополита Іони.

Литовська митрополія включила, окрім Київської, 9 православних єпархій на території Литви та Польщі: Брянську (Чернігівську), Смоленську, Перемишльську, Туровську, Луцьку, Володимиро-Волинську, Полоцьку, Холмську й Галицьку. Казимир IV визнав старшинство Григорія Болгарина над православними у своїй «єпархії». Так києво-литовські митрополити стали наступниками київських митрополитів, які до 1458 р. мали кафедру в Москві. А митрополит Іона виявився останнім митрополитом всієї Русі.

В свою чергу, московський Собор великоруських єпископів 1459 р., пообіцявши не відступати від московської кафедри, у зверненні до литовських єпископів закликав не приймати митрополита від латинян. В цілому, Москва вже не вважала себе зобов'язаною опиратися в канонічних питаннях на Константинопольський патріархат. Литовсько-новоградські (київські) митрополити залишалися вірними патріаршому престолу. Дуже показово, що добавлення «всієї Русі» збереглося за предстоятелями обох кафедр.

В 1468 р. Казимир IV звернувся до Папи Римського Павла II за дозволом заснувати в руських областях монастирі бернардинців для приведення православних до уніатства. Що стосується Григорія, в 1470 р. він повернувся у православ'я, «знову» визнавши своє підпорядкування православному Константинополю, однак оминаючи Москву.

Поділ «руської митрополії» на дві частини безсумнівно влаштував османську владу. І це цілком зрозуміло: навіщо мусульманській імперії сусідство з могутньою єдиною православною спільнотою в особі Русі? Немає нічого дивного і в активізації Риму в руському напрямі: на тлі ослаблення Константинопольського патріархату посилення Москви як православного центру аж ніяк не могло влаштувати папство. Адже надто близько від Москви знаходилося православне населення польськолитовської держави, що мешкало здебільшого на землях, які руські правителі вважали «своїми».

Новгород між Великим Литовським і Московським князівствами

Посилення Москви позначилося і на становищі у Великому Новгороді. В 1470 р. «новгородські бояри» звернулися до Казимира, *«дабы за нимъ имъ жити и ему дань давати и прося у него собе князя»*. Він дав їм князя Михайла Олельковича Київського. Той *«въеха в Новгородъ, и приаша его Новогородци с великою честью»* [19]. Так в Новгороді в якості «служилого князя», найнятого містом для його захисту, з'явився православний литовський князь Михайло Олелькович – в литовському розумінні «намісник» – двоюрідний брат Івана III, який у 1462 р. став Великим князем Московським.

Правління Михайла Олельковича від початку виявилось проблематичним, оскільки його прихід до «влади» практично збігся в часі зі смертю архієпископа Іони, який обстоював запрошення його на княжіння. Річ у тім, що в Новгороді завжди мала місце внутрішньополітична боротьба між проказимирівськими та промосковськими силами. В період, що розглядається, більша частина боярської аристократії на чолі з представниками найбагатшого роду Великого Новгорода – Борецькими, стояла за союз із Казимиром.

Тому зі смертю Іони взаємовідносини між партіями загострилися через суперництво за обрання нового архієпископа.

Таким, завдяки жеребу, став Феофіл, що передбачало його відрядження до Москви для зведення у сан митрополитом Филипом. Однак проказимирівські бояри прийняли рішення про необхідність отримання Феофілом схвали митрополита Київського Григорія. Згідно з джерелами, «посадські діти Ісаака Борецького з матір'ю їхньою Марфою та рештою інших зрадників» на віче прийшовши, виголосили: «Не хочемо за великого князя московського, і вотчиною зватися його не хочемо! Вільні всі ми люди – Великий Новгород, а московський князь великий багато образ і неправди над нами чинить! А хочемо за короля польського і великого князя литовського Казимира!» [20].

Як результат, на початку 1471 р., в умовах відсутності у Новгорода повноважень на ведення самостійної зовнішньої політики, проказимирівська партія склала проект договору про союз із Казимиром IV. Документ надавав йому право тримати «свого намісника на Городищі нашої віри від грецької, від православного християнства». Дворецькому «твоєму жити на Городищі у палаці», Великому Новгороду «у твого намісника суду не відбирати». Мало того, якщо «підє князь великий московський» на Новгород, Казимиру, «нашому пану чесному», ставилося в обов'язок «сісти на коня» і «з усією своєю радою литовською проти великого князя, і боронити» місто [21].

До того часу Польща доволі значно посилила свої зовнішньополітичні позиції, ще в 1466 р. уклавши Другий Торунський мир із Тевтонським орденом, який визнав себе васалом Польщі. Поляки отримали Східне Помор'я із Гданьськом, Хельминську й Михайлівську землі з Торунем. Відтак Польща не лише повернула історичні землі, а й отримала вихід до Балтики. Рух у новгородському напрямі також відповідав цій політиці. Казимир практично став володарем верховної влади над Новгородом, зобов'язавшись здійснювати охорону міста від зазіхань московського князя.

Такий хід подій не міг радувати Михайла Олельковича, який залишався лише формальним хазяїном краю. Тому, отримавши звістку про смерть свого брата Семена – київського князя, що прийняв престол не у спадок, а у довічне користування, в 1471 р. він пішов із Новгорода, по дорозі пограбувавши Стару Русу. Імовірно, він сподівався стати на чолі Києва, але 1471 р. за наказом короля Казимира «князівство Київське на воєводство перетворено», Київ – «у повіт». Разом із тим, король направив «Мартіна Гаштолта, литовця, воєводою в Київ» [22]. (М. Гаштольд, до речі, був братом дружини Семена.)

Відтак Київ став уїзним містом за намісництва католика-литовця. Як сказано у Синописі Київському, відтоді «преславне самодержав'я Київське – Бог так ради гріхів людських ослабив – в таке приниження прийшло, що із царства на князівство, а із князівство на воєводство перетворилося» [3].

Антиновгородська операція Івана III і посилення Москви

Що стосується союзу новгородців із Казимиром, Іван III захотів покарати «винних» рішенням, прийнятим «загальнонародно» і оберненим у світсько-релігійну оболонку. Він розіслав запрошення взяти участь у зборах «всій братії своїй, і всім єпископам землі своїй і князям і боярам своїм і воєводам...». За визначенням Г. Вернадського, ці спроби можна розглядати як «національну асамблею церковних і державних лідерів, аристократії та дворянства» [23].

Іван III повідав запрошеним «думку свою» спрямувати на Новгород «рать», попередньо отримавши «*благословение от митрополита и от всего освященного собора и начать вооружатися ити на них; такоже и братия его и вси князи его бояре и воеводы и вся вои его*» [24].

В результаті одностайної підтримки в 1471 р. Москва провела антиновгородську операцію. Промосковські джерела обґрунтовують це тим, що Іван III, «покладаючись на Бога, озброївшись, пішов на них із усіма своїми силами за їхню

гордість і непокірливість, не як на християн, а як на язичників і відступників від православ'я». Це було зроблено через відступлення «в останні часи» новгородців «від істинного православ'я в богомерзенне латинство». При цьому підкреслювалось, що «лукаві новгородці здавна звикли до зради». У «Коростеня, і в Русі, і на Шелоні» москвичі та їхні союзники «багатьох розбили, а інші у воді втонули», кого «взяли живим у полон, тим між собою наказали носи, і губи, і вуха різати і відпускати їх у Новгород». Кількість убитих оцінюється у 12 тисяч. За результатами бійні всіх «жорстоких відступників-новгородців, хто виступав проти нього і не хотів йому коритися», Іван III привів «під повну свою владу», здобувши при цьому «безліч багатства» [25].

Найбільш впливових новгородських бояр, включно з Дмитром Борецьким, який підписав договір із Казимиром IV, стратили. У решти бояр «зрадників» конфіскували власність, переселивши їх разом із сім'ями за межі краю, а за домовленістю Москви з лояльними до неї новгородцями місто зобов'язувалось виплатити данину в 16 тисяч рублів, зберігаючи при цьому традиційний державний устрій – вічовий. Але Новгород позбавлявся права проситися під владу Литви. Московський князь також став володарем значної частини Двинської землі.

Все це відбувалось за невтручання Казимира IV, що привело більшість істориків до думки про невиконання польським королем і Великим князем Литовським умов угоди з новгородцями. Хоча відомий радянський та російський дослідник XIX–XX ст. Р. Скринніков вважає, що швидкий наступ московських військ «завадив новгородцям завершити перемовини у Вільні», тому договір, можливо, «не було затверджено королем» і «Литва ухилилась від війни з Москвою» [26].

Однак тут можна допускати вірогідність певної змови між Казимиром і Москвою про розділ сфер впливу – першому діставався Київ, другому – Новгород. Щоправда, той самий Р.

Скринніков зазначає, що Казимир відрядив до Орди гінця з багатими дарами, аби підбурити монголів до набігу на Русь. Але набіг вони здійснили лише рік по тому. Отже, Казимир дійсно не міг піти на ризик відкритого зіткнення з Іваном III, вирішивши «вийти з ігри» разом із землями, що в нього залишились. Відтак міг мати місце неафішований розділ сфер впливу.

1. Тверская летопись
http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Tversk_let/frametext2.htm
2. Супрасльская летопись
zbornyk.org.ua/psrl3235/lytov16.htm
3. Синопис Киевский («Синопис, или Краткое описание о начале русского народа»)
www.izbornyk.ru/synopsis/syn04.htm
4. Святлана Марозава. Р. Цамблак
http://belchrist.narod.ru/pages/2_cark_lid/use/13-15/Camblak.htm
5. Румыния – близкая и... далекая
<http://ru.pravoslavie.bg/?p=3295>
6. Первая Новгородская летопись младшего извода
<http://litopys.org.ua/novglet/novg34.htm>
7. Хожение на Флорентийский собор
<http://www.sedmitza.ru/text/443997.html>
8. Свят. Марк Эфесский. Послание к Константинопольскому Патриарху
http://pravlib.ru/mark_poslanie_k_patriarxu.htm
9. Дука. Византийская история
<http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ducae/text1.phtml?id=12595>
10. Симеон Суздальский. Сказание о составлении осмаго собора латыньскаго и о извержении Сидора прелестнаго и о поставлении в рустей земли митрополитов
www.krotov.info/acts/15/2/8_sobor.htm
11. Школьная энциклопедия «Руссика». История России. 9–17 вв.
<https://books.google.az/books?isbn=5948493229>

12. Договорная грамота Великого Новгорода с великим князем Василием Васильевичем о мире 1435 г.
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XIII/1260-1280/Gramoty_otn_Novgoroda_knjaz/1-20/19.htm
13. Грамота Великого Новгорода о предоставлении на год «черного бора» с Новоторжских волостей великому князю Василию Васильевичу
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XIII/1260-1280/Gramoty_otn_Novgoroda_knjaz/21-40/21.htm
14. Докончание великого князя Василия Васильевича с королем польским и великим князем литовским Казимиром от 31 августа 1449 г. Цит. по: Бахрушин С. В. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.
http://sbiblio.com/biblio/archive/bahrushev_duh/09.aspx
15. Договорная грамота Великого Новгорода с великим князем Василием Васильевичем о мире в Яжелбицах 1456 г.
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XIII/1260-1280/Gramoty_otn_Novgoroda_knjaz/21-40/23.htm
16. Грамота Великого Новгорода великому князю Василию Васильевичу об окончательной расплате по Яжелбицкому договору
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XIII/1260-1280/Gramoty_otn_Novgoroda_knjaz/21-40/24.htm
17. Канун-наме Мехмеда II Фатиха
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XV/Mexmed_II/Kanun-name/text.htm
18. «Иоанн III Васильевич». Статья из «Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона»
<http://www.istorik.ru/library/persons/9/ivan3.htm>
19. Летопись по Типографскому списку
<http://hbar.phys.msu.ru/gorm/chrons/tipograf.htm>
20. Московская повесть о походе Ивана III Васильевича на Новгород
<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5065>

21. Договорная грамота короля польского и великого князя литовского Казимира IV с Великим Новгородом 1470 г.
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XIII/1260-1280/Gramoty_otn_Novgoroda_knjaz/61-80/77.htm
22. Хроника Литовская и Жмойтская
izbornyk.org.ua/psrl3235/lytov06.htm
23. Вернадский Г. В. Россия в средние века
<http://gumilevica.kulichki.net/VGV/vgv422.htm#vgv422note34>
24. Цит. за: Сборник очерков из истории государства и права Руси
<http://www.allpravo.ru/library/doc313p/instrum2359/item2451.html>
25. О благочестивом и Богом утвержденном на одоление супостатов христолюбивом и великом князе Иване Васильевиче, государе и самодержце всея России и о пророчестве Михаила Клопского
<http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=10174#>
26. Скрынников Р. Г. У истоков самодержавия
http://bibliograd.ru/base/history/skrynnikov_u_istokov_samoderzhavija.html

ПРАВОСЛАВ'Я ТА ІСЛАМ – ОДВІЧНІ СУПРОТИВНИКИ?

В світлі згаданого вище чинника переходу Константинополя під владу мусульман автор вважає за доцільне здійснити невеликий «ліричний» відступ.

Як відомо, чимало експертів заявляють про нібито одвічне протистояння між православною гілкою християнства та ісламом. В межах нашого дослідження ми не будемо знайомити читача з політичним підґрунтям такої думки, а лише здійснімо поверхневий екскурс в історію, яка свідчить про цілком інші взаємовідносини між православ'ям та ісламом. Але перед цим ми коротко розповімо про долю римсько-візантійської унії, яка багато в чому визначила їх характер.

Доля римсько-візантійської унії

В 1261 р. візантійці відвоювали Константинополь у латинян. Візантійська імперія була формально відновлена. Однак у подальші два століття, відведені їй історією, Візантія здебільшого була змушена боротися за виживання. Колишньої могутності, забезпеченої величезними територіями і ресурсами, в неї вже не було, а латиняни за півстоліття свого перебування на візантійському престолі довели імперію до повного занепаду. Тому єдиною бойовою «зброєю» в руках імператорів династії Палеологів, які правили впродовж двох останніх століть формального існування імперії, залишилась дипломатія.

Геополітичне становище в Європі складалося так, що однією з головних задач візантійської дипломатії в той період став пошук унії з Римом. При імператорах, що обстоювали унію, всередині імперії наростало протиборство двох партій – її прихильників і противників; перші виходили з політичної доцільності, другі – із богословських принципів. Тому всі події й перипетії на уніатському напрямі політики імперії в основному вкладались в одну схему:

Імператор шукає унії з Римом як засобу збереження Візантії від зовнішніх ворогів. Папа вітає його уніатський порив, але вимагає тільки її безумовного здійснення. Імператор формально укладає унію, а далі розпочинає її здійснення; він сам напевно не вірить в успіх цієї справи, але іншого виходу в нього немає. Папа суворо наглядає за здійсненням унії імператором. Опозиція, зрозуміло, веде проти неї боротьбу.

Якщо імператора-уніата змінював на троні противник унії, уніатські пристрасті затухали, але з приходом нового імператора-«уніата» схема повторювалась знову. Зовнішні загрози для Візантії тим часом наростали, і разом із ними розпалювались внутрішні «навколоуніатські» пристрасті.

Вступивши на константинопольський трон, Михайло VIII Палеолог одразу ж зрозумів, що Захід готується до реваншу за Латинську імперію, причому з подання самого Папи Урбана IV. Імператор відповів на цю загрозу пропозицією щодо унії.

Перша унія між західною та східною церквами відбулась на соборі, скликаному в Ліоні в 1274 р. папою Григорієм X саме з цією метою. Далі процес її здійснення всередині Візантії загалом пішов за вищезгаданою схемою.

Тим часом на початку 1260-х рр. на авансцену історії середньовічної Європи вийшов монарх Карл Анжуйський, який, відвоювавши (із санкції Папи) Південну Італію в династії Гогенштауфенів і воцарившись там, мав намір створити нове геополітичне утворення – Середземноморську імперію, що включить і територію Візантії. Папа Римський «санкціонував» це майбутнє захоплення Візантії Карлом як хрестовий похід. Тінь латинського реваншу реально нависла над Візантією. Для нейтралізації противника імператор задіяв усі дипломатичні засоби, які він мав у багатьох місцях Європи.

Візантія цього разу була врятована завдяки повстанню сицилійців проти французів, яке сталося в 1282 р. і увійшло в історію як «Сицилійська вечерня». Аж донині дослідники вважають можливою версію про причетність візантійської

дипломатії до повстання. Після цього Карл Анжуйський втратив Сицилію, а його геополітичний план зазнав краху.

Тим часом добігало кінця XIII століття – «золоте століття» папства і останнє століття «хрестоносного пориву», що вів латинян на Схід. Тож загроза із Заходу для Візантії минула. Невипадково наступник Михайла VIII на візантійському троні Андронік II вже наприкінці 1282 р. зрікся унії.

Настало XIV століття, а з ним і нова загроза для Візантії, але вже зі Сходу, де набирала силу османська держава. В результаті просування османів упродовж цього і наступного століття територія Візантії поступово зменшувалась, перетворившись урешті-решт у географічну точку – місто Константинополь із прилеглими до нього територіями.

Після цілого ряду військових успіхів візантійці зробили ще одну спробу щодо унії: в 1369 р. до Папи в Італію вирушив імператор Іоанн V Палеолог. Він прийняв католицизм і підписав рішення про об'єднання двох церков під владою Папи. Але жоден грецький ієрей при її підписанні не був присутній. В результаті унія майже одразу зазнала краху.

Хоча син і спадкоємець Іоанна V Мануїл II виявився противником унії, за матеріальною допомогою на Захід він все ж таки вирушив, але у 1402 г. був змушений повернутися, отримавши звістку про наближення султана з військом до Константинополя. Місто цього разу врятувалося лише завдяки тому, що на володіння османів напав зі сходу тюркський полководець і завойовник, емір Тимур.

Своєму синові й спадкоємцю Іоанну VIII Мануїл II заповів продовжити перемовини про союз із Заходом, але намагатися не зв'язувати себе нездійсненими обіцянками, напевно маючи на увазі унію. Однак Іоанн VIII став домагатися унії, бо іншого виходу він не мав. Водночас він розумів, що зможе змусити своїх підданих прийняти її, лише затвердивши на соборі, по можливості вселенському.

Цю унію було укладено на згаданому вище Ферраро-Флорентійському соборі (відкрився 1438 р.). Однак народжувалась вона у занадто важких муках: на «непоступливих» членів візантійської делегації здійснювали тиск як Папа, так й імператор.

Далі процес її здійснення пішов за вищезгаданою схемою. Делегація, що повернулась до Константинополя, була зустрінута ворожо, східні патріархи взагалі відмовились її визнати. Прихильники уніатства серед найвищого духовенства, у тому числі зведений імператором Константинопольський патріарх, рано чи пізно були змушені «емігрувати» до Риму. Сам імператор унії не зрікся, але навряд чи був здатен вплинути на події.

В 1449 г. на константинопольський престол вступив останній візантійський імператор Костянтин XI. Зазвичай вважається, що він був далекий від бурхливих, але даремних богословських суперечок. «Сам Костянтин ніколи не засуджував унію; якщо, виступаючи за неї, можна підвищити шанси на отримання допомоги Заходу, то, звісно, його обов'язком було дотримуватися цієї лінії» [1]. Костянтин відрядив на Захід своїх посланців, а сам зайнявся справами міста.

До Риму Костянтин XI направив особисте послання Папі Николаю V, а також лист Папі від комітету противників унії, так званого синаксису, який пропонував зібрати новий вселенський собор, але вже у Константинополі та з більш солідним представництвом східної церкви. Однак Папа не пішов на скасування рішення Ферраро-Флорентійського собору. Синаксису не було послано ніякої відповіді, а імператору було заявлено, що труднощі зі здійсненням унії в принципі здоланні. Для цього імператорові слід лише застосувати належні заходи: відновити в правах патріарха ⁸² ; послати до Риму для перенавчання греків, що упиралися в своєму неприйнятті унії.

⁸² Патріарший престол фактично пустував у 1451 р. після втечі на Захід патріарха-уніата Григорія III Маммаса. – прим. ред.

Заключна фраза папського послання являла собою ультиматум про безумовне прийняття унії, який напевно розхитував владу імператора Костянтина XI і посилював вплив її противників.

Але наступний політичний крок Костянтина не лише звузив поле для подальших маневрів із унією, а фактично визначив долю самої імперії. Скориставшись хиткою внутрішньополітичною ситуацією в державі османів, Костянтин направив султану Мехмеду II «зухвале» послання зі скаргою на несплату йому (Костянтину) грошей за утримання в Константинополі принца Орхана⁸³, можливого претендента на османський трон. У відповідь султан розпочав будівництво фортеці Румелі-Хісар на протилежному Константинополю березі Босфора (який формально належав візантійській столиці), яке завершилось улітку 1451 г. Для Константинополя це означало неминучість майбутньої облоги. Всі посольства імператора до султана виявилися марними, що фактично означало оголошення війни.

Тепер питання «бути чи не бути» унії особисто для імператора було остаточно вирішено. Щойно фортецю Румелі-Хісар збудували, він направив послання Папі, зобов'язавшись здійснити її. У відповідь на це Папа взявся допомогти імператорові, але реально зробити для цього нічого не зміг⁸⁴.

Подальші події показують, що процес здійснення унії навіть у цей роковий для імперії час пішов за тією ж схемою. У травні 1452 р. папським легатом до імператора призначили Ісидора, поваленого митрополита Київського і всієї Русі та новопризначеного кардинала римської церкви, який був «шанобливо прийнятий» усіма: імператором, знаттю й народом. Для схвалення народом унії було утворено комітети з представників міського населення і знаті. Комітет міського

⁸³ Принц Орхан (Урхан) – один із родичів султана і можливий претендент на османський трон, якого Мехмед відіслав подалі від двору, до християн. – прим. ред.

⁸⁴ Дослідники називають причини, через які західні правителі виявились «глухими» до закликів і Папи, і самого імператора, відтак «кинувши» Константинополь «на призволяще», але їх докладний розгляд виходить за межі цієї книги. – прим. авт.

населення висловив згоду з унією, а її противники відмовились брати в ньому участь. Один з них Генадій Схоларій, який ще до прибуття Ісидора звернувся до народу із закликом не зраджувати віру батьків «у надії на примарну матеріальну допомогу», незабаром взагалі усамітнювався у монастирі Пантократора, прибивши до його воріт «гнівне звернення, в якому ще раз попереджував народ про злочинне безумство зрікатися істинної релігії» [2].

Імператор не дослухався до поради заарештувати і судити лідерів опозиції, які об'єдналися у синаксис, прийнявши останніх у палаці.

Скоріш за все, уніатський процес ішов би далі за накатаною схемою до свого краху, якщо б османи на початку квітня 1453 г. не розпочали облогу Константинополя. Наприкінці травня виснажене облогою населення вирушило до собору св. Софії, де під час служби навіть затяті вороги унії «браталися» з її прихильниками. Відомо, що до тих, хто молився, приєдналися міністри й воєначальники, а потім і сам імператор Костянтин XI. Із церкви імператор поїхав у палац, попрощався з близькими, вирушив на захист міських стін і більше його живим ніхто не бачив... Можна сказати, що унія здійснилась (нехай неформально і на добу), але 29 травня 1453 року вона поринула в небуття разом із колись великою імперією.

Нові кольори світової релігійної палітри

Як ми вже бачили, одним із затятих противників римсько-візантійської унії був візантійський державний діяч Генадій Схоларій. За словами свідка тих подій, грецького історика Дуки, Генадій Схоларій «не припиняв кожного дня повчати і писати проти уніатів», а «помічником і спілником мав він із царської ради першого радника, великого дуку⁸⁵, – того самого, який, коли

⁸⁵ Мається на увазі Лука Нотарас, останній великий дука Візантійської імперії. Великий дука (мегадука) – одна з найвищих посад у Візантійській імперії (головнокомандувач флотом). Лука Нотарас був противником унії з Римом. – прим. ред.

ромеї побачили багаточисельне турецьке військо, наважився сказати проти латинян, а скоріше – проти міста: “Краще бачити, як царює посеред міста турецька чалма, ніж латинська тіара”» [3].

Після переходу Константинополя в 1453 р. під владу османів саме антиуніатські настрої Генадія Схоларія стали найбільш імовірною причиною згоди султана Мехмеда II на призначення його головою православної церкви, тобто Константинопольським патріархом. Можливо, Генадій Схоларій вважав, що православна церква і християнське населення колишньої Візантії досягнуть більшого за мусульманського правління, ніж у «обіймах» західної католицької церкви.

Мехмед II поклав на патріарха не тільки духовну владу над паствою, а й адміністративно-судову. Загалом, османський правитель, який характеризується візантійським історіографом Критовулом як єдиний «з імператорів або у числі небагатьох», хто поєднав «вчинки і слова, любов до мудрості та імператорську владу» [4], від початку виявив глибокодумність у своєму ставленні до православ'я. Згідно з джерелами того часу, управляючи православною церквою після османського завоювання Константинополя, Схоларій мав вплив і владу, притаманні патріархам епохи візантійських імператорів, із дотриманням при входженні в ранг передбачених почестей.

Судячи з усього, таке ставлення османів відображало не лише їх прагнення показати толерантність мусульман до зімміїв – іновірів із-серед «людей Писання», що опинилися під владою ісламської держави, – яку світова історія вже бачила у період Арабського халіфату.

Мета такого ставлення набагато краще простежується крізь призму конфронтації православ'я і католицизму, яка загрожувала остаточним розколом християнського світу. Крім того, зберігаючи за православ'ям усі його повноваження, та й до того ж на території тієї ж Візантії – нехай із префіксом «екс», – османи бодай на перший час убезпечили завойований ними

християнський релігійний центр від спроб православних до відновлення їхніх «законних» прав. Османські правителі чудово розуміли, що якщо вони зруйнують православ'я із середини або виженуть церкву за межі своєї імперії, то неминуче стикнуться з проблемою чергових «хрестових походів», а якщо збережуть православ'я, їхню імперію сприйматимуть назовні не лише як один із основних геополітичних центрів світу, а й як оплот планетарного православ'я. І не даремно вони зберегли одну із найважливіших візантійських традицій – інвеституру правителем Вселенського патріарха: султан, подібно до православного імператора, вручав новому патріарху символ патріаршої влади – посох. Тож у разі чергових «зазіхань» католицького Заходу на православ'я їх ініціаторам довелося б воювати із самим султаном.

Отже, патронаж османів над православ'ям був чітко вивіреним кроком. До того ж, центральна роль Константинополя дозволяла завойовникам контролювати і те, що відбувається на інших православних територіях, зокрема на Русі, оскільки «призначення» митрополитів на місцеві кафедри, попри всі спроби проводити незалежну політику на місцях, здійснювались за участі Константинополя. Тому православ'я опинилось у стадії розквіту в період Османської імперії так само, як свого часу за Арабського халіфату безперешкодно розвивався іудаїзм. А тому наведена вище знаменита фраза про перевагу для православних мусульманської чалми над католицькою тіарою мала під собою цілком реальне обґрунтування.

Калліст Уер, колишній єпископ Диоклійського, вікарій архієпископа Фіатирського и Великобританського, в 2007 р. зведений у сан митрополита Константинопольського патріархату, зазначаючи, що Константинополь – «Богом бережене місто пало, і греки опинились під володарюванням невірних», не випадково визнає, що «то був нелегкий перехід, але його полегшили самі турки», які поводитися «зі своїми підданими християнами підкреслено великодушню. Мусульмани

в XV ст. виявляли набагато більшу терпимість до християн, ніж західні християни один до одного в епоху Реформації та в XVII ст.» Напередодні падіння міста греки називали завойовника Мехмеда II «предтечею Антихриста і другим Синнахерибом, але на практиці правління султана виявилось зовсім іншим» [5].

Собі ж, нагадаємо, султан Мехмед II додав титул «кайсур (кайзер) арРум» – Цезар Риму. Другого, звичайно ж. Тобто імператор Візантії. А як інакше, коли він вважав Константинополь «великою столицею і священним містом, благополучним місцем, призначеним для всезагального покровительства і управління світом»? [6].

Католицький центр не в захваті

Зрозуміло, що підтримка султаном православ'я як геостратегічної сили, яка протистоїть католицькій Європі, спонукала Рим на антиосманські дії. Зібравши європейських правителів у Мантуї в 1459 р., Папа Римський Пій II спробував закликати їх до створення антиосманської ліги, але папський заклик не знайшов підтримки.

Подальший патронаж султаном православ'я змусив Папу змінити позицію. В 1461 г. у листі до Мехмеда Пій II повідомив про можливість визнання його спадкоємцем Візантійської імперії з одночасною коронацією і укладенням союзу. Умовою було названо прийняття ним християнства, але на основі об'єднання положень обох релігій – християнства та ісламу. У зв'язку з цим Папа, грамотно виклавши розходження між християнством та ісламом у питанні про божественну природу, відмітив наявність в обох релігіях єдиної теологічної основи: віри в єдиного Бога, майбутній світ і безсмертя душі.

Можливо, хтось міг вважати такий крок наслідком гуманістичних прагнень Папи. Але, імовірно, сам він навряд чи вірив в успішність такого задуму. Головна мета подібної пропозиції за всієї її завідомої безперспективності напевно

полягала у сприянні досягненню османо-католицького геополітичного взаєморозуміння.

Але оскільки дії в цьому напрямі не принесли жодного успіху, Папа зайнявся справами щодо організації нового хрестового походу, особливо в 1463 р. У зв'язку з цим спадають на думку слова відомого італійського мислителя XV–XVI ст. Ніколо Макіавеллі про те, що протягом свого понтифікату папа Пій II тільки те й робив, що «розробляв проект усесвітньої коаліції проти турок» [7]. Але цій ідеї довелося залишитися невітленою. До того ж у 1464 р. Папа помер.

Отже, нехай навіть у геополітичних цілях, але за фактом із переходом Константинополя під контроль османів мусульманські правителі практично одразу ж знайшли спільну мову з православ'ям. Щоправда, у подальшому русько-турецькі війни подавались Петербургом як такі, що мають релігійно-ідеологічну основу, але це цілком зрозуміло, оскільки Росія визначила себе політико-конфесійною правонаступницею Візантії. Однак історія однозначно свідчить про чудове взаєморозуміння ісламу і православ'я.

А зараз, після короткого екскурсу в історію католицько-православних взаємовідносин останньої чверті XV століття давайте знову повернемося до особистості Івана III.

1. Норвич Д. История Византии. Глава 29 «Падение (1448–1453)»

https://new.vk.com/doc17265535_336285152?hash=24f3f83190ac0728a4&dl=baf8fb4c2625679012

2. Див. докладніше: Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 году. Глава IV «Цена помощи Запада»

http://royallib.com/read/ransimen_stiven/padenie_konstantinopolya_v_1453_godu.html#336069

3. Дука. Византийская история

<http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ducae/text1.phtml?id=12595>

4. Михаил Эрмодор Критовул Письмо Мехмеду II

<http://myriobiblion.byzantion.ru/epistolai/krit.html>

Бібліотека сайту Іслам в Україні islam.in.ua

5. Каллист Уэр. Православная церковь
http://reformed.org.ua/index.php?wl=2&id_mat=209&part=5
6. Канун-наме Мехмеда II Фатиха
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XV/Mexmed_II/Kanun-name/text.htm
7. Маккиавелли Н. История Флоренции
vashaktiv.ru/texts/m/makkiavelli_istoria_7.php

ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПІДґРУНТЯ ПОСТУПОВОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ МОСКОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА НА ЦАРСТВО

Другий шлюб Івана III: православ'я або унія?

Видатний російський письменник Ф. Достоевський написав, що з переходом Константинополя в 1453 р. під владу османів християнський Схід «мимоволі і раптом» звернув «свій благаючий погляд на далеку Росію». Остання «не коливаючись, прийняла прапор Сходу», поставивши «царгородського двоголового орла вище свого древнього герба», відтак взявши на себе «зобов'язання перед усім православ'ям: берегти його й усі народи, що його сповідують, від остаточної загибелі». Відтоді «найменування» царя народ «поставив й досі бачить» у слові «православний» – «цар православний». В цьому визначенні – і призначення правителя як «охоронця, єднальника, а коли пролунає веління боже, – і визволителя православ'я й усього християнства, яке його сповідує, від мусульманського варварства і західної єретичності» [1].

В унісон сказаному вище чимало дослідників підкреслюють, що вже з XV ст. московські князі, які прагнули царського титулу, розглядались як наступники візантійських імператорів. Першим кроком у цьому напрямі багато експертів вважають шлюб Івана III з візантійською царівною Софією Палеолог (від народження Зоя).

Згідно з Літописним збірником, що іменується Патріаршим або Никоновським літописом, у період папства Павла II в 1469 р. до Івана III, через два роки після смерті його дружини, «приїхав із Риму від кардинала Вісаріона Грек, Юрій», який повідомив про перебування в Римі доньки «деспота Аморійського Фоми Ветхословця» Софії, з якою міг би з'єднатися узами шлюбу московський князь [2/а].

Під «Вісаріоном Греком» мається на увазі Віссаріон Нікейський – колись затятий прихильник православ'я, а потім

один із найактивніших лобістів унії між православною й католицькою церквами. Саме за її активне просування на Ферраро-Флорентійському соборі він був зведений у кардинали Папою Євгенієм IV, а також отримав сан латинського патріарха Константинополя.

Що стосується Софії, то йдеться про дочку правителя автономної візантійської провінції Морея Фоми Палеолога, племінницю його старшого брата – останнього візантійського імператора Костянтина XI Палеолога, який загинув під час облоги османами Константинополя. Отже, Фома був законним спадкоємцем візантійського престолу. З падінням столиці Візантії він утік разом із родиною на Корфу і, опинившись у 1461 р. у Римі, був прийнятий там із особливими почестями.

Літопис зазначає, що Софія – «православна християнка», причому взяти її дружиною мали намір «король франчюжський» та кілька інших високопоставлених претендентів, але «вона не хоче у латинство». А от дізнавшись, що Іван III і «вся земля його» в «православній вірі християнській», Софія зраділа можливості «вийти за нього» [2/а].

Переговори про шлюб успішно завершилися у 1472 р., коли до Риму просити руки візантійської царівни вирушили посланці Івана III на чолі з Іваном Фрязіним. «Московське оповідання про похід Івана III на Новгород» називає його «грошовик» московський «Іван Фрязін Волп» [3], що не випадково, бо хазяїном цих імені й прізвища був не хто інший, як виходець із італійського міста Віченца Джан Батиста делла Вольпе. Саме він і очолив делегацію Івана III «до папи Павла і до того кардинала Вісаріона і царівну бачити».

У зв'язку з цими подіями багато дослідників побачили в особі Івана III першого руського правителя, який офіційно зазіхнув на Константинопольський православний престол на цілком «законній» підставі.

Однак у цих подіях є одна важлива деталь. Згідно з рядом джерел, Фома Палеолог перед смертю прийняв католицизм [4].

Отже, не можна відкидати версію про долучення до цієї гілки християнства і Софії, тим більше що опікуванням царівни в Римі після смерті її батьків займався той самий Віссаріон Нікейський. Тому цілком імовірно, що ідеологи «римсько-руського» династичного шлюбу найважливішою його складовою визначали якщо не явно католицький аспект, то уніатську лінію, спрямовану на політико-конфесійне зближення Риму з Москвою.

За такого розвитку ситуації згода Папи Сікста IV⁸⁶ на шлюб Івана III і Софії не виглядає чимось неординарним.

Авторитетний російський візантиніст XIX–XX ст., автор тритомної «Історії Візантійської імперії» Федір Успенський наводить уривок із «Римського щоденника 1472 до 1484 року» Жака Волатеррана, згідно з яким кардинали, що зібралися (у зв'язку з прибуттям до Риму з Москви делегації сватати Софію) на раду, не просто ухвалили шлюб, а й дали дозвіл на проведення церемонії заручення в урочистій обстановці. Він обумовлювався тим, що «руські прийняли акти Флорентійського собору й мали архієпископа латинського, призначеного від римського престолу, водночас як греки отримують своїх єпископів від константинопольського патріарха». В «Щоденнику» згадано прохання представників московської делегації «призначити до них посла, який би, дізнавшись про їхню віру і вивчивши стан справ, виправив те, що здається помилковим», а також заява гостей про послух «Римській церкві».

В свою чергу, Папа Сікст IV, отримавши у подарунок «шубу і 70 соболів», висловив похвалу Івану III за «прийняття постанов Флорентійського собору», недопущення «підпорядкування у справах віри Константинопольському патріарху, що призначається султаном», і «пропозицію сполучитися шлюбом із християнкою, вихованою при апостольському престолі». Як підкреслюється в «Щоденнику», особливе задоволення Сікст IV висловив «з приводу виявлення пошани римському першосвященнику, що в руських дорівнює визнанню повного

⁸⁶ Який зайняв Римський престол після смерті Папи Павла II. – прим. авт.

послуху» [5]. Слід за цим Папа «відпустив» Софію «з Риму за великого князя» в супроводі легата «Антонія, а з ними багато Римлян» [2/6].

Зрозуміло, що кожна зі сторін (Московське князівство і Папський Рим) намагалась продемонструвати (через літописи або інші документи) виявлену ініціативу щодо шлюбу у вигідному для себе світлі.

Згідно з Никоновським літописом рух пошту із Софією через Юр'єв (нині Тарту), Псков, Новгород до Москви супроводжувався неімовірним для тих місць видовищем – несенням латинського хреста. Нести його «по всім землям їх і до Москви» Папа Римський «почесть велику дав» своєму легатові, єпископу Антонію Бонумбре. Але коли Іван III повідомив про це митрополитові Московському і всієї Русі Филипу I, той відповів, що *«не мощно тому быти кое въ»* Москву цей хрест *«внити»*, пригрозивши, що інакше *«іншими вратами з міста»* вийде. Одразу ж відрядивши до Антонія посла, Іван III переказав йому, *«щоб не йшов перед ним хрест»*, наказавши *«приховати»* його [2/в]. Як зазначається у Незалежному церковному літописному зводі 80-х рр. XV ст.⁸⁷, Іван III *«наказав, у легата латинський хрест віднявши, в санки його покласти»* [6].

Після того, як легат *«виконав волю князя»*, Филип I *«взьложыль ризы»* і *«знаменаль царевну крестомъ и прочихъ съ нею христіанъ»*, після чого вінчав Івана III з *«православною царівною»* Софією у церкви, поставленій біля Успенського собору, що будувався у Москві [2/в]. Отже, представлення Софії в літописі православною вже не суперечить внутрішній логіці подій, оскільки вінчання відбулось за православним обрядом. Тут варто пригадати й казус, що мав місце під час обряду заручення Софії в Римі. Коли знадобились обручки, Іван Фрязін заявив про їх відсутність у руської сторони, оскільки на Русі

⁸⁷ Незалежний літописний звід 80-х рр. XV ст. зберігся лише у складі більш пізньої пам'ятки – літописного зводу 1518 р., який лежить в основі двох літописів XVI ст. – Львівського і Софійського II (Другий). – прим. авт.

такий звичай відсутній. Наступного дня Папа висловив сум через те, що обряд здійснено не цілком законно. Тож мав місце казус або усвідомлене упуцнення?

Судячи з усього, неприйняття Іваном III факту несення латинського хреста перед процесією, що супроводжувала Софію на Русь, складно назвати спонтанним. У світлі подій, що розглядаються, постає питання: чи не зіграв цей шлюб роль певного прикриття для дещо інших, справжніх цілей?

Візантія для Русі – в обмін на вигнання османів?

Цілком очевидно, що трирічна тиша між першою пропозицією щодо заручення Івана III із Софією та вінчанням як таким могла бути спричинена обговоренням сторонами якихось політичних домовленостей. Але в такому разі подання шлюбу московського правителя як результату реалізації православно-католицької унії за участі Русі могло бути значимим зовнішнім фоном для вирішення геополітичних задач. Інакше кажучи, релігія ставала допоміжною ланкою у втіленні в життя основних ідей передбачуваної співпраці папського престолу з Іваном III.

Можливо, цей нюанс відіграв чималу роль у мовчазній реакції Риму на демарш московської сторони з приводу латинського хреста перед Софією на шляху до князя. Така мовчанка свідчить про особливу зацікавленість папства у теплих взаємовідносинах із Іваном III. А якщо це так, тоді за «згодою» Риму на шлюб князя мали послідувати нові «відступні» на користь Москви, чому є опосередковані свідчення.

Так, Павло Пірлінг, російський історик, католицький священник німецького походження, відомий дослідник історії дипломатичних відносин між Москвою та Римом, вивчаючи документи, що зберігаються у західних архівах, звертає увагу на такий епізод: Антон Джисларді, племінник Івана Фрязіна, що належав до «благородної й заможної» венеціанської родини, від імені свого дядька повідомив до Венеції про плани використати

хана Золотої Орди проти османів [7]. Для реалізації цього задуму венеціанці обрали секретаря сенату Джованні Тревізано.

Про ведення переговорів Іван III дізнався з появою в Москві Софієвого пошту, всередині якого почалась напруга. З венеціанських документів слідує, що інформатором був папський легат Бонумбре, виходець із Генуї, в чому немає нічого надзвичайного враховуючи одвічне геополітичне протистояння між Венецією та Генуєю (в тому числі в сфері торгівлі у Візантії). На той час Венеціанська Республіка знаходилась у розквіті могутності. Венеція чудово пам'ятала результати своєї активної участі в католицькому завоюванні православного Константинополя в ході четвертого Хрестового походу 1204 р., завдяки якому вона отримала контроль над третьою частиною міста і виняткове право венеціанського духовенства на обрання патріарха. В руках Венеції тоді зосередилась майже вся константинопольська торгівля, конкуренцію в якій їй складала Генуя.

Боротьба за економічну першість між Венецією та Генуєю не припинялась і з посиленням Золотої Орди, про що вже розповідалось у попередніх главах, коли для володіння тими чи іншими землями Кримського Чорномор'я сторони змушені були отримувати ханський ярлик: з кінця першої третини XIII ст. увесь степовий та передгірський Крим був володінням Золотої Орди (Кримський улус). Тому пошук Венецією генуезького сліду в факті витоку до Івана III інформації про перемовини з Ордою не є випадковим. Будь-що-будь, але розлютившись від дій венеціанців, Іван III був готовий піддати Тревізано страті, попередньо наказавши «посадити до в'язниці». Водночас із цим він сповістив Венецію про своє невдоволення у зв'язку зі спробою «через мою землю таємно» відрядити людей до Орди, «мене не попередивши». Внаслідок чого венеціанці звернулись до московського князя з проханням «припинити ворожнечу», а Тревізано «відпустити до Орди». Іван III пристав на це звернення, «і дійшов цей посол до Орди», хан якої, однак,

«нічого не обіцяв і наказав татарам проводити посла до моря» [6].

Ця інформація підтверджується й дослідженнями П. Пірлінга. З Венеції наприкінці 1473 р. повідомили, що перемовини із Ордою, не маючи аж ніякої антируської спрямованості, велись лише заради того, аби відволікти монгольські сили від Русі – щоб спровокувати Орду на війну проти османів. Більше того, за словами венеціанців, захоплена мусульманами візантійська територія в зв'язку зі зникненням візантійського імператорського роду по чоловічій лінії має нарешті стати надбанням Івана III (завдяки його новому шлюбному союзу).

Загалом, подробиці стосовно перспективних територіальних придбань Росії навряд чи з'явилися лише в зв'язку з отриманням московським князем інформації про сепаратні перемовини Венеції з ханом. Якісь деталі напевно обговорювалися і раніше. На підтвердження цієї гіпотези можна навести опубліковані П. Пірлінгом документи, згідно з якими мешканці Віченци нібито знали про те, що Папа Римський призначив приданим для Івана III Морею – ту саму, деспотом якої був батько Софії, а також погодився визнати владу московського князя над усією Візантією, що опинилась у османів, – у разі її звільнення [7].

Отже, «римсько-московський» шлюб за розрахунком у вигляді одруження Івана III з Софією імовірно міг переслідувати значимі геополітичні цілі. Безумовно, Русь завжди входила до орбіти інтересів католицького Риму, але в цьому випадку, як вже зазначено вище, навряд чи папство мало намір шляхом цього родинного союзу вмити перевести Московське князівство до лона католицизму.

Однак плани Риму однозначно передбачали здійснення чогось на кшталт вигідної для всіх сторін унії задля того, щоб спрямувати її вістря проти османів. Іван III, який тим часом посилював свої позиції, цілком міг отримати пропозицію, яка спрямовувала його на Візантію, що знаходилась в руках мусульман, і була закріплена привабливою перспективою стати

виразником її інтересів ледве не в якості офіційного наступника Палеологів. Саме через це папство могло підвести під політичний союз Риму і Москви конфесійну основу, яку складала обов'язкова з його погляду уніатська ідеологія. Але православна Росія в ролі продовжувачки лінії православної ж Візантії аж ніяк не була частиною проекту призвідників династичного шлюбу.

Відтак кожен сподівався отримати своє. Рим, який фактично вважав Візантію власною вотчиною, мріяв про вигнання звідти «невірних». Хоча номінальне управління нею було, найбільш імовірно, обіцяно Московії, навряд чи Рим дозволив би московським правителям розпоряджатися нею за відсутності контролю з його боку. Утім Москва не могла не оцінити всю вигоду від шлюбного союзу, який робив її ледве не «офіційно-історичною» наступницею Візантійської імперії. Але для втілення в життя цього задуму необхідно було для початку організувати військовий похід проти османів. П. Пірлінг зазначав, що «рішучий хрестовий похід» став «предметом невпинних турбот Віссаріона».

Що стосується венеціанців, то вони вочевидь могли вести певну самостійну партію в межах підтримки римсько-московських домовленостей, намагаючись використати силу Орди. Але остання, будучи до того часу вкінцеь ослабленою, навряд чи була здатна на успішну наступальну війну, тим більше проти османів, які явно зміцнювались. Не відбувалось яких-небудь антиосманських рухів і з боку Івана III, що не дивно. Першочерговою він вбачав для себе задачу приєднання до князівства довколишніх земель.

Через Новгород до царства

Скріпивши шлюбні узи із Софією, Іван III одразу ж розпочав розширення території Русі одночасно з ідеологічним «наближенням» до Константинополя. З-серед приєднаних до Московського князівства земель найбільш значимою, безсумнівно, була новгородська – говорячи словами П. Пірлінга,

«горда республіка, яку державці московські поклялись згубити і яка протиставляла їм іноді мужність відчаю».

До того часу Москва настільки посилилась, що новгородські посли, які прийшли до міста в 1477 р., назвали Івана III не «паном», а «государем», що явно означало повну покору князю.

Разом із тим, для остаточного підкорення новгородців Іван III скористався вбивством на віче кількох промосковських осіб, прихильників політики Москви, яке він, можливо, сам і організував. Так виник привід для вирішального походу на Новгород, який негайно відбувся під гаслом: *«Государство все нам держати <...> волостем и селом быти как у нас в Низовой земле, а которые земли наши великих князей за вами, а то бы было наше»*. Більше того, він заявив, що «вічу дзвону в отчині нашій не бути, посаднику не бути, а державу всю нам тримати» [8]. І цей задум було здійснено вже на початку 1478 г., після вивезення з Новгорода вічового дзвона – символу незалежної, вільної політики міста, що означало ліквідацію принципів політичного устрою новгородської землі. Віче наказало довго жити. При цьому Іван III *«отъя у Новгородского владыки половину волостей и сель и у всъхъ монастырей»* [9], а на місце посадників і тисяцьких для управління містом посіли московські намісники.

Військові дії 1480 р. між ханом Великої Орди Ахматом та Іваном III у союзі з Кримським ханством, які виникли через відмову Москви платити Орді щорічну данину і мали кульмінацією так зване «стояння на річці Угрі», привели до повної самостійності Московського князівства. Незалежність держави сприяла становленню Івана III фактично в статусі самодержавця.

Як писав К. Маркс, «здійсненню задумів Івана III і його попередників» сприяли хани Золотої Орди. Іван I Калита та Іван III «уособлюють Московію, що підносилась завдяки татарському ярму, і Московію, що ставала незалежною завдяки зникненню татарського панування» [10].

1. Достоевский Ф. М. Дневник писателя
http://libereya.ru/biblus/dost/d1877_3.html
2. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью
 а/ <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161735#?page=127>
 б/ <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161735#?page=154>
 в/ <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161735#?page=158>
3. Московская повесть о походе Ивана III Васильевича на Новгород
http://krotov.info/acts/15/3/1471_novgor.htm
4. 1465: Thomas Palaiologos Converted from Orthodoxy to Catholicism
<http://history.info/on-this-day/1465-thomas-palaiologos-converted-fromorthodoxy-to-catholicism/19971/>
5. Федор Успенский. Брак царя Ивана Васильевича с Софией Палеолог. Цит. за:
http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Vollateranus_Jacob/text1.phtml?id=11408
6. Независимый летописный свод 80-х гг. XV в.
<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5071>
7. Пирлинг П. Россия и Восток. Царское бракосочетание в Ватикане, Иван III и София Палеолог
http://www.litres.ru/static/or3/view/or.html?art_type=4&file=1234425&art=545185&user=16402133&cover=/static/bookimages/01/23/44/01234435.bin.dir/01234435.cover.jpg&uuid=83131f5a-15c0-11e0-8c7e-ec5afce481d9
8. Цит. за: Житие архиепископа Феофила Печерского, Новгородского
www.st-yurievo.ru/.../feofil_pecherskiy/
9. Летопись по Типографскому списку
<http://hbar.phys.msu.ru/gorm/chrons/tipograf.htm>
10. Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века
<http://rko.marsho.net/articl/marx.htm>

НА ШЛЯХУ ДО ЗАТВЕРДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «МОСКВА – ТРЕТІЙ РИМ»

Нові «єретики»

З кінця 1470-х рр. у Новгороді виникла якась релігійна група, чий дії іменувались «єрессю жидоцтвующих». Оскільки в ці ж самі роки здійснювались антиновгородські дії Москви, деякі експерти вважають, що її натхненниками були противники Івана III, зокрема сили, лояльні Великому князю Литовському і королю Польщі Казимиру IV, геополітичному супернику Московського князівства.

На підтвердження цієї версії дослідники часто посилаються на слова засновника Йосифо-Волоколамського монастиря, ігумена Йосифа Волоцького (Івана Саніна), оскільки інші, більш конкретні відомості про ці події в літописах відсутні.

За свідченням ігумена, ще у 1470 р. разом із Михайлом Олельковичем до Новгорода прийшов «жид Схарія», який спокусив попа Дениса «у жидоцтво». Наступним «від непорочної та істинної християнської віри» відступив протопіп Олексій, після чого «прибули з Литви й інші жиди». Члени новоявленої громади «возносили багато огуди і наруги на Божественну Церкву», глумлячись і забороняючи вклонятися «божественним іконам і чесному Хресту», а на довершення всього багато хто з них «навчилися засуджувати Священне Писання».

Однак у 1480 р. Іван III «взяв» до Москви перших новгородських «жидоцтвующих» священників, Олексія й Дениса, яких Волоцький називав «первенцями сатани». Перший став «протопопом церкви Успіння Пречистої Богородиці», а другого призначили в церкву «архангела Міхаїла». В Москві вони «згубили багато душ», і деякі з них «відпали від Церкви й обрізались у жидівську віру». «Головою і вчителем єретиків» ігумен називає архімандрита Московського Симонова монастиря

Зосиму, чиє «злодійство нечистої душі» тоді «не було ще відкрито» [1].

Визнаємо, що описані вище події викликають чимало питань. Якщо Схарія прийшов до Новгороду разом із Михайлом Олельковичем, навряд чи він міг сповідувати релігійні погляди, відмінні від поглядів князя. А Михайло був православним, противником унії, яку просував Казимир IV. Не викликає сумнівів і те, що Іван III не міг перевезти до Москви своїх противників у особі Дениса й Олексія і тим паче надати їм місця для священнослужіння в авторитетних церквах. Очевидно, що Іван III ніколи не дозволив би ворожим силам привільно почуватися на відстані витягнутої руки. Утім прихильники «жидоцтвующих» опинились у Москві, де серед знакових постатей, що підтримували рух, фігурувала навіть персона впливово придворного дяка Федора Курицина. До речі, подібний хід подій дав радянській історіографії привід говорити про «новгородськомосковську єресь».

Інша річ, що політична боротьба між групами, лояльними Івану III і Казимиру IV, яка відбувалась у той період в Новгороді, могла привести до організації їх прихильниками акцій, спрямованих проти суперників. Тому суттєву роль тут відіграло ідеологічне підґрунтя, яке цілком спокійно огорталося у релігійну оболонку. В зв'язку з цим не випадково відомий російський священник XX століття, видатний діяч світового екуменістичного руху Георгій Флоровський звернув увагу на те, що виникнення «єресі жидоцтвующих» припало на той «самий час», коли «в Новгороді на владичному дворі йшла робота над біблійським зводом». До цього, як відомо, на Русі перекладались на церковнослов'янську мову і переписувались лише окремі частини Біблії.

За словами Г. Флоровського, укладання і оброблення першого і повного слов'янського біблійського зводу опинились «у латинських руках», і якщо загальне керівництво процесом формально належало владичному архідиакону Герасиму

Поповці, то вирішальний вплив на його хід мав якийсь домініканець Веніамін, що прибув із Кракова або Праги, – *«презвитер, паче же мних обители святого Домника, именем Венямин, родом словенин, а верою латынянин»*. Дослідник упевнений, що поява Веніаміна в Новгороді у період, що розглядається, не є випадковою [2]. Він склав збірник біблійських книг, який включав Паралипоменон, книгу Ездри й інші, відсутні в руських перекладах з грецької. Потім їх було перекладено з католицької Вульгати – латинської інтерпретації Священного Писання, і включено до підготовлюваного біблійського зводу [3].

Загалом, робота над біблійським кодексом здійснювалась за безпосереднього сприяння Новгородського архієпископа (з 1484 р.) Геннадія (Гонзова), який разом із Йосифом Волоцьким був одним із головних викривачів «єретиків», накинувшись на них, за словами останнього, «начебто на злодіїв». Свій порив Геннадій пояснював прагненням до збереження православного християнства «непохитним від єретичного нападу, від єретиків, що мудрують по-іудейски» [4].

На соборі 1490 р. «єретиків» засудили і фактично звинуватили у пропаганді іудаїзму. Їм ставилося в провину святкування Великодня *«поиудейски»*, поширення смуги через постановку питання про те, *«како можетъ Богъ на землю сиити и отъ Дъвы родитися, яко челоувѣкъ? но ни есть тако: яко пророкъ бѣ подобенъ Моисѣю, а не равенъ Богу и Отцу»* [5].

Інакше кажучи, «жидоцтвующих» було подано як групу, що заперечує один з основних догматів православної церкви – концепцію Триєдності (Трійці). В зв'язку з цими подіями здається закономірним здійснення саме у другій половині XV ст. перекладу праці відомого християнського богослова VII–VIII ст., мислителя й філософа Іоанна Дамаскіна «Про сто ересей коротко», де теолог, який вважається одним із отців церкви, серед чотирьох «матерів і першообразів» усіх ересей, від яких «походять усі інші», називав «іудейство» [6].

Враховуючи, що собор не завдав удару по позиціях «єретиків», варто звернути увагу, що керував ним Зосима, який у тому ж самому 1490 р. *«возведенъ бысть на дворъ митрополичъ»* [7], ставши митрополитом Московським і усієї Русі. Цей факт явно не стикується ані зі спробою Іосифа Волоцького представити Зосиму ідейним вождем «жидоцтвующих», ані з його твердженням, що митрополит нібито «наказав проклясти» єретиків, «вдаючи із себе христианина».

За релігійними звинуваченнями – політика?

Якщо б ця видима назовні релігійна боротьба бодай якось шкодила положенню Івана III, він напевно одразу ж вчинив би розправу над опозицією. Тим більше що в цей час московський князь намагався посилитися на міжнародній арені.

У тому ж 1490 р. *«посол прииде отъ короля Римского Максимьяна»* Юрій Делатор, він же Георг фон Турн, засвідчуючи *«о любви и о дружбѣ и о братствѣ»*.

Йдеться про посольство від короля Римського⁸⁸ Максиміліана I, який прибув для переговорів про укладання угоди з Іваном III. Той, давши згоду, незабаром відрядив до Німеччини посланців, аби *«взяти съ нимъ любовь и dokonчанье»* [7/a].

Договір незабаром було скріплено, що цілком логічно, оскільки виник він не раптово. Річ у тім, що в 1490 р. декілька європейських країн почали боротьбу за вакантний угорський престол. Серед претендентів знаходились, зокрема, Максиміліан і син короля Польщі Казимира IV, Великий Литовський князь Владислав Ягеллон. В умовах назрівання конфлікту в Європі Іван III сподівався здолати Литву, позбавлену польської підтримки через утягування Польщі у внутрішньоєвропейські суперечки. Тому обидві сторони виявились зацікавленими в

⁸⁸ Германський король, з 1508 р. – імператор Священної Римської імперії. – прим. авт.

укладенні договору, який мав відверту антипольську спрямованість.

Разом із тим, з 1487 р. Москва і Литва перебували у стані прикордонної війни, і ситуація загострилась зі смертю Казимира в 1492 р. У 1494 р., «забувши договори і хресне цілування, укладені» з Казимиром IV, Іван III пішов війною на Литву, завоювавши «чимало міст і волостей» [8].

Завдяки успіхам Москви супротивні сторони уклали вигідний для неї договір про дружбу та взаємодопомогу. Він підтвердив відмову Великого князівства Литовського від зазіхань на Новгород і деякі інші землі. Політичним трофеєм Івана III можна вважати згоду литовців із самоосібно прийнятим ним титулом «Государ усієї Русі».

Необхідно зазначити, що у XV столітті існувало «три Русі», про які дуже докладно пише в зв'язку з вищезгаданими здобутками Івана III російський дослідник Сергій Панасенко (Михалкін): 1) Північно-Східна Русь, що складалась із безлічі князівств, найбільшим і найвпливовішим з-серед яких було Велике князівство Володимирське із центром у Москві, яке історики на підставі більш пізньої назви помилково називають Руссю; 2) власне Русь, що знаходилась під владою Литви і за назвою столиці називалась «Київською Руссю», поряд із якою до складу Литви також входили Біла і Чорна Русь; 3) Руське королівство, або ГалицькоВолинське князівство, яке іменувалося у німецьких джерелах Галіцією і Лодомерією, в латинських – Рутенією, тобто Руссю; королівство належало Польщі. Оголосивши себе господарем – великим князем усієї Русі, Іван III фактично висунув претензії на чужі володіння [9].

Тим часом зовнішньополітична активність Івана III не ослаблювала його внутрішню владу в державі. Тому вельми сумнівною здається думка про те, що чинник «жидоцтвующих» мав у той час бодай якийсь значимий антивладний відтінок, відтак ослаблюючи Московське князівство.

Однак як грамотний політик Іван III не міг не розпізнати за конфесійними спорами приховану політичну боротьбу у владній верхівці. Це дозволяє припустити, що «єретики» вельми привільно почувалися у Москві лише тому, що за ними стояли вагомні політичні кола. Імовірно, покровителями «єретиків» певною мірою були прихильники онука Івана III Дмитра, нащадка його сина від першого шлюбу, який після смерті батька успадкував Московське князівство. Їх опоненти, у свою чергу, забезпечили собі підтримку з боку іншого сина Івана III, Василя, і його матері Софії Палеолог.

Але якщо оточення Івана III розділилось за ознакою підтримки тієї чи іншої партії, що прагнула до влади, він явно стояв над усіма, з висоти своєї могутності приймаючи рішення, вигідні йому на певному етапі. Так, у 1498 р. він дав згоду на вінчання Дмитра на велике княжіння, що спричинило цілком зрозуміле невдоволення Софії та Василя – які опинились в опалі після спроби антиіванівської змови – але лише тимчасово, оскільки коронація Дмитра виявилась символічною.

Згідно з Псковським літописом, у 1499 р. правитель «пожалував» Василя *«Новымъгородомъ и Посковомъ»*, тобто посадив його там на княжіння. І через нього здобув у Новгороді *«вотчины церковные и роздалъ дѣтемъ боярскимъ въ помѣстьѣ, монастырскіе и церковные, по благословенію Симона митрополита»* [10]. Інакше кажучи, за допомогою сина і Зосими, що заступив на місце митрополита Симона, він завершив остаточний етап секуляризації у Великому Новгороді. А після того як Дмитра та його матір помістили під варту в 1502 р., Василя посадили на велике князівство Володимирське, Московське і всієї Русі самодержавцем, і він став співправителем Івана III.

Відбувалося це водночас із черговою війною з Литвою, яка завершилась у 1503 р. укладенням між державами Благовіщенського перемир'я строком на 6 років, яке остаточно закріпило позиції Московського князівства. Іван III отримав

величезну територію, що охоплює верхів'я Оки та Дніпра з Черніговом, Гомелем та іншими землями. Відтак Литва втратила близько третини своїх володінь. Після цього вже ніщо і ніхто не заважав йому здолати одну з політичних сил у державі – під прикриттям акції проти «жидоцтвующих». Церковний собор 1504 р. однозначно і безповоротно засудив «єретиків», з яких багато кого було піддано спаленню.

Секуляризація

Утім, на думку ряду дослідників, один із проектів Івана III залишився незавершеним.

Як відомо, з приєднанням Новгороду Іван III відчужив на свою користь більше половини земельних володінь новгородських монастирів, поступово позбавляючи власності майже всі церкви. Так само він сподівався вчинити і з московськими церковними володіннями. Дуже показово, що ці його заходи мали значне політичне підґрунтя. Так, ідеологічним рупором секуляризації стала група, очолювана Нилом Сорським, засновником на Русі так званого «скитського жительства» – обителів монахів, які являли собою або келії, що знаходились у віддаленні від монастиря, або невеликі монастирі, що дозволяло монахам дотримуватися середнього шляху між співжиттям і відлюдництвом. Через заклики членів групи проти «стяжання» церквою земель та іншого майна вони отримали назву «нестяжателей». Нерідко Нила Сорського вважають одним із «жидоцтвующих» саме через те, що вони обстоювали відчуження церковної власності світською владою. Один із провідних фахівців з історії древньоруської літератури В. Кусков вважає очевидним схвалення «єретиками» вжитих Іваном III заходів «стосовно новгородського боярства і найвищого духовенства» [11].

Крім того, відкритий та активний спротив цій політиці Івана III вчинили борці з «єретиками», керовані архієпископом Геннадієм, які виступили проти повторення в Москві тих

антицерковних акцій, що були проведені в Новгороді. Члени цієї групи висловлювались за збереження великих земельних наділів і власності за монастирями. Фактично це означало спробу перетворення церкви на самостійну впливу силу з її подальшим проникненням у систему політичної влади. І, крім того, ця спроба обґрунтовувалась ваговими ідеологічними доводами. Наприклад, згаданий вище монах Веніамін обстоював перевагу духовної влади над світською: *«По апостольскому учению паче подобает повиноватися богу, неже человеком, мирьстии бо власти человеци суть: тело отняти могут, души же ни»*. До того ж, розглядаючи аспект «святотатства», він визначив, що *«по учителем убо святым насилствовать или отнять вещи церковные и насилствуя и отимая стяжания церковная нарчется святотатец»* [12]. Судячи з тону й деталей його висловлювання легко здогадатися, що йдеться в ньому не інакше як про Івана III.

Існує думка, що внутрішньополітична боротьба позначилась на подіях собору 1503 г., де Геннадій та Іосиф Волоцький вчинили рішучий спротив планам Івана III щодо скасування монастирського землеволодіння. Однак соборної постанови з цього приводу, на відміну від інших обговорюваних на соборі питань, не виявлено. Немає згадувань про нього і в літописах. Тому слід визнати, що на той час Іван III досяг такої могутності, яка дозволяла йому за необхідності домогтися будь-якого вигідного для нього рішення. Отже, церковне майно обговорювалось на соборі, але, скоріш за все, лише у складі інших питань, зокрема питання про «ставлені мита».

До речі, доволі поширеною є думка про те, що Геннадія Новгородського позбавили кафедри в 1504 р. саме через невиконання ним постанови собору про нестягування ставлених мит. Щоправда, згідно із Софійським другим літописом, *«Генадеї архієпископъ Великаго Новагорода и Пскова остави престоль своїй за немощь»*, після чого *«пребысть въ монастыри*

у *Михайлова Чюда на Москвѣ полтретья году, ту и преставися*» [13].

Отже, «жидоцтвующа єресь» зазнала поразки і в питанні церковної власності. Безумовно, зникнення з політичного поля «єретиків» розчищало шлях для посилення стабільності держави, якої потребував наступник Івана III Василій. Напевно батько мав намір передати синові управління розширеним Московським князівством, вільним від усілякого «розброду й хитань». Тому водночас із релігійними діячами були позбавлені життя й політичні фігури з числа противників Василя та Софії.

Що стосується Геннадія, його слід в історії зберігся у загальноновизнаній назві першої повної слов'янської Біблії на Русі – «Геннадієвська Біблія», яка, за словами знаменитого російського і українського історика Н. Костомарова, несла на собі «сильний відбиток впливу латинського тексту» [14].

Москва і справді «Третій Рим»?

Утім, на думку ряду дослідників, у період Івана III проявились важливі чинники на користь відстоювання «прав» Русі на Візантію в процесі формування концепції «Москва – Третій Рим».

Під концепцією «Москва – Третій Рим» мається на увазі ідеологічне обґрунтування особливого релігійно-політичного значення Москви (Русі) як наступниці Римської імперії та її історичної спадкоємиці – Візантії.

Одним із найвагоміших наукових поглядів на цю концепцію окремі експерти вважають думку історика В. Іконникова, оприлюднену ним на початку останньої третини XIX століття.

Вказуючи на різкий контраст «у розвитку наукових понять» між середньовічною Руссю та Західною Європою, він звертає увагу на той факт, що якщо на Заході «рештки древньої освіченості» послужили базисом розвитку культури «нової Європи», а латинська мова, поширена релігією, «полегшила доступ до розуміння древньої науки», Русь «не мала подібних

умов». Утім, за його словами, «отримавши релігію з християнської Візантії, за сприяння грецької мови, вона могла б засвоїти освіченість древньої Греції, яка багато в чому перевершувала римську». Але «обмежений вплив Візантії та непоширеність грецької мови» на Русі перешкождали «розвитку наукових знань». І якщо Європа, нехай повільно, але вірно рухалась до цілі, «розробляючи науковий матеріал», в російській державі майже до XVII ст. «сума знань залишалась постійно однією і тією ж». Тому в міру її виходу «з попередньо ізолюваного становища», і тим більше з її входженням у XVIII столітті в «безпосередній стосунок» із Західною Європою вона «природно» мала «підпорядкуватися більш сильній цивілізації – європейській». Ця підпорядкованість, за Іконниковим, збереглась до сучасного йому періоду.

Слідом за цими висновками вчений підходить до історіографії, яка, на його думку, є певним показником стану «наукових знань взагалі». Таке положення історіографії «особливо виправдовується» в державах, які «послідовно» пережили «ступені розвитку під впливом більш сильної цивілізації». Як приклад В. Іконников наводить Росію: «Наші древні літописи, за своїм загальним характером, відображають панівний вплив візантійських понять».

Утім, на основі аналізу значних епізодів історії Росії В. Іконников доходить висновку, що теорія запозичення Руссю «значення Візантійської імперії», з перенесенням усіх пророцтв «про велич Риму й Візантії», виникла в Москві в останнє десятиліття XV ст., після переходу Константинополя до османів. «Закликати до морального вдосконалення руського суспільства (у релігійному сенсі)» в той період стали на основі впевненості, що лише тільки «від руської держави залежить попередити катастрофу (кончину світу)».

В. Іконников зазначає, що починаючи з XVI ст. мали місце спроби «надати царському вінчанню значення політичного переказу». Подальше дозрівання подібних уявлень відбувалось у

тому ж самому напрямі аж до XVIII ст., «коли їм намагались надати наукового тлумачення, на підставі сучасного розвитку політичної науки» [15].

При цьому чимало експертів припускають, що описана В. Іконниковим теорія «склалась» аж ніяк не в період, який припадає на події, що розглядаються, а значно пізніше, коли наймогутнішим геополітичним чинником стали російсько-османські – в радянській історіографії російсько-турецькі – війни. Наприклад, російський історик Ф. Асадуллін⁸⁹ упевнений, що остаточно «редакція» історичних фактів у контексті, що розглядається, відбувалась у пізньосередньовічний період при остаточній перемозі месіанської ідеї «Москва – Третій Рим» і «історія Руської держави писалася під прямих спадкоємців антично-візантійської традиції – великих князів» починаючи від Володимира Мономаха [16].

Будь-що-будь, але згодом ця теорія набула доволі стрункої конфігурації. Безпосередньо В. Іконников первинним, базисним ідеологічним акцентом у векторі формування концепції «Москва – Третій Рим» називає викладки псковського старця Філофея. Деякі дослідники кажуть про більш ранні джерела, зокрема звертають увагу на вступ до «Викладення пасхалії» (1492 р.), написаного Зосимою в період очолювання ним митрополичої кафедри. Хоча, власне кажучи, першим кроком у цьому напрямі можна вважати деякі деталі згаданих вище московських перемовин 1490 р., коли представники Максиміліана I задали Івану III питання: «Чи є твоя воля віддати свою дочку» за «Максиміана за короля?» Як відповідь Московський князь наказав переказати послу Юрію Делатору, он що він «дочку свою за твого государя хоче віддати», але Іван III «грецького закону, а він римського». Виявивши поряд із цим бажання почути, чи готовий Максиміліан надати «свою грамоту затверджену своєю печаткою», аби княжна «була в грецькому законі, і церква би у

⁸⁹ Член Президії Духовного управління мусульман Центрально-Європейського регіону Росії. – прим. авт.

неї була грецька і священники і весь закон грецький неподвижно і до живота». Делатор пообіцяв довести питання до короля, але розмову не було продовжено [17].

Тут важливою є не стільки пропозиція щодо шлюбу як така, скільки те, що Іван III позиціонує себе перед європейцями через дочку як істинно православний, далекий від якихось уніатських уподобань. Крім того, демонстрацією православної першості Москви можна було також відняти «православний козир» у литовців. Чимало авторитетних князів із Великого князівства Литовського, подаючи себе як істинну і основну православну силу, обстоювали першість Литви в об'єднанні «всієї Русі» – навіть якщо і шляхом мирного «возз'єднання» з Москвою, але напевно не за старшинства останньої.

Повертаючись у зв'язку з концепцією «Москва – Третій Рим» до Зосими, зазначимо, що він казав про прославлення Богом «сродника» – хрестителя Русі Володимира, *«иже в православии просиавшего, благоверного и христолюбивого»* Івана III, *«государя и самодержца всея Руси, нового царя Константина новому граду Константину – Москве и всей Русской земле и иным многим землям государя»* [18].

Наречення правителя Русі «новим Костянтином», так само як визначення Москви і землі Руської «новим містом Костянтина», за фактом є спробою провести політико-духовну лінію наступності між православною Візантією і Руссю, подаючи останню як єдиний істинно православний центр світу.

«Третій Рим» через призму оповідань, сказань і герба

В якості наступної підстави для «обґрунтування» правонаступництва Русі на Візантію найчастіше подається новгородське «Оповідання про білий клобук» – твір про дивну появу на Русі чернечого головного убору, який є містичним символом «Третього Риму».

У середині XIV століття в історії Русі дійсно мав місце епізод, коли Константинопольський патріарх надіслав архієпископу

Новгородському і Псковському Василю Каліці хрестаті різи та білий клобук. У «Оповіданні про білий клобук» ця подія подана так, нібито вона визначила для Русі особливу конфесійну роль планетарного масштабу. Зокрема, в ній відображено переказ про походження білого клобука від візантійського імператора Костянтина Мономаха, який вручив його Папі Римському Сильвестру як символ найвищої церковної влади. Декілька століть по тому один із наступників Папи переслав клобук до Константинополя після того, як той явився йому в дивний спосіб. Подібним шляхом клобук через патріарха Філофея опинився в Новгороді.

На довершення в «Оповіданні про білий клобук» сказано, що після падіння першого Рима й другого – Константинополя, тільки *«на Руской земли, благодать Святаго Духа восия»*. А *«вся християнская царства приидутъ в конецъ и снудутся во едино царство Руское, православия ради»*. Далі в «оповіданні» йдеться про те, що прийде повна самостійність Руської церкви із встановленням власного патріаршества разом зі здобуттям руськими державцями царської влади над багатьма народами. Ця країна *«наречется светлая Росия, Богу тако извольшу прославить тацями благодарении Рускую землю и исполнити православия величество и честнейшу сотворити паче первых сих»*.

Однак, на думку більшості дослідників, під правонаступницею «Римов» у «Оповіданні про білий клобук» малась на увазі не світська влада московського державця, а насамперед Церква. Отже, своєрідність «Оповідання» полягає в грамотному поданні її авторами ідеї про голову руської церкви в особі новгородського єпископа: якщо *«изволением»* Костянтина, під яким мається на увазі візантійський імператор Костянтин Мономах, *«царьский венец дан бысть рускому царю: белый же сей клобук изволением небеснаго царя Христа ныне дан будет архиепископу великаго Новаграда, и колыми сии честнее оного,*

понеже архангельскаго чина есть царьскій венец, и духовнаго суть» [19].

Зрозуміло, що на ідеологічному полі Москва не могла залишити без уваги «вільності» Великого Новгороду, тому слідом за «новгородським» клобуком народжується «Сказання про князів Володимирських», датоване більшістю істориків 1498 роком. «Сказання» містить цикл творів, присвячених походженню великих князів Володимирських і Московських, зокрема «Послання про Мономахові дари» Спиридона-Сави. Цього самого Спиридона, монаха Афонського монастиря, в 1475 р. було рукопокладено Константинополем у сан митрополита Київського і всієї Русі. Однак Великий князь Литовський Казимир відмовився визнати таке рішення на підставі того, що воно, по-перше, затверджено без участі литовської пастви, по-друге, – прийнято ще за життя діючого нареченого митрополита Київського Мисаїла.

Центральною темою «Сказання про князів Володимирських» є походження великих князів від брата римського імператора Августа на ім'я Прус, родича Рюрика. Четверте коліно від нього – князь Володимир, що просвітив «Руську землю святим хрещенням». На такій самій відстані від останнього – правнук Володимир Мономах, який вважав, що він «Божою милістю» успадкував «престол своїх прародителів», будучи спадкоємцем «тієї ж честі від Бога». Згідно зі «Сказанням», отримав він царські регалії від візантійського імператора Костянтина Мономаха [20].

Ці ідеологічні тези на тему «особливої» ролі Русі склались на тлі прийняття Іваном III родового герба візантійських царів – двоголового орла, що уособлював Римсько-Візантійську імперію, яка охоплювала Схід і Захід.

В 1497 р. він використав візантійський герб як емблему держави, включивши його зображення до власної великокняжої печатки. Тоді ж зображення позолоченого двохглавого орла на червоному полі з'явилися на стінах Грановитої палати в Кремлі.

Василій III, який змінив на московському троні Івана III, у 1514 р., «з благословення» митрополита Московського і всієї Русі Варлама, «наказав» обновити «і прикрасити ікону володимирську пречистої володарки нашої Богородиці». То був символічний жест, бо йшлося про ікону Божої Матері, яку, про що згадувалось раніше, згідно з літописом «написав святий апостол і євангеліст Лука» [21].

Це була одна з двох ікон, доставлених у 1131 р. до Києва з Константинополя патріархом Лукою Хризвергом у дар Юрію Довгорукому. Як ми вже казали, в XII столітті Андрій Боголюбський переніс її з Вишгородського монастиря до Володимира, а в XIV ст. Василій I – до Москви, що нібито допомогло врятувати місто від розгрому Тимуром.

Відтак Василій III продовжив політику ідеологічного «обґрунтування» сакрального зв'язку Русі з Візантією.

1. Игумен Иосиф Волоцкий. Сказание о новой ереси новгородских еретиков: Алексея протопопа, Дениса попа, Федора Курицына и других, то же исповедующих
http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Article/skaz_noveres.php
2. Протоиерей Георгий Флоровский. Пути русского богословия. Часть I. История русского богословия. Его становление
http://lib.eparhia-saratov.ru/books/20f/fl_orovsky/path1/7.html
3. Вениамин, монах-доминиканец
http://old_russian_writers.academic.ru/92/%D0%92%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B0%D0%BC%D0%B8%D0%BD,%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%85-%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D1%86
4. Послание Геннадия Иоасафу
<http://old-rus.narod.ru/06-6.html>

5. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью
<http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161735#?page=233>
6. Дамаскин Иоанн. О ста ересеях вкратце. Откуда они начались и от чего произошли
http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/sekta/Article/damask_o100eres.php
7. Львовская летопись, ч. 1
<http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161973#?page=361>
8. Хроника Быховца
http://krotov.info/acts/14/3/byhov_03.html#1500
9. Панасенко С. Появление двуглавого орла в России, Византии и Германии
<http://goldarms.narod.ru/opus2.htm>
10. Новгородская и псковская летописи
<http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161763#?page=281>
11. Кусков В. В. История древнерусской литературы
http://society.polbu.ru/kuskov_lithistory/ch15_all.html
12. Вениамин. Собрание на лихоимцев
http://pushkinskijdom.ru/Portals/3/PDF/TODRL/21_tom/Lurje/Lurje%20-%200139.pdf
13. Софийския летописи
<http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161801#?page=249>
14. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей
<http://www.spsl.nsc.ru/history/kostom/kostom14.htm>
15. Иконников В. Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории
http://www.archive.perm.ru/PDF/lichn/subbotin/%D0%B4%D0%B%D1%8F%20%D0%A1%D0%90%D0%99%D0%A2%D0%90/01655_%D0%98%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D0%92.%20%D0%9E%D0%BF%D1%8B%D1%82%20%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%

B8%D1%8F%20%D0%BE%20%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B8%20%D0%92%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%B8%20%D0%B2%20%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B8_0.pdf

16. Асадуллин Ф. Глубокие корни родства

<http://religia.eduhmao.ru/info/5/4975/86552/>

17. Приезд, в 1490 году, в Москву Юрия Делатора, посла Короля Римского Максимилиана, переговоры с ним и отправление обратно. Документ міститься в: «Памятники дипломатических сношений с Империею Римскою. Том I. С 1488 по 1594»

<http://www.runivers.ru/bookreader/book456344/#page/50/mode/1up>

18. Цит. за: Гольдберг А. К предыстории идеи «Москва – Третий Рим»

<http://www.krotov.info/history/16/1/1976goldberg.htm>

19. Повесть о новгородском белом клобуке

<http://imwerden.de/cat/modules.php?name=books&pa=showbook&pid=1916>

20. Сказание о князьях Владимирских

<http://www.portal-slovo.ru/history/39078.php>

21. Постниковский летописец

<http://www.russiancity.ru/books/b59.htm>

ПРО ОКРЕМІ НЮАНСИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ КОНСТАНТИНОПОЛЕМ ЦАРСЬКОГО ТИТУЛУ ІВАНА IV

Імператор «Третього Риму»: від ідеології до практики

В тому ж 1514 р., у грамоті про умови союзу з Москвою, доставленій Василю III посланцями Максиміліана I, який додав у 1508 р. до своєї германської корони титул імператора Священної Римської імперії, Василя названо імператором (Kaiser): «Kaiser und Herscher alter Reussen». В повному варіанті звернення звучало як «Великий державець Василій, Божою милістю Цар і Господар усієї Русі» [1].

Отже, московського князя величав «імператором» рівний йому за титулом монарх, яким на той момент в Європі був лише імператор Священної Римської імперії, а це означало визнання Василя III царем у міжнародному масштабі. У свою чергу, «імператорство» правителя Москви зробило ще більш реалістичною перспективу реалізації «законних прав» Московії на Візантію.

В зв'язку з цим звернімо увагу на геополітичне підґрунтя такого зворушливого взаєморозуміння між сторонами – яке криється у надії Максиміліана на підтримку Москвою його антипольських планів. Ще у перші роки XVI століття він, сперечаючись із Польщею за вплив у Європі, заборонив Тевтонському ордену, який перебував у підпорядкуванні Священній Римській імперії та Папі Римському, але у васальній залежності від поляків, платити данину останнім.

В 1512 р. Василій III почав чергову московсько-литовську війну. 1 серпня 1514 р. московські війська взяли Смоленськ, а три дні по тому Максиміліан відрядив посольство до Москви для укладання договору.

Згідно з цим договором сторони підтверджували зобов'язання про спільні дії проти Польщі та Литви з одночасним визнанням Максиміліаном права Москви на Київ і ряд інших земель, а

Василієм III – права Тевтонського ордену на території, які опинилися в Польщі після Торунського договору 1466 р. Договір було затверджено, але не виконано, напевно через ніщивну поразку московських військ у битві з литовцями під Оршею у вересні 1514 р.

У ті дні литовське військо під проводом «славного гетьмана» Костянтина Острозького, який сповідував православ'я ⁹⁰, *«котрый во всѣм мудре поступуючи»*, завдало руйнівної поразки московському війську. *«Поляки и литва, загорѣвшися сердцем мужества»*, *«смѣло собѣ звитязство над оным войском»* Московського князівства [2].

Після поразки Москви Максиміліан I попри договір із Василієм III перекинувся до колишнього ворога. Він домовився про династичні шлюби з королем Польщі й Великим князем Литовським Сигізмундом I, відтак втілюючи в життя мрії Габсбургів про угорський та чеський трон. Визнавши на Віденському конгресі 1515 р. васалітет Тевтонського ордену від Польщі, Максиміліан тим самим розірвав союз із Москвою.

У відповідь Василій III в 1517 р. уклав у Москві договір з тевтонцями, зобов'язавшись надати їм матеріальну підтримку для спільного нападу на Польщу. Орден опинився під захистом Василя. Однак у 1522 р. Московське князівство *«примире с поляками и литвою до пяти лѣт»* [2], в результаті чого Москва, зберігши за собою смоленські землі, відмовилась від зазіхань на землі, що входили до Великого князівства Литовського: Київ, Полоцьк і Вітебськ. До речі, в тому ж році дружиною Костянтина Острозького стала онучка Михайла Олельковича.

Тим часом наприкінці 1523 – початку 1524 р. до розроблення концепції «Москва – Третій Рим» долучається старець псковського Спасо-Єлеазарова Великопустинського монастиря Філофей. Назвавши предком Василя III римського імператора Костянтина Великого: *«Не преступай, царю, заповеди, еже положишиа твои прадеды – великий Константинъ»*, він

⁹⁰ Київської митрополії Константинопольського патріархату. – прим. авт.

проголосив: *«Будеши сынъ света и гражанинъ вышняго Иерусалима»*. А саму ідею «Москва – Третій Рим» він окреслив так: *«Да веси, христілюбче и боголюбче, яко вся христіанская царства приидоша в конец и снидошася во едино царство нашего государя, по пророческим книгам, то есть Ромейское царство: два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти»* [3/а, б]. Під першими двома мались на увазі Рим і Константинополь, під третім – Москва.

Що стосується фрази Філофея «два Рима пали, третій стоїть, а четвертому не бути», то нерідко висловлюється думка про закладений у ній «духовний» смисл, оскільки йдеться не про Рим як такий, о про «Ромейське царство» – ідеальне за сутністю. Із крахом Древнього Риму й Візантії образ «Ромейського царства» перейшов на Москву, яка постала навіть не спадкоємицею двох «перших Римів», а певним ідеалом, взірцем істинно православної христіянської держави. Але, що показово, не як імперія, а як «Свята Русь», із переважанням духовної сфери. А через тезу «четвертому Риму не бути» передавалась думка про те, що в разі падіння Московської держави інше подібне утворення не виникне. Отже, Москва подавалась як останній земний носій ідеалу «правильної» держави. У трактуванні Митрополита Ташкентського і Середнеазійського Володимира (Іким) це означає, що «аж ніяк не мирську славу і честь, не заспокоєння, ситість і розкіш обіцяло руському народові ім'я народа-богоносця», а «важкий тягар обранництва, величезний тягар відповідальності перед Всевишнім ліг на Руську державу та її правителів» [4].

Першим офіційним носієм титулу царя Русі став Іван IV (Грозний) – син Василя III, в 1547 р. вінчаний на царство «Макарієм, митрополитом всієї Русі». Причому в літописному тексті під це вінчання підведено – одразу або згодом – попередню ідеологічну базу. Митрополит *«посреди церкви поставити налож»* – церковний столик, на який опустив *«животворящий крест на блюде злате и венец, и бармы царя*

Костянтина Манамаха, им же венчан бысть князь велики Владимир Манамах на царьство Руское». Все це, плюс «діадему», митрополит поклав на Івана IV, перед тим вимовивши: «Яко твоя держава и твое есть царьство!» [5].

Відтак «Богом встановлена» наступність московського царя, що претендував на всю Русь, від римсько-константинопольських «отців», яка раніше мала лише ідеологічне оформлення, набула практичних рис. А незабаром Макарій повідомив Івану Грозному про Божественне благословення бажання правителя одружитися. Тут літопис представляє державця царем і великим князем «всієї Русі та всієї Руської землі» [6].

В глобальному сенсі акція «перевтілення» князя в царя ототожнювала московських властителів із візантійськими імператорами, ставлячи їх на один «титульний» рівень. Шляхом цього начебто знімалися усі «зовнішні» питання про право «успадкування» Візантії вже царською Руссю.

Однак на міжнародній арені царський титул правителя Москви визнали далеко не всі, що цілком зрозуміло. Хоча окремі деталі свідчать про сприйняття деякими західними правителями нової «іпостасі» Івана IV. Так, у 1556 р. його «з грамотами» відвідали посланці «від цесарева Карлосова сина Агліїнського Филипа⁹¹ короля», царем «благочестивим нарицаючи». В результаті перемовин Іван Грозний *«велел учинити пристанище корабленное на Двине и торг по всему государству поволной дал, так же и на Москве двором устроил»* [7].

Отже, банальне прагнення до отримання економічних вигод спонукало європейських правителів іменувати московського князя царем. Геополітичні ж суперники Москви про цей титул начебто «забували». Наприклад, на думку ряду експертів, того ж року, під час перемовин із Москвою про шестирічний мир

⁹¹ Мається на увазі король Іспанії Филип II (правив 1556–1598), син імператора Священної Римської імперії Карла V (правив 1519–1556), який зайняв імператорський трон після смерті Максиміліана I. – прим. ред.

представники литовського посольства цей титул стосовно до князя не вживали.

Через невизнання його царського статусу значною кількістю інших правителів Іван Грозний поставив перед собою задачу – отримати офіційну згоду на царський венець від Константинопольського патріархату.

«Освячення» Константинопольським престолом царства московських князів

Особлива завзятість державця в цьому напрямі проявилась у 1556–1559 рр., коли на перемовинах із Константинополем він використав одвічні методи досягнення бажаної мети.

Попередньо до Москви від імені Іоасафа II Величного, що сидів у той період на Константинопольському патріаршому престолі, прибув його тезка – митрополит Євгріпський, екзарх Кизичеський Іоасаф. Він *«возвестиша»* Івану IV про узаконення процесу *«молити Бога во веки о многолетном здравии и спасении о христоролюбивом государе и царе Иване, якоже и о прежних благочестивых царях»*, водночас зазначивши, що *«ежели кто радети о сем начнет, и тому быть в отлучении»*. При цьому митрополит послався на відповідне рішення, винесене попередником Іоасафа II Дионісієм [8].

Дионісій II Галат займав патріаршу кафедру до 1555 р. Питання тут навіть не в тому, чи був у період його діяльності документ із вищезгаданим рішенням – хоча якщо б він існував, Іван IV напевно не став би звертатися до Константинополя для легалізації свого царювання. Але навіть якщо припустити, що подібного роду рішення мало місце, до Європи воно однозначно не дійшло.

Здається, що в зв'язку з вищезгаданим Іван IV вирішив здобути документальне підтвердження схвалення Константинополем його царювання, тим паче що ситуація явно цьому сприяла: Іоасаф озвучив прохання до царя про милостиню, обґрунтувавши його скрутою *«від безбожних турків»*.

Побачивши, що ситуація обіцяє йому вигоду, Іван Грозний негайно влаштував доставку Константинопольському престолу на «огороження монастиря» 2000 «златниць»⁹². Аналогічну «милостиню послав» і митрополит Макарій [8].

«Дарами ушанувавши» митрополита Іоасафа перед його поверненням назад, Іван IV відрядив з ним до Константинопольського патріарха «з грамотою Івашка Волкова, а во Святу гору колишнього аримандрита Євфимієва монастиря Федорита» [9/а]. На колишнього голову Спасо-Євфимієвського монастиря в Суздалі Федорита, що перебував при царському дворі, було покладено задачу – отримати благословення Константинопольського патріарха на наступництво спадкоємного царського достоїнства «по чину Римських кесарів», а купець із Вязьми Матфей (Матюшка) Волков, у свою чергу, відповідав за доставку до місця призначення *рухляді* – хутра [10].

Трохи пізніше Москву відвідав патріарх Іоаким I, який урочисто сповістив Івану IV, що «*на священных и совершенных литоргиях*» згадуються імена не тільки «батьків твоїх умерлих», а й попередніх правителів Москви – Івана III і Софії Палеолог. Іменуючи в грамоті Івана IV «сущий святий цар», він зазначив, що на службах «*о твоём имени царском, помолимся Господу Богу благочинне вечер, и завтра, и в полудин*», бо «*ныне же убо всю надежу по Бозе на тебя единого царя возложихом*» [9/б].

Звісно, що здолавши надто втомливий шлях до Москви, Іоаким не міг не озвучити прохання про милостиню на користь ветхих стін Синайської обителі [8]. Недовго думаючи, Іван IV відповів на неї, відрядивши посольство в Царгород, Єрусалим, Єгипет і в Синайську гору, яке доставило Іоакиму «*Пречестной образ и шубу*» [11].

На «будову монастирську» він також «*послал есми рухледи на тысячу золотых Угорских*» [9/б].

⁹² Золотих соболів. – прим. авт.

Під «угорськими золотими» маються на увазі золоті монети вагою 3,5 г кожна, які карбувалися практично з чистого золота. А «*рухлядь*», імовірно, була хутрами. Однак обдаровування Іваном Грозним православних ієрархів цим не обмежилось. Л. Столярова, російський фахівець з історії руського середньовіччя, джерелознавства, археології, з посиланням на «грецьку» посольську книгу № 1, що зберігається у Російському державному архіві древніх актів, наводить такі дані про пожалування Івана IV у зв'язку з питанням про визнання його царського титулу: Іоасафу II відправлено не менше 1070 руб., а також 1200 руб. м'якою *рухляддю* (хутром соболя, білки й куниці) та риб'ячим зубом. В Єрусалим патріарху і на різні церковні потреби пожалувано 1322 руб., 400 золотих угорських, оксамитова шуба на соболячому хутрі та «*рухлядь*» на 600 золотих угорських. Олександрійському патріарху надіслано «*рухляді*» на 1000 золотих, оксамитова шуба на соболях і 150 рублів грошима. На Синайську гору і синайському архієпископу відправлено не менше 1600 золотих, 650 рублів, «*рухляді*» на 800 золотих угорських, соболяча шуба під оксамитом і «речі» – риб'ячий зуб, соболине і біляче хутро (без зазначення їх кількості й вартості) [12].

Чи могли такі дари Москви не привести до бажаного для Івана Грозного результату? Питання риторичне. Як наслідок, у 1561 р. той самий «митрополит Єгріпський Іоасаф» доставив Івану IV від «патріарха Царгородського» грамоти, «благословлені на царство з патріаршим підписом і печаткою». Також *«всех митрополитов и архиепископов в той грамоте руки приложены благословинни на царство да и древних царей поставление»*. Учасниками собору, що підписали документ, крім патріарха були митрополити Ефеський, Нікейський та інші – загальною кількістю в 32 особи, плюс єпископи Кіпрський та інші – загалом 4. Грамота *«благословиши боговенчанного»* Івана Грозного, *«еже быти и звати ему Царем, законно и благочестно венчанному; вкупе и от них и от их святые церкви прощение и*

благословение, понеже рода есть и крове царские, яко же они рекли на пользу всем благочестивым и христоименитым людям» [9/в].

Текст грамоти було опубліковано у 1850 р. управляючим Московським головним архівом МЗС і «Комісією друкування Державних грамот і договорів, членом Археографічної комісії» князем Михайлом Оболенським. Згідно з документом, *«смирение»* ієрархів *«узнало и вполне уверилось не только изъ преданій многихъ, заслуживающихъ доверіе»*, а й *«навіть із письмових свідчень літописців»*, що Іван IV *«веде своє походження від роду і крові істинно Царської»*, царівни, державиці Анни, сестри самодержавця Василя Багрянородного ⁹³, яка стала дружиною великого князя Володимира – хрестителя Русі; потім імператора Костянтина IX Мономаха, який відправив митрополитів на вінчання *«во Царя благочестивейшаго Великаго Князя Володимера»*, якому одягли *«на голову Царський венець»*, *«діадему»* та *«інші знаки й одежі Царського сану»* [13].

Дуже показово, що грамота складена на ідеологічній основі, розробленій московсько-новгородськими літописцями.

Найважливіший нюанс тут криється в тому, що, згідно із літописцем, *«підписана ж грамота літа 7062»* [9/в], тобто в 1554 р. Фактично це означає, що легалізація *«законності»* царського титулу в Москві на Вселенському соборі, що відбувся за патріарха Іоасафа, відбулась саме шляхом підтвердження рішення, нібито прийнятого у період патріаршества Діонісія II, що явно свідчить про небажання Іоасафа II взяти на себе історичну відповідальність за проведення собору, який *«освятив»* царювання московських князів *«по чину Римських кесарів»*.

Будь-що-будь, володарем 270 рублів із отриманої від Івана IV грошової допомоги Іоасаф II став за фактом затвердження

⁹³ Візантійський імператор Василій II. – прим. авт.

царського титулу московського правителя. А учасникам собору перепало 1530 рублів [12].

На цьому етапі царська державна печатка вже включала такі промовисті елементи як візантійський двохголовий орел у центрі й образ вершника-їздця, відомий як один із ключових символів влади. Зазвичай вважається, що в якості такого зображений Святий Георгій. Орел був коронований однією або двома коронами, увінчаними хрестом. Відтак московський – «руський» – двохголовий орел остаточно став наступником візантійського водночас зі становленням самодержавства як уособлення православ'я.

Отже, в 1564 р. Іван Грозний цілком усвідомлено підготував для нащадків «концепцію» правління «руських» царів. Нібито підбиваючи підсумок усьому, що відбувалось у епоху його правління, та й у попередній період, він, підкресливши, що «Бог наш Трійця», ім'ям якого «царі прославляються», зазначив, що Всевишній надав «навіки» хрест чесний – переможну хоругву – першому з благочестивих царю Костянтину і всім православним царям і хранителям православ'я. А з виконанням «повсюди» волі «Провидіння» іскра благочестя досягла «Російського царства». Тож «самодержавство» держави, «наповнене цим істинним православ'ям», почалося «за божою ласкою від великого князя Володимира, який просвітив Руську землю святим хрещенням, і великого князя Володимира Мономаха», продовжившись аж «до нас», смиренних «скипетродержавців Російського царства».

«Ми» за «божою ласкою» сіли на царство, взявши «те, що належить за благословенням прабаб'яків своїх і батьків, а чужого не забажали». Все це є наказ «істинно православного християнського самодержавства, що великою владою володіє». У зв'язку з цим Іван Грозний надав руському самодержавству статус, згідно з яким самодержавці «від початку самі володіють своєю державою, а не їхні бояри й вельможі», і навіть «влада священника і управителя» з царською владою «не сумісна». Адже «окрім Божої милості» царі не потребують «ніяких повчань від

людей, бо неможливо, володарюючи над безліччю народу, домагатися повчань від інших». Тому правитель провів лінію від Всевишнього до царя, яка простежується у словах: «Я ж намагаюсь повернути людей до істини й світла, аби вони пізнали єдиного істинного Бога, що в Трійці славиться, і даного їм Богом державця», який вимагає «покори тільки від рабів, даних мені від Бога» [14].

За словами австрійського дипломата XVI ст., письменника та історика Сигізмунда Герберштейна, статус самодержавця дозволяв московським владикам застосовувати «свою владу» до «духовних так само, як і до мирян, розпоряджаючись безперешкодно за своєю волею життям і майном кожного із радників». А вони, за його спостереженням, заявляючи про волю та вчинки державця як про «волю божу», вірують, що «він – вершитель божественної волі». Тому і сам державець, коли до нього звертаються «у важливій справі», зазвичай відповідає: «Бог дасть», і щось здійсниться. А на питання про якусь «сумнівну справу» слідує подібна відповідь: «Про те відає бог та великий державець» [15].

У тому ж 1564 г. Московський Помісний собор прийняв постанову про право московського митрополита носити білий клобук. Відповідно до цього в 1564–1565 рр. уже на «законній» підставі було виконано розпис Архангельського собору, де покоївся прах декількох поколінь московських правителів. Ця подія спрямована не лише на прославлення царської династії, а й на звеличення самої системи влади. При цьому дослідники відмічають «просування» московської лінії, оскільки «столичні великі князі та князі удільні, що належали до їхнього роду, стали головними персонажами циклу надгробних портретів» [16].

Відтак царювання московських князів перетворилось на реальність, і, за словами В. Іконникова, в «Московській державі» фактично затвердилась «теорія світської влади» на «візантійських переказах, духовному авторитеті та джерелах

візантійської письменності. А повним представником цієї системи був Іоанн IV» [17].

1. Грамота Максимилиана I Василю III об условиях союза между государствами
<http://rusarchives.ru/statehood/04-09-gramota-maksimiliana-1.shtml>
2. Хроника Литовская и Жмойтская
<http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov06.htm>
3. Послания Филофея:
 а/ к Великому князю Василю, в немъже о исправлении крестнаго знамения и о содомском блуде
 б/ о злыхъ днехъ и часехъ. Послание Филофея дяку Михаилу Григорьевичу Мисюрю-Мунехину
www.krotov.info/acts/16/1/filofey.htm
4. Митрополит Ташкентский и Среднеазиатский Владимир (Иким). Слово на праздник изнесения честных древ Животворящего Креста Господня
<http://pravoslavie.uz/Vladika/Books/Slovo2/22Krest.htm>
5. Пискаревский летописец
<http://krotov.info/acts/17/azaryin/b61c.htm>
6. Постниковский летописец
<http://www.russiancity.ru/books/b59.htm>
7. Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью
<http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161978#?page=268>
8. Степенная книга. Часть II
http://imwerden.de/pdf/kiprian_makary_kniga_stepennaya_chast2_1775.pdf
9. Летописец русский. Московская летопись
 а/ http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1540-1560/Letop_russkij/text2.htm
 б/ http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1540-1560/Letop_russkij/text3.htm

в/ http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1540-1560/Letop_russkij/text4.htm

10. Житие преподобного Феодорита, просветителя Кольского

<http://www.sedmitza.ru/lib/text/438741/>

11. Хождение на Восток гостя Василия Познякова с товарищи

<http://pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5142>

12. Столярова Л. В. Дары русского правительства иерархам и монастырям христианского Востока в XVI веке

<http://www.kreml.ru/ru/science/conferences/2009/power/thesis/Stolyarova/>

13. Соборная грамота духовенства православной восточной церкви, утверждающая сан царя за великим князем Иоанном IV Васильевичем 1561 года

http://starieknigi.info/Knigi/O/Obolenskij_M_A_Sobornaya_gramota_utverzhdayushchaya_san_carya_zhza_Ioannom_IV_1561_g_1850_RSL.pdf

14. Благодетеля Великому Государю Царю и Великому князю Иоанну Васильевичу всея Руси послание во все его Великие Росии государство на крестопреступников, князя Андрея Михайловича Курбского с товарищи о их измене

http://www.riuo.kiev.ua/bibl/Ioann_IV_1.html

15. Сигизмунд Герберштейн. Записки о Московии

<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gerberstein/frameset1.htm>

16. Самойлова Т. Е. Митрополит Афанасий как один из авторов программы росписи Архангельского собора Московского Кремля

<http://www.rostmuseum.ru/publication/historyCulture/1996/samoilova01.html>

17. Иконников В. Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории

<http://www.archive.perm.ru/PDF/lichn/subbotin/%D0%B4%D0%B%D1%8F%20%D0%A1%D0%90%D0%99%D0%A2%D0%90/01>

655_%D0%98%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B8
%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D0%92%20%D0%9E%D0%B
F%D1%8B%D1%82%20%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%BB%
D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B
8%D1%8F%20%D0%BE%20%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%
8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20
%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%
B8%D0%B8%20%D0%92%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD
%D1%82%D0%B8%D0%B8%20%D0%B2%20%D1%80%D1%83
%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D0%B8%
D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B8_0.pdf

ПІДВОДНІ ШЛЯХИ ДО ІНОЗЕМНОГО ВИЗНАННЯ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРШЕСТВА

Орієнтир – Балтійський простір

Поряд із зусиллями з легалізації його царського титулу Константинополем Іван Грозний активно проявляв себе і на міжнародній сцені. Так, у 1560 р. до нього приїхав гонець *«от цысоря Римсково и навышшого короля Фердинандуса Ерином»* – короля Германії, імператора Священної Римської імперії Фердинанда I. У переданій грамоті йшлося про «лівонських німців, аби цар і великий князь не воював, називаючи їх своїми підданими Римської області». В грамоті у відповідь Іван IV, не забувши підкреслити, що йому державу «Бог дав», і нагадавши про взаємовідносини Москви із попередником Фердинанда Максиміліаном I, повідомив про готовність «учинити про всі справи договір» [1].

А офіційна згода патріаршого престолу на царські регалії Івана IV, дана в 1561 р., дозволила Москві почуватися набагато більш впевнено. Це призвело до відновлення Москвою боротьби за вихід до Балтійського моря, що стало першим кроком Івана IV в його геополітичному просуванні на захід.

Військові дії, розпочаті Іваном Грозним ще у 1558 р., не могли не викликати протидію з боку Швеції та Литви. А узгоджена позиція Ганзи та Лівонії щодо недопущення Москви до самостійної морської торгівлі сприяла черговому відрядженню Іваном IV в 1561 р. «всієї Русі бояр і воєвод своїх у Лівонську землю з німцем воювати» [2]. Ця військова акція була покликана покласти кінець контролю транзиту московської торгівлі ослабленою Лівонською конфедерацією, до якої входили Ризьке архієпископство, єпископства Дорпат, Курляндія та інші. Збереження ж статус-кво обмежувало можливості купців, не даючи Москві вільно імпортувати стратегічну сировину. Війна, однак, виявилась більш тривалою, ніж передбачалось, і в

посланні до шведського короля Юхана III у 1573 р. Іван IV повідомив, що «Лівонську землю ми не припинимо завойовувати, поки нам її Бог дасть». При цьому від спробував показати свою царську перевагу: «Ти пишеш своє ім'я спереду нашого – і це непристойно, бо нам брат – цесар Римський та інші великі державці, а тобі неможливо називатися їм братом, бо Шведська земля честю нижче цих держав». Крім того, «Римська печатка нам також не чужа: ми ведемо рід від Августа-цесаря» [3].

Подібний тон листа був далеко не випадковим – у цей період Іван IV підготував щось на кшталт духовної настанови у формі політико-релігійного заповіту, закликавши в ньому міцно тримати «православну християнську віру» до смерті та знову підводячи ідеологічну базу під самодержавну царську владу: «Сина ж свого Івана благословляю царством Руським, шапкою мономахівською, і всім чином царським, що прислав прародителю нашому, царю і великому князю Володимиру Мономаху, цар Костянтин Мономах із Царгорода. Та сина ж свого Івана благословляю всіма шапками царськими і чином царським» [4].

У зв'язку з цим здається цікавою думка Ф. Асадулліна, який зазначає, що «шапка Мономаха – це не що інше, як скроєний за східними зразками головний убір, який, за однією версією, прийшов до нас із Єгипту, за іншою, переданий безпосередньо руським царям золотоординськими ханами» [5].

Католицьке посередництво у московсько-польському протистоянні

Що стосується Лівонської війни, то на її результат вплинули політичні зміни в Європі. Ще в 1569 р. Люблінська унія об'єднала Польське королівство і Велике князівство Литовське в єдину федеративну державу – Річ Посполиту, яка являла «собою» одне «неподільне і невідокремлюване тіло, а також не окрему, але одну спільну республіку, яка об'єдналась і злилась у

єдиний народ із двох держав і народів». У новоспеченій державі передбачався виборний король, спільні сейм і сенат, єдина зовнішня політика.

Водночас у Люблінській унії між Польським королівством і князівством Литовським було записано, що великий князь литовський «залишається цілком і непорушно при своєму титулі, сановниках, усіх посадах і почесних званнях» [6]. Однак Литва змогла зберегти деякі елементи суверенітету шляхом втрати ряду земель на території сучасної України, які перейшли під юрисдикцію Польщі. Зокрема, до Польщі як воєводства відійшли: Київське, Волинське (центр Луцьк), Руське (центр Львів), Подільське (центр Кам'янець), Брацлавське (центр Брацлав), Белзьке [7]. У складі Великого князівства Литовського залишились тільки білоруські землі та заселене білорусами Брестське воєводство. Першість Польщі в Речі Посполитій була настільки очевидною, що держава нерідко іменувалась Польщею.

За рахунок польських сил різко зросла військова міць держав, що протистояли Москві в Лівонській війні. Завдяки цьому трансільванський князь Стефан Баторій, який надів у 1576 р. польську корону, не тільки повернув утрачений на початку військових дій Полоцьк, а й обложив Псков, уклавши при цьому союз зі Швецією.

Після взяття шведами Нарви і кількох інших міст Іван Грозний відправив Леонтія Шеврігіна послом до римського папи Григорія XIII та короля Германії (римського короля) Рудольфа II з проханням про посередництво для примирення з Баторієм. У переданій Папі грамоті йшлося про те, що з переходом польської корони до «посажденця турецького султана» Баторія той «порушив хресне цілування». Разом із тим, у зв'язку з його союзом «із невірними на пролиття християнської крові» Іван IV висловив бажання «бути в єднанні» з Папою Григорієм XIII і «цесарем» Рудольфом «проти бусурманських державців», озвучивши заклик до Риму наказати Баторію, аби він «с

бесерменськими державцями не складався і на кровопролиття християнське не стояв» [8].

Папа позитивно сприйняв пропозицію Москви, в тому числі через сподівання на поширення у Північно-Західній Русі прокатолицьких настроїв.

У зв'язку з цим можна зазначити, що ще в 1577 р. Григорій XIII створив Грецьку колегію з метою навчання духовенства зі східно-слов'янських земель Речі Посполитої, Лівонії, Москви та інших в уніатському дусі для подальшої пастирської діяльності на «православних» територіях.

Однак головним чинником, що надихнув Рим на посередництво в московсько-польському протистоянні, були його плани щодо створення ліги проти османів – тим більше що війна між Османською імперією та сефевидською Персією, яка почалась у 1578 р., пробудила в Римі над

областях Речі Посполитої, за умови першості, звісно, другої гілки.

До речі, в посланні Стефану Баторію від 1579 р. Іван Грозний питає: «Чи не тому ти сподіваєшся бути величніше нас, що заперечуєш наше походження від Августа-кесаря? Так поміркуй про своїх предків і про нашу нікчемність. Всемогутній Бог благоволив до всього нашого роду: ми правимо державою від великого Рюрика 717 років, а ти з учорашнього дня на такій великій державі, тебе першого з твого роду за Божою милістю обрали народи і стани королівства Польського і посадили тебе на цю державу керувати ними, а не володіти ними» [10].

Так чи інакше, місія А. Поссевіно привела до укладення в 1582 р. 10-річного перемир'я, за яким Росія відмовлялась від Лівонії та білоруських територій, отримуючи лише дея

імовірно, що успіхи такого роду дозволили папству запропонувати Константинопольському патріархові Єремії II (Траносу) прийняти новий григоріанський календар, що могло стати першим кроком до переходу Константинопольської церкви в уніатство. Скликаний у Константинополі собор відповів відмовою, пославшись на невідповідність календаря канонічним правилам святкування Великодня. Така відповідь, звісно, викликала обурення Григорія XIII, який вирішив використати всі підручні засоби, аби провчити «норовливого» Єремію. Як наслідок, того ж 1583 р., за словами тодішнього архієпископа Димоника і Еласона Арсенія Еласонського, патріарха Єремію II, звинуваченого «беззаконними людьми і наклепниками» в хрещенні «турецьких чоловіків і жінок» і відправленні їх «до Росії, Польщі й до Франції», за вказівкою султана «було вигнано у заслання на острів Родос» [11].

Царгороді». Для пошуку грошей на цей проект султан дозволив йому «йти у Християнські Держави» [12].

Докорінно інший хід подій виклав Джильс (Джайлс) Флетчер – учасник переговорів 1588 р. з Москвою про монополію Англо-Московської компанії на торгівлю з портами Північно-Західної Русі. Згадуючи про аудієнцію Єремії II у Папи перед його відправленням до Москви, Флетчер стверджує, що одним із намірів патріарха були його перемовини з царем про підпорядкування «Руської церкви владі папи Римського» начебто «у помсту туркам і грецькому духовенству, яке скинуло його з престолу». Судячи з його «нешодавнього прибуття з Рима можна думати, що він був присланий з такою метою самим папою» [13].

Будь-що-будь, у 1588 р. у

панування над православними єпархіями сусідніх – та й далеких – земель. Такий сценарій обіцяв Москві неймовірні перспективи. Утім переговори завершилися взаємною згодою на надання Москві окремого престолу.

Необхідно зазначити, що розмовляв Єремія II про всі ці питання, скоріше за все, не напряду з Федором I. Річ у тім, що через хворобливість царя після його входження на трон державою спочатку управляла регентська рада, а потім фактичне управління Північно-Західною Руссю зосередилось у могутніх руках брата дружини Федора I – Бориса Годунова. Саме він у 1587 р. посадив на митрополиту кафедру свого ставленика Іова. Б. Годунов напевно вів основну партію в перемовинах із Єремією, чия «порада» виявилась «благоугодною» для нього. Як наслідок, у 1589 р. Єремія II «поставив» першого московського «патріарха І

затвердила зведення в патріархи, «на превеликий престол першопрестольників і великих святителів» царюючого міста Москви «Іова преосвященного митрополита всієї Русі». Грамота також підтверджувала створення чотирьох митрополій: Новгородської, Казанської, Ростовської, Крутицької, а також шести архієпископств і восьми єпископств [15].

Відтак Київський митрополит остаточно втратив пальму першості над Церквою всієї Русі.

Дуже показово, що при підписанні грамоти митрополит Іов використав нову печатку Московського патріарха. Тоді ж на державній печатці між коронованими головами двохголового орла з'явився так званий голгофський хрест. Цей символ православ'я став найважливішою ідеологічною ланкою концепції «Москва – Третій Рим».

<

Не забув звернути увагу на роль матеріального чинника в тому, що сталося, й Дж. Флетчер: «Цар і цариця прислали великому патріархові багаті дари: срібний посуд, золоту парчу, хутра та ін.; які несено було московськими вулицями з великою пишністю, а при від'їзді він отримав ще безліч інших дарів від царя, дворянства й духовенства» [13].

У результаті патріарх Константинопольський Єремія II домігся проведення в 1590 р. Константинопольського собору за участі Антіохійського та Єрусалимського патріархів⁹⁵, який підтвердив московські рішення. Хоча сучасні дослідження свідчать про підроблення значної частини підписів на грамоті. Доволі часто вустами аналітиків цей факт пояснюється бажанням Єремії, який отримав грошові пожалування за заснування Московського патріаршества, продемонструвати московській «світській та церковній владі показність Собору», у зв'язку з чим і було підроблено підписи відсутніх на

патріархів у подальшому, визначила престолу Москви п'яте місце у світовій православній патріаршій ієрархії.

Москва, звісно, не була задоволена рішенням, оскільки бачила себе третьою в цьому списку – після Олександрії. Про це свідчить направлене до Константинополя від імені царя Федора I послання: *«Имяноватися ваше архиерейство соборне уложивши: в начале в папино б место быти тебе, Иерею, Божию милостию архиепископу Костянтинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху, потом – Александрейскому Патриарху, потом – нашего великого государства, царствующего града Москвы, потом Антиохейскому Патриарху, потом – Иерусалимскому Патриарху»* [16].

Імовірно, Москва сподівалась на перегляд цього рішення на черговому Вселенському соборі, який відбувся в 1593 р. у Константинополі «для вирішення різних питань цер

цілком обґрунтовані геополітичні побоювання в католицькому світі, який намагався перешкодити зазіханням Москви на землі Південно-Західної Русі.

1. Летописец русский. Московская летопись
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1540-1560/Letop_russkij/text4.htm
2. Разрядная книга 1475–1605 гг.
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XV/1460-1480/RK_1475_1605/text11.htm
3. Второе послание Ивана Грозного шведскому королю Юхану III
<http://www.hrono.ru/dokum/1500dok/1573groz.php>
4. Духовная грамота Ивана IV
<http://www.hrono.ru/dokum/1500dok/1572ivan.php>
5. Интервью Фариды Асадуллина.
<http://tatmsk.tatarstan.ru/rus/faridasadullin.htm>
6. Из постановления Люблинского сейма об унии Вел. кн. Лит. с Коронай Польской. 1 июля 1569 г.
http://www.portalus.ru/modules/belarus/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1141331680&archive=&start_from=&ucat=1&
7. Люблинская Уния 1569 г.
<http://histua.com/ru/istoriya-ukraini/ukrainskie-zemli-v-periodkazachestva/ljublinskaya-uniya-1569-g>
8. Цит. за: Успенский Ф. История Византийской империи XI–XV вв. Восточный вопрос
http://molodezh.mrezha.ru/books/Uspenskiy_Vostochniy_vopros.txt
9. Антонио Поссевино. Московия
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Possevino/frametext13.htm>
10. Послание польскому королю Стефану Баторию (1579 г.)
<http://www.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=9120>
11. Арсений Елассонский. Мемуары из русской истории
<http://vostlit.narod.ru/Texts/rus13/Elassonskij/pril.htm>
12. Пришествие патриарха Иеремии в Россию
Бібліотека сайту Іслам в Україні islam.in.ua

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1580-1600/Patr_Ieremija/text.htm

13. Джильс Флетчер. О государстве русском, или образ правления русского царя, обыкновенно называемого царем московским, с описанием нравов и обычаев жителей этой страны

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/frameset5.htm>

14. Книга называемая Новый летописец

http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Nov_letopisec/text1.phtml?id=1005

15. Уложенная грамота об учреждении в России Патриаршества. 1589 г.

<http://www.sedmitza.ru/text/443574.html>

16. Учреждение Патриаршества в России

<http://vur-05-1.narod.ru/istotgp/39-1.htm>

17. Летопись Церковных событий и гражданских, поясняющих Церковныя. От Рождества Христова до 1879 года Архимандрита Арсения

<http://www.omolenko.com/istoria/history.htm?p=16>

18. Святой Иов, Патриарх Московский и всея Руси

<http://russist.ru/paterik/19.06.htm>

ПОЛІТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ПОЯВИ БРЕСТСЬКОЇ УНІЇ

Виникнення братств і підгрунття проуніатських настроїв у Південно-Західній Русі

У зв'язку з тим, що польський король Стефан Баторій віддав усі місцеві православні монастирі та церкви з їхніми маєтками у розпорядження єзуїтських колегій, заснованих ним на території Південно-Західної Русі, у 80-х рр. XVI ст. на цих землях стали утворюватися православні братства, які характеризуються Г. Флоровським «як церковні та релігійно-оборонні установи» [1].

Безумовно, виникали вони не самі по собі. Так, патріарх Олександрійський «Іоаким благословив заснування Львівського братства», яке виявилось «розсадником багатьох інших братств» у цьому краї та піклувалось «про істинне благо православної руської церкви». Братства забезпечували точне дотримання «православних церковних обрядів», «повставали проти усіляких спроб запровадити унію, захищали православних на сеймах проти усіляких утисків, засновували школи, заводили друкарні й піклувались відтак про поширення в народі істинних релігійних православних переконань» [2].

Повертаючись у 1589 р. з Москви до Константинополя через територію Литви, Вселенський патріарх Єремія II «на підставі грамоти» Сигізмунда III, що сів на польський трон після смерті Баторія, «виклопотаної» князем Костянтином Острозьким, «підтвердив братства церковні у Вільні, Львові й ін. місцях». Проуніатські єпископи проігнорували рішення патріарха, а католики посилили нападки на православні церкви, проголошуючи ідею «про підпорядкування римському престолу» [3].

Можливо, що остання ідея походила від папського Риму після того, як Константинополь затвердив у Москві православну патріаршу кафедру.

Інша річ, що між самими братствами в Речі Посполитій мали місце суттєві суперечки. Той самий Єремія II надав особливі

повноваження Львівському братству, які полягали у його виході з-під опіки львівського єпископа Гедеона (Григорія) Балабана, а також у праві призначати та звільняти з посади священників опікуваної братством Успенської церкви у Львові. Оскільки стосунки між Гедеоном і Львівським братством були натягнутими ще до патріаршої грамоти, Гедеон був ображений постановою Єремії II – через те, що статут Успенського братства, що виникло в 1586 р., ставив його вище інших подібних організацій та давав йому право контролю над духовенством, включно з єпископами. Це привело до конфлікту братства з Гедеоном, причому не тільки з ієрархічних, а і з майнових міркувань – братство оскаржило права власності Львівського єпископату на Уневський та Онуфріїв монастирі.

Львівське братство підтримував Київський митрополит Михайло Рагоза, тож конфлікт міг бути спровокований «сторонніми» силами. У цьому зв'язку зазначимо, що грамоту на Київську митрополію М. Рагоза отримав від Сигізмунда III, а «рукопоклад нового митрополита в південну Русь», на «прохання братства», той самий Єремія II, який, щоправда, застеріг, що не знає кандидата, а довіряє лише тим, хто рекомендував його. При цьому завчасно «викривши» «Онисифора двоєженця», який займав Київську митрополію [2], на підставі заборони на відправлення богослужіння священникам-двоєженцям.

Утім існує думка, що між М. Рогозою і єзуїтами нібито мав місце зв'язок.

Будь-що-будь, Львівському й Віленському братствам вдалося отримати право ставропігії, яке передбачало непідпорядкованість місцевим православним єпископам. М. Рагоза, а слідом за ним і церковний собор 1590 р., визнали суверенітет Львівського братства від львівського єпископа при прямому його підпорядкуванні Київському митрополиту.

На шляху до унії

Разом із тим, Єремія II заснував у Київській митрополії посаду патріаршого екзарха⁹⁶ з підпорядкуванням призначеного на цей пост єпископа Луцького й Острозького Кирила Терлецького безпосередньо Константинопольському патріарху.

Що стосується Гедеона, то після позбавлення його сану М. Рагозой з відома Константинопольського патріарха, у 1590 р. він влаштував зустріч єпископів Холмського та Белзького Діонісія Зборуйського, К. Терлецького, єпископа Пінського й Туровського Леонтія Пельчинського, на якій було вперше озвучено питання унії.

У 1592 р. підпис Гедеона з'явився на грамотах Сигізмунду III і Римському папі Клименту VIII, які містили прохання про запровадження унії на територіях з православним населенням, що перебували у складі Речі Посполитої, у тексті яких сказано: «Ми, господар... хочемо під зверхністю і благословенством одного пастиря святішого отця нашого папи римського бути, його старшинство й зверхність визнати, залишивши собі всі справи і церемонії в цілості в церквах божих» [4].

Більше того, з'їзд духовенства Львівської єпархії в 1595 г. визнав владу Риму. Як наслідок, було скасовано попереднє рішення на користь Львівського братства, а Гедеон Балабан отримав згоду на відновлення своїх єпископських прав. Тоді ж К. Терлецький разом із єпископом Володимирським і Берестейським Іпатієм Потеєм присягнули на ієрархічне підпорядкування Папі. Однак собор єпископів Київської митрополії, який відбувся того ж року, виробив артикул, що містив викладені у 33 пунктах умови, на яких єпископат Київської митрополії готовий визнати церковну юрисдикцію папства. Текст направили до Риму і Сигізмунда III, який до того часу став володарем і шведської корони.

Першою умовою артикулу було несхиляння «до іншого віросповідання». Далі обумовлювалась незмінність молитви «згідно із древнім звичаєм Східної Церкви», а також збереження

⁹⁶ Екзарх – голова окремого церковного округу в православ'ї та католицизмі. – прим. авт.

в цілісності «таємниці Святого Хрещення та її форми», ненадання «митрополичих, єпископських та інших духовних санів нашого обряду» нікому, крім «людей нашого народу або грецького і нашої релігії», утримання від перетворення монастирів і церков «наших» на костели; дозвіл «засновувати школи, семінарії грецької та слов'янської мови», надання «нашим митрополиту та єпископам» місць «у сенаті його Королівської милості» – для забезпечення «більшої влади» і «щоб наші вівці нас більше поважали та шанували». Умову стосовно сенату собор обґрунтовував тим, що «сенаторська присяга» дозволить уникнути «такого розриву, як після смерті» Київського митрополита Ісидора, який підписав Флорентійську унію 1439 р., коли владики, що не несли зобов'язань присяги, «легко відступили» від рішень Флорентійського собору. В разі прийняття цієї умови «буде важко і подумати про роз'єднання».

На перший погляд, усі ці умови однозначно свідчать про цілковиту схильність єпископату Київської митрополії до ідеї уніатства, хоча можливо, що форма їх викладення була продиктована наміром доступу до політичної влади.

У заключній частині документа «підписанти» розкривали свої прагнення до єдності «заради згоди в християнській Речі Посполитій» для недопущення «подальшого розладу і незгоди» [5].

Відтак у артикулі підкреслювалась його політико-релігійна доцільність, і навіть змушеність. Для історії або ні – інше питання. Згідно з Г. Флоровським, «є відома психологічна правда в твердженнях перших уніатів, що вони не міняли віру. На їхню думку, йшлося про зміну тільки юрисдикції, бо віру латинську і грецьку вони вважали, власне, еквівалентними». Тоді багато хто бачив можливість «залишатися православним і під Римським послухом», тим більше що в угоді було обумовлено «незлиття» унії з латинською церквою [1].

На переконання ряду дослідників, за допомогою унії православне духовенство прагнуло отримати права, аналогічні з

польськими священнослужителями, знать сподівалась підступитися до адміністративної ієрархії, а службовці – опинитися в магістратах і т. д.

Будь-що-будь, артикул власноруч підписали митрополити Київський і Галицький, єпископи Володимирський і Брестський, Луцький і Острозький, Пінський і Туровський. На ньому також було 8 печаток, включаючи єпископів Львівського і Холмського. На обороті був підпис архімандрита кобринської церкви святого Спаса [5].

Цей документ повністю підпорядкував православну гілку християнства західно-руських земель католицькому Риму.

Брестська унія і виникнення греко-католицької церкви

Акт унії було здійснено наприкінці 1595 р. у Ватикані – з наданням відповідних текстів українською та латинською мовами, – чому Папа присвятив спеціальну буллу. Потім, у 1596 р. не хто інший, як Михайло Рагоза, «приїхавши з Києва до Бреста Литовського», «учинив собор на духовенство» [6]. У зв'язку з цим польський письменник-історик, теолог-біблеїст ХХ ст. Тадеуш Жихевич характеризував М. Рагозу як особистість боязку й нестійку, який «однією рукою підписував, іншою – в разі потреби – міг замазати», хоча він «не був ні поганим, ні продажним» [7].

Ті, хто зібрався у Ватикані, «прийняли унію і послушенство Михайло Рагоза віддав папі, пославши до Риму єпископів Іпатія Поця і Кирила Терлецького». Визнавши Папу Римського своїм головою, вони погодились із католицькою догматикою, але зі збереженням богослужіння візантійського обряду церковнослов'янською мовою.

Однак далеко не все йшло гладко: «Унії духовенство інше руське і монастирі всі й шляхта не прийняли» [6]. Вірогідно, після того як керувати питанням унії узявся Рагоза, львівський єпископ Гедеон (Григорій) Балабан змінив позицію. Не погодившись разом із єпископом Перемишльським із

проуніатським рішенням, він оголосив про відкриття засідання православного собору, який заявив про відсутність у будь-якого зібрання повноважень вирішувати питання унії без згоди собору східних патріархів. Також не підтримали унію патріарший екзарх Никифор, князь Костянтин Острозький і ряд єпископів.

Ті, хто зібрався на православний собор, проголосивши «обітницю віри, совісті й честі за себе і наших нащадків», закликали твердо стояти «в нашій святій вірі», чинячи спротив усім «насиллям і новизнам», що можуть завадити «свободі нашого богослужіння». «Сенатори, сановники, чиновники й лицарство», які знаходились на православному соборі разом із духовними особами «грецької віри», виразивши протест проти уніатів, висловились за непідкорення їм [8].

Учасники обох соборів піддали анафемі один одного. Сигізмунд III, звісно, наказав усім православним Речі Посполитої підкоритися уніатській лінії. Жестом у відповідь на те Мелетій I Пига, патріарх Олександрійський, місцеблюститель Константинопольського престолу під час його вакансії, піддав *«отверженню конечному»* Рагозу «і деяких ще з ним єпископів його як відступників і розорителів церкви соборної». До обрання нового митрополита своїми екзархами патріарх призначив таких осіб: «Гедеон, єпископ львівський», «Кирило, митрополит сербський», «Єпископ премиський», «Никифор Тур, архімандрит київський монастиря Печерського» [4].

Отже, з укладенням унії Річ Посполита опинилась перед фактом наявності двох церков «східного напрямку»: уніатської греко-католицької та власне православної. Безсумнівно, розділення православної гілки на «своїх» і греко-католиків було спрямовано на ослаблення зазіхань Московського патріархату на землі Південно-Західної Русі. Але унія не зрівняла греко-католицьку церкву з латинською (римською), яку Сигізмунд III завжди бачив такою, що має першість. Наприклад, єпископи греко-католицької церкви не допускались у сенат. Інакше кажучи, православ'ю відводилося місце лише для

«ритуальнопобутового» сповідання. Лише на Варшавському сеймі 1607 р. король підписав універсал, який вкупі із сеймовою конституцією підтвердив «попередні права Православної церкви» [9]. Зокрема, зазначалось, що «посади і добра духовні» не надаватимуться нікому іншому, а тільки «людям благородним народу руського меге (тобто чистої) релігії грецької». Відібране у Православної Церкви майно (за винятком конкретно визначених випадків) могло бути повернено їй через суд. Церковним братствам повертались їхні привілеї та права, а судові процеси та вироки стосовно духовних осіб підлягали касації [10]. Але хоча Конституція 1609 р. визнавала право православних «вільно і спокійно» перебувати на церковних посадах, використовуючи відповідні церковні володіння [9], згідно з рядом джерел у тому ж році всі 12 віленських православних храмів «були силою відібрані у православних і передані королем у розпорядження» митрополита Київського і Галицького, управляючого Володимиро-Волинською єпархією Іпатія Потєя («за винятком Свято-Духовської церкви, зведеної на землі панів Воловичей»). Від уніатського духовенства було взято письмове зобов'язання вірності унії та покори уніатському митрополитові. Документ підписали архімандрити віленський, мінський, гродненський і брацлавський; протопопи гродненський, цариський, торчанський, любартовський і новогрудський; священники жировицький, лесокський, марківський, бабицький, мозирський, новогрудський та двоє мінських [11].

Такий розвиток подій, віддаляючи територію Південно-Західної Русі від впливу Московського патріархату, не міг не ослабити духовні зв'язки православного населення Речі Посполитої з Москвою. Це привело до того, що, за твердженням Н. Костомарова, поступово руські еліти відступали «від своєї релігії, а разом із тим і від своєї народності». У зв'язку з цим «руські пани стали для руського народу зовсім чужими і влада їхня набула вигляду начебто іноземного та іновірного

поневолення». А там, «де народ був бадьоріше і менше піддавався рабському страху, унія важко пускала свої корені». Тому православна релігія «стала для руського народу прапором свободи і протидії панському гніту». При цьому Н. Костомаров також зазначає, що пани здавали управління маєтками «в оренди іудеям із повним правом панщини над холопами». За його словами, «ніщо так не обтяжувало і не ображало руський народ, як влада іудеїв» [12].

Поступово греко-католицька (уніатська) церква вкорінилась у західних областях сьогодишньої України. За словами відомого американського історика Річарда Пайпса, відмова значного «православного населення» від приєднання до унії призвела до «релігійного розділу», що породив «велику ворожнечу між поляками і руськими», не дозволив «литовсько-польській державі стати потенційним осередком національних руських чаянь» [13].

Водночас, згідно з Г. Флоровским, унія означала «самовключення до західної традиції», підводячи до «релігійно-культурного західництва». Спротив цьому міг бути лише через вірність «візантійським і патріотичним переказам». Неоціненну роль тут відіграли братства, статuti яких затверджувались Константинопольським патріархом. Поступово організовувались школи, відкривались друкарні, видавались книги. Щоправда, «західно-руська літературна мова переважана грецькими словами. Увесь дух викладання був грецьким» [1].

На царському престолі – Романови

Тим часом Москва, ослаблена 15-річним періодом Смутного часу, що настав у 1598 р., зіткнулась із польсько-шведською інтервенцією. В 1604 р. польські війська вступили у межі Московської держави, що ознаменувало початок русько-польської війни 1605–1618 рр., яка супроводжувалась блискавичною зміною внутрішньополітичних декорацій.

Зокрема, в 1610 р. король Польщі та Великий князь Литовський Владислав, старший син Сигізмунда III, при вступі на московський трон зобов'язався перейти у православ'я. Але перехідний уряд Московії, який визнав його царем, – так звану Семибоярщину – було повалено, і Владиславу не довелося посісти руський трон.

А в 1613 р. Земський собор⁹⁷ прийняв рішення про обрання нового царя в особі Михайла Романова, сина боярина Федора Романова (патріарха Московського Філарета) і боярині Ксенії Іванівни Романової (від народження Шестової). В грамоті він був представлений як «великий государ Богом обраний» цар, «всієї Русії самодержець». При цьому було зазначено, що від Бога *«примиа земля наша Руская своими государи обладаема быти»*, – чим вкотре підкреслювалось походження московських царів (*«корень изыде»*) від *«превысочайшего цесарского престола»* и *«корени Августа кесаря, обладающего всею вселенною»* [14]. Відтак легалізувалось «царсько-божественне» походження влади московських царів. Вінчання

Вінчання Михайла Федоровича на царство відбулося того ж року. Сходження на царський трон династії Романових ознаменувало новий етап в історії Русі.

1. Прот. Георгий Флоровский. Пути русского богословия <http://www.vehi.net/fl orovsky/puti/02.html>
2. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. Том V http://www.pseudology.org/History/ArchiveYZRussii/1_05a.pdf
3. Летопись Церковных событий и гражданских, поясняющих Церковныя. От Рождества Христова до 1879 года Архимандрита Арсения <http://www.omolenko.com/istoria/history.htm?p=16>
4. Баркулабовская (Варколабовская) летопись <http://izbornyk.org.ua/psrl3235/lytov11.htm>

⁹⁷ Зібрання представників різних земель і станів Північно-Західної Русі. – прим. авт.

5. Исторический текст 1595 г. с комментариями
<http://www.krotov.info/acts/16/3/15950601.html>
6. Черниговская летопись
<http://litopys.org.ua/chernlet/chern01.htm>
7. Жихевич Тадеуш. Иосафат Кунцевич – мученик за единство Церкви
griekukatoli.narod.ru/index156.htm
8. Русская Православная Церковь, 988–1988. Очерки истории I–XIX вв.
<http://www.sedmitza.ru/lib/text/436369/>
9. Дмитриев М. Религиозные войны в Речи Посполитой? К вопросу о последствиях Брестской унии 1596 года
<http://cyberleninka.ru/article/n/religioznye-voyny-v-rechi-pospolitoj-kvoprosu-o-posledstviyah-brestskoy-unii-1596-goda>
10. Становище Православної Церкви в Речі Посполитій в 1596–1631 роках
<http://apologet.kiev.ua/-1395859381/13-istoriia-tserkvy/petro-mogilamitropolit-kijivskiy/67-----1596-1631-.html>
11. Заключение унии. Церковь вне закона
<http://www.church.by/beloruskiy-ekzarhat/zakljuchenie-unii-cerkovvne-zakona>
12. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей
<http://www.spsl.nsc.ru/history/kostom/kostom36.htm>
13. Пайпс Р. Россия при старом режиме
<http://www.lib.ru/HISTORY/PAJPS/oldrussia.txt>
14. Утвержденная Грамота об избрании на Московское Государство Михаила Федоровича Романова
http://pokrov.ucoz.ru/gramota_1613.pdf

НА ШЛЯХУ ДО НОВОГО ФОРМАТУ ВІДНОСИН ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ

На політичному небосхилі – козаки

Прихід на царство Михайла Романова не зняв із порядку денного питання про воцаріння на московський престол польського королевича Владислава. Для досягнення цієї мети в 1618 г. поляки вирішили скористатися допомогою козаків.

Утворення «військового стану під назвою козаків» Н. Костомаров визначає початком XVI ст. [1]. Утім перші повідомлення про козаків, яких можна вважати безпосередньо українськими, належать до останньої третини XV ст. Назва «козаки» також застосовувалась до татарських добувачів і до степового населення в басейні Дону. Згідно з рядом джерел, це тюркське слово, яке в той час означало легкоозброєного добувача і лише століття по тому увійшло у вжиток як назва відомої групи українського населення, нового українського стану.

Впродовж XVI ст. чисельність козаків починає зростати. Спочатку до його складу входили здебільшого бігли селяни. Незабаром місцева шляхта закликала уряд і сейм розглянути питання про перетворення козаків на напіввійськову касту для захисту східних і південно-східних кордонів Речі Посполитої. Магнати, що відстоювали цю ідею, були вихідцями з небагатьох православних родів української знаті, які залишились неополяченими. Саме їм належала ініціатива створення у першій чверті XVI ст. форту на о. Мала Хортиця шляхом об'єднання розрізнених козацьких ватаг, що привело до виникнення Запорізької Січі – колиски українського козацтва.

Запорізьке козацтво стало своєрідною республікою з кошовим отаманом на чолі, де всі мали рівні права, беручи участь у спільних радах, що скликалися з того чи іншого приводу.

В 1572 р. польська влада прийняла на службу певну кількість козаків, занесених до реєстру. За свою службу вони отримували плату, підпорядковуючись коронному гетьману, і звільнялись від податків.

До початку XVII ст. існували три категорії козацтва: реєстрове козацтво, запорізьке козацтво і нереєстрове козацтво, яке мешкало у містах прикордоння, вело козацький спосіб життя, але не мало офіційно визнаного статусу. Загалом, козацтво стало силою, що замінило зниклу з тих місць полонізовану еліту [2/а, б].

На початку періоду, що розглядається, козацьке військо очолив православний шляхтич Петро Сагайдачний, який оголосив себе в 1606 р. гетьманом усього війська Запорозького.

Козаки в контакті з Московією

Деулінське перемир'я 1618 р. між Московською державою і Річчю Посполитою привело до втрати першою Смоленська, чернігівської та сіверської земель, і, відповідно, виходу до Фінської затоки. Однак трохи більше року по тому козаки, що раніше воювали на боці Польщі проти кримських татар, перейшли на бік Москви. У 1620 р. П. Сагайдачний відрядив туди послів для висловлення готовності запорізьких козаків служити царю. Імовірно, сторони дійшли згоди.

Перш за все військо Запорозьке вступило до Київського (Богоявленського) братства, яке було створено в 1615 р. при православних церквах Києва і об'єднало на антиуніатсько-антикатолицькій основі всіх городян і духовенство. Того ж року П. Сагайдачний провів значиму операцію на користь Москви – причому не на військовому, а на релігійному полі.

Річ у тім, що в 1619 р. Єрусалимський патріарх Феофан III рукопоکлав у Московського патріарха Філарета, батька царя Михайла Романова. Російський військовий інженер Олександр Рігельман, який навчався у шляхетському кадетському інженерному корпусі, зазначає, що, повертаючись із Москви

«через Київ», Феофан «на прохання Петра Сагайдачного, а також шляхетства сповідання греко-східного» посвятив «у всі єпархії, уніатськими єпископами відняті, архієреїв благочестивих» [3].

Український літописний звід кінця XVI – початку XVII ст., так званий Густинський літопис, підтверджує наявність такого прохання: *«Моляху святителя Патриарха все благочестивые, да им оставит святыню, да посвятит им епископы»* [4].

Однак навряд чи все це відбувалось без попередніх домовленостей. Інакше Єрусалимський патріарх не пішов би на несанкціонований контакт із козаками. Імовірно, ще в Москві голова відрядженого П. Сагайдачним посольства отаман Петро Одинець зустрічався з Феофаном і, до того ж, не один на один. Напевно і пізніше мали місце певні контакти козаків із Москвою, оскільки саме вони зустріли патріарха під час його приїзду з Москви в Україну в березні 1620 р., *«обточиша его стражбою, яки пчелы матицу свою»* [4].

Отже, П. Сагайдачний забезпечував особисту безпеку Феофана III. Імовірно, його команда чудово впоралась із задачею, і у відправленому в квітні посланні для П. Сагайдачного Москва дала згоду на пропозицію козаків щодо служби царю. При цьому було навіть виділено «легке наше жалування 300 рублів грошей» з обіцянкою підвищити плату «дивлячись на вашу службу» [5].

Як показують подальші події, група П. Сагайдачного блискуче забезпечила також організаційну підготовку і проведення процесу рукопокладення Феофаном православних єпископів: *«Патриарху взяша на рамена и опеку свою, благоч(с)тливое во(й)ско, гетманъ, гл-емы(й) Петръ сагайдачный; избраша бо на митрополію киевскую Іова Борецького, ігумена мн(с)тыря ст-ого архистратига Михаила Золотоверхого <...> отца ісаию пост-иша на премы(с)кое епископство»* [4].

Йдеться про жовтнєве рукопокладення митрополита Київського і Галицького Іова Борецького, єпископа

Перемишльського и Самборського Ісайї Копинського та інших на вакантні кафедри православної Київської митрополії. Відтак за активної участі козаків у Південно-Західній Русі було відновлено православну ієрархію.

Згода на православ'я – уявна?

У зв'язку з цим, однак, виникає цілком резонне питання: невже влада Речі Посполитої не була в курсі такого надважливого дійства, тим більше що фактично весь православний рух на території країни перебував у полі прискіпливої уваги відповідних державних відомств?

3 вересня 1620 р. польський гетьман Станіслав Жолкевський, за підтримки молдавського князя Гаспера Грациані, розпочав військові дії проти османських військ. На початку жовтня табір поляків поблизу Могилева атакували османи, гетьман загинув. Зіткнувшись із загрозою їх подальшого просування вглиб країни, Сигізмунд III оголосив про скликання сейму. В цей самий момент патріарх Єрусалимський Феофан III і провів акцію з рукопокладання єпископів. Чи можливим тоді було її неофіційне санкціонування владою? І якщо так, то на яких умовах?

Видатний російський історик С. Соловйов наводить уривок із виступу православного депутата, чашника Волинського воєводства Лаврентія Древинського на сеймі, що відкрився на початку листопада у Варшаві, де він, зокрема, зазначив: «У війні турецькій ваша королівська величність чи не найбільшу частину ратних людей зажадаєте від народу руського грецької віри» [6]. Ця заява пролунала не на пустому місці.

Прийняте ж сеймом рішення про збільшення козацького реєстру до 20 тис. чоловік, з виділенням для нього 100 тис. злотих, які повинні бути зібрані зі шляхти [7], розставляє, мабуть, усі крапки над «і»: між королем і «козацько-православним» тандемом відбулась неафішована угода про легалізацію православної ієрархії в обмін на союз проти османів. Незважаючи на те, що було сказано Л. Древинським про «великі

утиски руського народу», зачинення церков, маєтки яких розкрадено [6], сторони порозумілися. Сейм гарантував конституцію 1607 р. І хоча після Феофанова рукопокладення єпископи «не могли інакше, як таємно, в єпархії свої для пастви своєї в'їздити, чому вони в Києві і по монастирям малоросійським вимушені більше проживати, бо король» наказав «ловити їх і страті піддавати» [3], уже в 1621 р., перебуваючи під захистом козаків, митрополит Іов скликав собор, який проголосив задачі збереження в Речі Посполитій чистоти догматики православ'я, а також огороження населення від переслідувань римо-католиків та уніатів.

Прийняті на соборі 24 правила наказували духовним лідерам переконувати паству в рятувальній ролі православ'я в умовах викривлення католицтвом істини Євангелія. Віталось і створення праць на захист населення, зміцнення зв'язків із православним Сходом, насамперед із Константинопольським патріархатом.

Безумовно, заклик до виконання цих правил аж ніяк не означав повного визнання прав «чужих». Але зміну «релігійного вектора» в державі незабаром відчули й уніати. До періоду, що розглядається, Українська греко-католицька церква зміцнилась у історичних областях Східної Галіції, Буковини, Закарпаття та Волині. Але хоча вона й отримала всі повноваження Східної церкви в країні, мала першість на православних єпископських кафедрах і контролювала значну частину церков і монастирів, удостоювати їй правової рівності з католицтвом ніхто не збирався. У геополітичному контексті це здавалося більш ніж логічним – в умовах антиросійської зовнішньої політики влада мала всі підстави побоюватися появи в її особі «п'ятої колонії». До речі, на скликаному уніатами в 1626 р. соборі в Кобрині було піднято питання про необхідність домогтися виконання польським королем зобов'язань 1596 р., а також вирішено відправити папському нунцію скаргу про утиски уніатів з боку латинської ієрархії. Дуже показовим виявився факт запрошення на собор православних єпископів, з якими обговорювалась

можливість нового об'єднання. Через три роки у Львові відкрився черговий собор з «об'єднувальним» порядком денним, але закінчився він так само безрезультатно.

***Зміцнення в Речі Посполитій православної гілки з...
латинським акцентом***

Православні лідери як і раніше взаємодіяли з Москвою. Ісая Копинський, який у 1631 р. отримав сан митрополита Київського вкупі з титулом «екзарх Константинопольського трону», підтримував листування з Філаретом, доводячи до його відома випадки утиску православних. Французький інженер і військовий картограф Гійом Левассер де Боплан, який перебував у 1630/40-х рр. на польській службі, описуючи мешканців східних областей сьогоденної України, зазначав, що вони слідують «грецькій вірі», що називається «руською», вшановують «святкові дні й дотримання постів». Але це не було характерним для всіх суспільних страт: малочисельні дворяни «імовірно, соромляться сповідувати іншу віру, крім латинської, в яку вони переходять все більше й більше, незважаючи на те, що вся знать і всі ті, що носять ім'я князів, походять від православних». Де Боплан підкреслював «безмежну владу» польської знаті «не тільки над їхнім майном, а й життям», внаслідок чого багато хто «йде на Запоріжжя» [8].

У 1632 р., скориставшись періодом короткочасної «порожнечі» польського трону – Сигізмунд III до того часу вже помер, а Владислав IV ще не заступив на його місце, – Московський Земський собор оголосив королівству війну. Восени руські війська наблизились до Смоленська. Як і під час подій 1620 р., у Польщі знову скликається сейм, і Владислав, який до кінця року отримав королівство, підписав «Статті із заспокоєння народу руського грецької релігії», де-факто визнавши Київську митрополію у всій канонічній повноті. Відтак було визнано легітимність православної церкви.

Важливим нюансом стала необхідність замістити всі єпископські кафедри. Що і було зроблено – причому самим сеймом, із затвердженням «списку» королем. Так на місце митрополита Київського Ісаї Копинського заступив Петро Могила. Його попередник не вельми охоче розстався із престолом, тим паче що між ним і Петром існували певні суперечності через відмінності у ставленні до традицій Східної церкви. Раніше Петро був архимандритом Києво-Печерської лаври, який номінально підпорядковувався Константинопольському патріарху, але не київському митрополиту. Він відкрив при Київській лаврі вище училище «для викладання вільних наук грецькою, слов'янською та латинською мовами» – поза Київським братством. До вступу на новий престол Петро домогся отримання від Константинопольського патріарха Кирила I Лукариса титулу «екзарх святого апостольського Константинопольського трону».

На думку Г. Флоровського, під час перебування Петра митрополитом Київським «західно-руська Церква виходить із розгубленості й дезорганізації», але все «пронизано чужим, латинським духом». Використовуючи термін «романізація православ'я», богослов каже про практичне будівництво «латинської та латинствующої школи», де латинізації «піддається не тільки обряд і мова», а й у цілому «богослов'я, світогляд, релігійна психологія», що латинізує «саму душу народу». Тому, підкреслюючи «канонічну незалежність» православ'я, історик водночас вказує на виникнення «чужої та штучної» традиції внаслідок переривання «східних зв'язків». Разом із тим, Г. Флоровський вважає «невірним» звинувачувати в цьому «одного Могилу», оскільки «процес почався до нього» і він «скоріше виражав дух часу, ніж прорубав нові шляхи» [9].

Врешті-решт, безпосередньо П. Могила очолював православну делегацію на польському сеймі 1632 р., скликаному для обрання нового короля Владислава IV [10]. Позиція П. Могили могла визначатися прагненням домогтися реального

релігійного суверенітету для київського престолу, як від католицького Риму, так і від православної Москви, оскільки латинська спрямованість богослужіння віддаляла «киян» від Московської митрополії. Але й Папа не міг вважати Київ напевно «своїм» – останній, навіть будучи просочений «латинізмом», зберігав православний вигляд.

Тим часом до боротьби за вплив на східну гілку християнства долучився опозиційний Риму молодий протестантський рух.

Петро Могила проти протестантських віянь у православ'ї

Дослідник Й. Майєр показує, як протестантські Нідерланди й Англія, що посилювалися з XVII ст., починають тіснити католицьку Францію. Зокрема, на константинопольському напрямі, де під впливом у тому числі «відомого протестанта», німецько-нідерландського купця Давида де Вільхема Константинопольський патріархат «все більше схиляється до кальвінізму». Так, патріарх Кирило I (Лукарис) виказував невдоволення постійними «заграваннями» з Римом Константинопольського престолу, який «не протистоїть римсько-католицькому впливу на православ'я», і скаржився на те, що православна церква відводить Писанню «вельми незначне місце» [11].

Апофеозом цих настроїв стало приписування йому «Східного сповідання християнської віри», яке вийшло в 1629 р. латинською мовою, а два роки по тому і грецькою, і було співзвучно за суттю основним положенням протестантизму. Наприклад, патріарх православних витлумачував віру в Божественне приречення як наявність обраних «не за справами їхніми», а за благоволінням Господа, погоджуючись, що Всевишній «перед створенням світу знехтував тими, ким знехтував». Також Кирило I визнавав виправдання людини «вірою, а не справами», а в тому, що стосується ікон, закликав «служити не творінню, а єдиному тільки Творцеві» і лише «Його одного шанувати». Визнаючи право «будь-якого бажаного»

мати «зображення Христа і святих», поклоніння їм він назвав «ненависним» [12].

Інакше кажучи, все «Сповідання» пройняте духом протестантизму, в зв'язку з чим Константинопольський собор 1638 р. піддав різкій критиці Кирила та його працю – у загальному підсумку, як «еретик» Кирило I був засуджений на шести православних соборах.

Звісно, що католицький світ не міг бути мовчазним свідком того, що відбувалося. Так, для недопущення «реформаторства» православного престолу «єзуїти, що користувались великими впливом у Константинополі» [12] домоглися від султана заслання Кирила. А потім «підставили» його, звинувативши у зраді, внаслідок чого султан наказав позбутися від патріарха.

П. Могила за логікою речей мав щось вдіяти – адже титул екзарха Константинопольського трону йому присвоїв сам патріарх Кирило. Отже, П. Могила в 1640 р. представив своє «Православне сповідання віри» латинською мовою спочатку Київському собору, а через три роки – загальносхідному собору в Яссах. Різні джерела відмічають певні проблеми, що виникали в процесі прийняття соборами тексту «Сповідання», оскільки в ньому були «засвоєні від латинських шкіл формулювання»: вчення про чистилище, креаційна теорія походження людських душ та інші. Відтак «Сповідання» П. Могили, на відміну від кирилового, несло «латино-римський [відбиток] тлумачень церковних догматів», що окремі експерти обґрунтовують його прагненням «остаточно відкинути [їх] кальвінське розуміння» [13].

Мабуть, у православному світі не варто очікувати єдиної оцінки діяльності П. Могили, за участі якого засновано найбільший в Україні центр просвіти – Києво-Могилянську академію. Дехто вважає, що багато його дій були «нововведеннями» на користь папського престолу. На думку Флоровського, те, що відбувалось, було «псевдоморфозою релігійної свідомості, православної думки» [9]. Інші акцентують

увагу на «відновленні» П. Моголою православ'я на території сучасних України та Білорусі. Тому тут навряд чи можлива усереднена оцінка.

Тим часом, згідно з Полянівським миром, підписаним у 1634 г. між Москвою та Річчю Посполитою, остання зобов'язувалась вивести війська за межі Росії, а Владислав IV відмовлявся від претензій на московський трон. Поляки не домоглися дозволу на будівництво католицьких костелів у Московській державі. Не довелося бути здійсненою і їхній пропозиції про зміну підпису руського самодержця Михайла з «цар всієї Русі» на «цар своєї Русі».

Богдан Хмельницький у пошуку союзників

У 1648 р. гетьманом війська запорізького обрано Богдана Хмельницького. В тому ж році пішов він «війною на ляхів⁹⁸»; «з'єднався з татарами і вигнав ляхів з усієї України; того ж року травня 8 побив дуже багато ляхів на Жовтій Воді» [14].

Це антипольське повстання, здійснене за підтримки Кримського ханства, привело до звільнення протягом декількох місяців усієї території Лівобережжя України, правобережних воєводств (Брацлавського, Київського і Подільського), а незабаром всієї Волині та більшої частини Поділля. За результатами військових дій влітку 1649 р. було підписано документ, так званий Зборівський договір, згідно з яким Україна отримувала автономію у складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств, на території яких влада належала гетьманові (з резиденцією в м. Чигирині), на всі адміністративні посади призначались тільки православні шляхтичі, чисельність козацького реєстрового війська збільшувалась до 40 тис., а митрополитові Київському обіцяно місце в сенаті (Речі Посполитої). В Києві та інших містах не мали права мешкати й

⁹⁸ Поляків. – прим. авт.

організовувати свої школи єзуїти, заборонялось прибувати туди євреям, за винятком «купецьких справ» [15].

Утім український дослідник В. Бровко наводить іншу назву договору – «Декларація ласки короля дана на пункти прошення Війська Запорозького», заявляючи, що саме вона спочатку передбачалась для затвердження на осінньому сеймі. Серед найважливіших пунктів декларації значились прийняття Яном II Казимиром, який з кінця 1648 р. став королем Польським і Великим князем Литовським, війська Запорозького «в свою милість при всіх давніх вольностях» і призначення правителем Б. Хмельницького, який приніс йому присягу, «роблячи його своїм вірним слугою і слугою Речі Посполитої».

За словами В. Бровко, найнебезпечнішою для престижу й репутації гетьмана і всього гетьманського правління на Україні була його згода «з дозволом Польського короля Кримському хану на взяття ясиря⁹⁹ з українських земель, що відійшли під контроль Б. Хмельницького» [16].

Що стосується питань про ліквідацію унії одночасно з поверненням православній церкви захопленого в неї майна, їх вирішення відкладалось до наступного сейму. Однак на листопадовому його засіданні було затверджено всі пункти «Декларації» за винятком ліквідації унії. При цьому Київського митрополита навіть не допустили на слухання.

Безумовно, такі маніпуляції поляків змушували Б. Хмельницького шукати зовнішньої підтримки. Відбувалося це на тлі певного взаєморозуміння між Яном Казимиром і кримським ханом Ісламом Гиреєм. Так, у 1650 р. у відповідь на послання короля хан закликав його намагатися «провести необхідні військові приготування», аби вирушити навесні наступного року «спільними силами». Йшлося про спільні дії проти Москви, оскільки Іслам Гирей озвучив бажання «отримати назад астраханські, казанські та інші орди магометанської віри, які належали нам сто років тому назад» [17].

⁹⁹ Населення в рабство. – прим. авт.

Б. Хмельницький ж періодично шукав прямих контактів із Османською імперією, сподіваючись здобути в ній антипольську опору. В 1650 р. османський султан Мехмет IV Авджи заявив, що якщо гетьман віддасть себе «під крила і протекцію» османів, «Висока Порта приймає вас». У зв'язку з цим султан, повідомивши про даний Ісламу Гирею наказ, «аби він ніколи на польську сторону не звертав свої очі», підкреслив, що поки війська Б. Хмельницького будуть вірні султану, кримський хан «вас не підведе» [18].

Вже на початку 1651 р. османський візир Мелех Ахмед-паша повідомив Б. Хмельницькому про наявність наказу Ісламу Гирею про надання допомоги українському війську в війні проти Речі Посполитої. Однак після вторгнення польських військ у межі Брацлавської області в Берестецькій битві козацько-кримське військо зазнало поразки: «В році 1651 князь Радивил¹⁰⁰ до Києва прийшов і місто спалив» [14]. Білоцерківський договір того ж року визнав козацькою територією лише Київське воєводство, з підпорядкуванням українського гетьмана польському коронному гетьману без права зовнішніх відносин. Союз із кримським ханом підлягав розірванню. Як наслідок, у 1652 р. Б. Хмельницький повертається в бік Москви.

Військо Запорозьке і Москва

У листі до Олексія І Михайловича Найтихішого, який зайняв царський трон до того часу, Б. Хмельницький робить акцент на конфесійній складовій, кажучи, що «неприятелям тим самим, які так віру нашу, церкву божу, як і нас самих християн знищити й викорінити бажають, нехай ваша царська величність не вірить і допомогу на православ'я дасть», православним «усілякими засобами допомагати покірливо просимо. А нині самих себе з усім Військом Запорозьким у милостиве жалування вашої царської величності старанно вручаємо» [19].

¹⁰⁰ Януш Радзивілл, майбутній Великий гетьман Литовський. – прим. авт.

Земський собор, що відбувся в 1653 р. в Москві, на підставі того, що «вся Річ Посполита» повстала на православ'я, а Ян Казимир «багато» церков «розорив, а в інших унію вчинив», а також задля недопущення запорожців, які «стали нині присягою королівською вільними людьми», в «підданство турецькому султану або кримському хану», прийняв рішення про прохання до Олексія Михайловича взяти Військо Запорозьке «з містами їх і землями» під «свою державницьку високу руку» [20].

Для приведення жителів «Малої Русі» до присяги царю було створено Московське посольство, очолюване Василем Бутурліним. За словами його членів, на Переяславській раді, що відбувалась на початку 1654 р., «увесь народ заволав: хочемо під царя східного, православного, міцною рукою в нашої благочестивій вірі вмирати, ніж ненависну христову поганину дістати». Після цього, за словами писаря Івана Виговського, «козаки й міщани всі під государеву високу руку вклонились». За свідченнями членів Московського посольства, І. Виговський назвав милістю те, що як і «за великого князя Володимира, так само й нині родич їхній, великий государ цар и великий князь Олексій Михайлович всієї Русі самодержець, прихистив на свою государеву отчину Київ і всю Малу Русь». При цьому було засвідчено радість «служити» цареві та готовність «голови свої за його государське багатолітнє здоров'я складати» [21].

За підсумками Переяславської ради Б. Хмельницький висловив подяку «Богу милостивому» і Олексію Михайловичу, який «промислом божим і милістю незліченою» прийняв під міцну «государську» руку «вірних слуг своїх» [22].

У відповідь на це цар повідомив: згода «прийняти вас» під «високу руку» оснований не на пустому місці, благо ви «служити нам, великому государю, обіцяли до віку» [23].

Б.Хмельницькому наказувалось «будучи в нашої государській милості, нам, великому государю, служити», не спокушаючись «на польського короля и сенаторів». Обґрунтовувалось це тим, що на відміну від останніх, які ніколи

«на правді не стоять, а шукають всякого зла», Москва «вас, православних християн, у всій нашій государській милості утримувати хочемо». При цьому підтверджувалось збереження за запорожцями попередніх прав і привілеїв [24].

Отже, із середини XVII століття встановився новий формат взаємовідносин Лівобережної України з Московською державою, привівши до значної зміни геополітичної конфігурації в усій Європі.

Козаки між Москвою і Польщею

Першим наслідком вищезгаданих подій стала чергова московськопольська війна 1654 р., в якій брали активну участь і козаки. Незабаром війну Речі Посполитій оголосила й Швеція, яка посилювалась і претендувала на значні польські території. Через захоплення Московською державою майже всієї Литви та українських земель, що знаходилися в складі Польщі, Ян Казимир був змушений запропонувати царю Олексію перемир'я. Можливо, Москва не призупинила б наступ, однак визнання Великим гетьманом Литовським Янушем Радзивіллою влади Швеції над Великим князівством Литовським створювало складності для царя, позбавляючи північно-східну Русь «литовських» завоювань. Тому початок московсько-польських переговорів у рамках Віленського перемир'я був цілком логічним кроком.

Однак такий розвиток подій не припав до душі Б. Хмельницькому, який закликав Олексія Михайловича не вірити «прехитрим ляхам, розуміючи їх хитрощі». Водночас, відповідаючи на питання царя про бажані кордони майбутньої України, Б. Хмельницький зажадав, аби «рубіж князівства Російського по Вислі річці був, аж до угорського кордону» [25].

Походили ці територіальні претензії від самого Б. Хмельницького або були озвучені ним від імені Москви, факт залишається фактом – йшлося про поширення інтересів Московської держави і на Західну Україну.

Однак незабаром Б. Хмельницький знайшов собі нових союзників. У зв'язку із недопущенням представників козаків на московсько-польські переговори і поширенням звістки про згоду Москви на передачу Гетьманщини полякам Б. Хмельницький наприкінці 1656 р. уклав антипольський союз зі Швецією. Але коли Польща озвучила можливість успадкування Олексієм Михайловичем польського трону, козаки устами Б. Хмельницького підтримали це рішення, висловивши бажання, «щоб царська величність, як цар православний, під міцну свою руку Корону Польську прийняв» [26].

Але ситуація різко змінилась із обранням старшинською радою в Корсуні («за закритими воротами») гетьманом Івана Виговського. Білоруський історик В. Кохнович оцінює цю подію як переворот, оскільки «Україна з монархії перетворилась на олігархічну республіку на кшталт Речі Посполитої». За його словами, «легітимність узурпації» підтверджувалась присутністю на раді послів ряду держав, включно з Москвою. І. Виговський розірвав Переяславський договір, підписав у 1658 р. з Польщею Гадяцький трактат про повернення українських земель до складу польсько-литовської держави. Цей договір, який номінально визнавав Україну в складі Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств «Великим князівством Руським», тобто «суб'єктом поновленої Речі Посполитої» поряд із Польщею та Великим князівством Литовським, а також зрівнював православне віросповідання з католицьким, фактично заміняв суверенітет козацтва автономією в межах польсько-литовської держави. Але при цьому польський сейм договір не ратифікував [27].

Тому немає нічого дивного в падінні І. Виговського та обранні гетьманом Юрія, сина Б. Хмельницького. Запропонований останнім проект договору, який визначав принципи союзу з Москвою, включав скасування московських гарнізонів в українських містах, крім Києва, підпорядкування гетьманові всіх

московських військ, що прямували до України, а також інші аспекти стосовно самоврядування.

Однак у 1659 р. було підписано документ, підготовлений Москвою, відомий як «Переяславські статті», який мав докорінно інший зміст. Згідно з цим документом козакам заборонялось переобирати гетьмана без санкції царя та мати дипломатичні стосунки з іноземними державами. Московські гарнізони й воєводи повинні були розквартируватися у Переяславі й інших місцях коштом українського населення. Київська митрополія підпорядковувалась Московському патріарху без дозволу приймати посвячення від Константинопольського патріарха і т. ін. [28]. Відтак Україна втрачала самостійність.

Москва ж, уклавши до кінця року трирічне перемир'я зі Швецією, знову отримала можливість для війни з Річчю Посполитою і спочатку вела її успішно. Але наступного року поляки за підтримки кримських татар і козацьких сил здобули над Москвою перемогу. Внаслідок цього Ю. Хмельницький, розірвавши політичний союз із Москвою, в 1660 р. уклав договір із Річчю Посполитою, який іменувався Слободищенським трактатом. Згідно з ним Україна ставала автономією, очолюваною гетьманом, а українські війська зобов'язувалися брати участь у військових діях польської армії проти Московського царства, не здійснюючи нападів на Кримське ханство.

Якщо пропольська козацька рада схвалила Слободищенський трактат, то промосковські лівобережні полки його умови не прийняли. Це спричинило розділ Гетьманської держави на лівобережну та правобережну частини, кожна з яких підпорядковувалась «своєму» гетьманові [29].

Так Україна розкололась на два державні утворення за принципом зовнішньополітичних уподобань. Спроби Речі Посполитої та Москви заволодіти територіями, що їм не

підкорялися, виявились марними, після чого між сторонами було підписано Андрусівське перемир'я.

Напередодні його укладення, в 1666 р. Москву відвідала польська делегація на чолі з генералом Станіславом Беневським. Під час бесіди з гостями московський дипломат Афанасій Ордін-Нащокін, визнаючи необхідність «непорушно й навіки» зберігати свободу поляків, включаючи «ваші древні звичаї», озвучив «розумну й невинну» пропозицію Олексія Михайловича подумати про користь «благополуччю нашому й вашому народу і християнській вашій республіці» в разі, якщо польський королівський престол буде віддано синові царя. Прихильники єдинодержавності «над двома державами» визначили його принципи. Посли чемно послались на необхідність порадитися з його «світлішою величністю» [30].

Пункт про єдинодержавність через цілком зрозумілі причини не увійшов до підсумкового варіанта перемир'я, укладеного на 13,5 років, визначених строком підготовки умов «Вічного миру» між сторонами. За умовами «Вічного миру» до Московської держави відійшли Смоленське й Чернігівське воєводства, Стародубський повіт (уїзд) і Лівобережна Україна. Під владою Речі Посполитої опинились Білорусь, Правобережна Україна і ряд інших територій. Для Запоріжжя було засновано спільне русько-польське управління. Київ передавався Москві на двохрічний термін, але після його закінчення повернений не був [31].

Отже, розкол України перейшов у ще більш «офіційний» формат. Водночас із тим, після завершення польсько-московських переговорів 1666 р. з поляками зустрілись Антіохійський та Олександрійський патріархи. Ця бесіда здається важливою аж ніяк не через звернення ієрархів до польських послів із проханням «клопотати при світлішому королі вашому і республіці про відновлення союзу між обома церквами». Згідно з джерелами, «прибули ж обидва ці патріархи в недавньому перед тим часом до столичного міста Московії для повалення

московського патріарха, звинувачуваного у спробах до зміни священних догматів і в попередній його схильності втручатися у цивільні справи» [30].

Тут йдеться про московського патріарха Никона, який самочинно покинув свою кафедру. І цей нюанс свідчить про найважливіші процеси, що відбувалися в той період усередині Московської держави.

1. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей
<http://www.spsl.nsc.ru/history/kostom/kostom36.htm>
2. Возникновение и эволюция казачества
a/ <http://www.timeshistory.ru/historys-296-1.html>
б/ <http://www.timeshistory.ru/historys-296-2.html>
3. Рігельман Олександр. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі (Летописное повествование о Малой России)
<http://litopys.org.ua/rigel/rig04.htm>
4. Густынская летопись
<http://litopys.org.ua/gustmon/gusm.pdf>
5. Грамота царя Михаила Федоровича гетману П. Сагайдачному
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/16201640/300let_voss/1-20/2.htm
6. Соловьев С. М. История России с древнейших времен
http://az.lib.ru/s/solowxew_sergej_mihajlowich/text_1100.shtml
7. Див.: В борьбе за волю
<http://www.tovtry.com/en/tur/ex/freedom.html>
8. Гийом Левассер де Боплан. Описание Украины
<http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Boplan/text1.phtml?id=189>
9. Прот. Георгий Флоровский. Пути русского богословия
<http://www.vehi.net/fl orovsky/puti/02.html>
10. Петр Могила (1596–1647 гг.). В проекте: Сто великих украинцев

<http://history.vn.ua/book/person/23.html>

11. Проф. Й. А. Мейер. Жизнь и деятельность Кирилла Лукариса

<http://www.reformed.ru/articles/misc/lukaris-activities.html>

12. Кирилл Лукарис, патриарх Константинопольский. Восточное исповедание христианской веры, Константинополь, 1631 г.

<http://calvinism.ru/eastern.htm>

13. Митрополит Петр Могила (1632–1647 гг.)

<http://www.biblicalstudies.ru/Books/Kartash12.html>

14. Межигорская летопись (XVIII в.)

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVIII/1700-1720/Mezigor_let/text.htm

15. Подписание Зборовского Договора и его Основные Условия

<http://histua.com/ru/knigi/aktualni-problemi-istorii-ukraini-kurs-lekciie/pidpisannya-zborivskogo-dogovoru-ta-jogo-osnovni-umovi>

16. Бровко В. Присоединение Крымского ханства к российской империи и современная геополитика

<http://www.narodnapravda.com.ua/politics/4824b29ca7b58/>

17. Письмо крымского хана Ислам Гирея польскому королю

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1640-1660/Vojna1/121-140/134.htm>

18. Письмо султана Мехмета Богдану Хмельницкому

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1640-1660/Vojna1/121-140/140.htm>

19. Письмо к царю Алексею Михайловичу гетмана Богдана Хмельницкого

<http://his95.narod.ru/doc00/bh1.htm>

20. Решение Земского собора о воссоединении Украины с Россией

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/16201640/300let_voss/101-120/101.htm

21. Из статейного списка русского посольства во главе с В. Бутурлиным о торжественной встрече послов населением Украины
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/16201640/300let_voss/101-120/105.htm
22. Письмо Богдана Хмельницкого Переяслава царю Алексею Михайловичу
<http://ukrhyst.at.ua/publ/16-1-0-141>
23. Грамота царя Алексея Михайловича гетману Богдану Хмельницкому о принятии Украины в состав Русского государства
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1620-1640/300let_voss/101-120/109.htm
24. Грамота царя Алексея Михайловича Богдану Хмельницкому с подтверждением всех прав и вольностей Запорожского Войска
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/16201640/300let_voss/101-120/112.htm
25. Ответная грамота Богдана Хмельницкого царю Алексею Михайловичу от 12 июня 1656 г.
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1640-1660/AlexejI/gramoty_Bogdan_1656.htm
26. Цит. за: Гадяцкий договор 1658
<http://dictionnaire.sensagent.leparisien.fr/%D0%93%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D1%87%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%201658/ru-ru/>
27. Кохнович В. А. Освободительная война украинского народа под предводительством Б. Хмельницкого.
http://hist.bsu.by/images/stories/files/uch_materialy/hist/5_kurs/Kohnovich/Glava13.pdf
28. Переяславские статьи (1659)
<http://nado.znate.ru/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%8F%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0>

%B8%D0%B5_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8_(1659)

29. Слободищенский трактат 1660 г.

<http://ua.convdocs.org/docs/index-39788.html?page=8>

30. Исторический рассказ о путешествии польских послов в Московию

http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Polsk_Posol/frame/text.htm

31. Русско-польская война 1653–1667 гг.

<http://files.school-collection.edu.ru/dlrstore/07642eb4-d6ef-edd6-8a3c7fda288f67b2/1011543A.htm>

НИКОНОВСЬКІ РЕФОРМИ ЯК «ДУХОВНО-ІДЕОЛОГІЧНЕ» ОБҐРУНТУВАННЯ ЗАГАЛЬНОСВІТОВОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ПЕРШОСТІ МОСКВИ

Чому реформи?

На історичній арені постать Никона з'явилась у 1646 р., коли він став архімандритом Новоспаського монастиря. Никон увійшов до створеної при дворі царя групи духовних і світських осіб, яку російський письменник XIX–XX ст. Микола Каптерев, що займав кафедру загальної історії Московської духовної академії, назвав гуртком «поборників благочестя». Нерідко їх також іменують боголюбцями. До нього долучились духовник царя Олексія Михайловича (Найтихішого), протопіп Благовіщенського собору Стефан Вонифат'єв, царський окольничий Федір Ртищев, протопіп Казанського собору Іоанн Неронов, протопіп храму в Юрьєвці-Поволзькому Авакум та інші.

Сергій Зеньковський, видатний російський славіст та історик XX ст., який працював у США та Німеччині, писав, що члени гуртка перебували в очікуванні часу, коли «вся Росія, весь руський народ благоговійно постане перед великою таємницею переестествлення святих дарів». Коли ж країна «з усією силою віри свідомо причаститься тілу Христову», почнеться втілення «вічного Царства Божого на православній землі, в Третьому й останньому Римі» [1].

У зв'язку з цим М. Каптерев звертає увагу, що «в церковних грекофільських прагненнях» царя не останню роль відігравали політичні мотиви, оскільки самодержець «вважав себе наступником древніх благочестивих грецьких імператорів не тільки у справах віри та благочестя, а й законним наступником царства». Олексій Михайлович Найтихіший був упевнений, що йому або його спадкоємцям «дійсно призначено в майбутньому володіти самим Константинополем та усіма православними

народами, що томляться під турецьким ярмом», і з погляду на це «церковне єднання він вважав першою і необхідною сходинкою майбутнього політичного єднання» [2].

В свою чергу, церковний історик і публіцист, регент Спаського собору Андронікова монастиря в Москві Борис Кутузов, називаючи розгляд государем реформи для досягнення церковної одноманітності за грецьким стандартом «першою сходинкою у здійсненні його глобальних політичних задумів – створення Великої Греко-Російської Східної імперії», оцінює таку ідею як наївність, що було «бідою не тільки Росії, а й усього вселенського православ'я» [3].

В будь-якому разі, ідеологія утворення «Великої імперії», очолюваної московським самодержцем, стала причиною спішної уніфікації руської та грецької церковної практики. Згодом її було названо никоновською реформою, головний пункт якої полягав у зміні обрядової традиції, що існувала до того часу в Московській державі.

Імовірно, на чолі реформи – і в ідеологічному, і в практичному плані – Олексій Михайлович від початку бачив Никона, обраного в 1652 р. Собором архієреїв і духовенства Патріархом Московським і всієї Русі.

Звичайно, Москва була зацікавлена в отриманні згоди Константинополя, і Вселенський Патріарх Афанасій III Пателларій у чолобитній самодержцю одразу ж заявив, що «нині на землі Цар учинився всім православним християнам». Лише тільки в «тобі, Великому Государі, ми маємо стовп і затвердження віри, і помічника у бідах, і притулок нам, і звільнення», а Никоніві – «освящати соборну апостольську церкву Софії», що в Константинополі [4].

Першим кроком до втілення ідеї «правонаступництва» ставали реформи у конфесійній сфері, зокрема уніфікація обрядів між церквами Москви і Константинополя. Безпосередньо Афанасій III також закликав до видозмінення богослужіння в Північно-Західній Русі.

Відмінки реформи

Необхідністю уніфікації обрядів пояснювався пріоритет пунктів реформи Никона стосовно заміни частини земних поклонів під час молитви прп. Єфрема Сиріна на поясні; триперстне складення при хресному знаменні замість прийнятого на Русі двоперстного; вимовляння славослов'я Богу «алілуя» не двічі і т. ін.

На підставі узаконення Стоголовим собором 1551 р. двоперстного складення і сугубої алілуї з переважанням ученого типу церковнослов'янської мови в Московській церкві, багато дослідників періоду никоновської реформи стверджують, що її сутність полягала лише у видозмінненні обряду і не торкалась підвалин православ'я.

Отже, реформа почалась із видозміннення способу складення перстів при здійсненні хресного знамення. Дуже показово, що деякі дослідники бачать витoki ідеї триперстя у передісторії. Так, відомий російський філолог ХХ століття Б. Успенський посилається на записки мешканця міста Констанца Ульріха фон Ріхенталя про Констанський собор 1414–1418 рр., на якому, як зазначалось вище, був присутній й митрополит Литовської (Південно-Західної) Русі Григорій Цамблак.

У. Ріхенталь свідчить, що при служінні літургії він і священнослужителі, що його оточували, робили «перед собою три хреста». Утім, за словами Б. Успенського, никоновська реформа, суб'єктивно орієнтована на грецьку церкву, об'єктивно відчувала вплив церковної традиції Південно-Західної Русі [5]. І його думка не є одиничною.

Собор 1654 р. поклав початок процесу узгодження московських книг із грецькими, на основі чого було здійснено «книжну справу» – виправлення книг. Рішення про «книжну справу» були затверджені на Константинопольському соборі під головуванням Патріарха Паїсія І, вельми активну участь в якому брав пістриженик Києво-Печерського монастиря, ієромонах Спіфаній Славинецький – один із лідерів «грецького» напрямку в

просвіті та богослов'ї. Напевно його кандидатура була узгоджена з Олексієм Михайловичем, який ще у 1649 р. викликав його в числі інших київських «справників» для підготування нового видання Біблії.

Однак у числі «справників» значилися й особи, що вважалися пропапськими. Таким, зокрема, здавався Арсеній Грек, що очолював патріаршу бібліотеку і був перекладачем богослужбових книг, а свого часу «побував» католиком. Щоправда, з його слів цей крок був вимушеним – через намагання поступити до римського училища.

Никоновська реформа почала набирати обертів: у 1655 р. було виправлено текст Символу Віри і запроваджено у загальне використання в Руській Церкві схвалений нововиправлений Службеник. Показово, що його основою служило венеціанське видання грецького службеника 1602 р., яке побачило світло після втрати Візантією «православної незалежності» від католицького Риму внаслідок Флорентійської унії. Як писав диякон Феодор Іванов, що входив до групи «поборників», «ті книги, що їх накупив Никон у Греків, проходять крізь єретичні руки латинські, і ті, що пройшли, друкують латинники в трьох своїх містах: в Римі, в Парижі й у Венеції» [6].

Цей факт однозначно свідчить, що всередині «поборницького» гуртка відбулося розмежування. На підставі ряду джерел можна припустити, що причиною тому стали відмінності у підходах членів гуртка до реалізації «грецького проекту». Якщо І. Неронов, Авакум та інші обстоювали «старогрецький» принцип руху, то Никон разом із Ф. Ртищевим та іншими однодумцями взяли за основу «новогрецький» принцип. Найважливіший нюанс цих подій полягає в тому, що богослужіння на Русі в той період насправді здійснювалося за доуніатською практикою – традицією, більш древньою порівняно з новогрецькою, близькою до «суто» православного літургічного канону. Але никоновський маховик реформи – за підтримки самодержця – прокладав «новий» шлях.

Розкол

Черговим реформістським кроком стало проголошення в Успенському соборі патріархами Антіохійським (Макарій), Сербським (Гавриїл) і митрополитом Нікейським Григорієм анафема всіх тих, хто, зокрема, й надалі хреститиметься двома перстами. Рік по тому було оприлюднено книгу «Скрижаль» із тлумаченнями патріарха Єрусалимського Паїсія чину літургії грецького ієромонаха Іоанна Нафанаїла та ін. Настав період, якого за подібного розвитку подій було геть неможливо уникнути: Московська Церква почала розділятися на «ніконіан» – прихильників Никона, і його противників, так званих «розкольників» або «старообрядців». Старообрядець В. Макаров у своїй лекції 1908 р. причиною розколу єдиної «до того часу» православної «руської родини» назвав «деспотичність» реформ, через що «народ повстав проти новодрукованих книг, нових обрядів», а також «латинських уподобань духовних владик», які ототожнювали «церкву із самими собою». А Никон, піддавшись впливу «облатинених малоруських монахів і греків, вихованців єзуїтів», фактично «на чисте поле руського вікового благочестя» вніс «прапор роздору» [7].

В 1910 г. архієпископ Волинський Антоній (Храповицький) охарактеризував тогочасну ситуацію так, що за Никона «Москва стала православним Пантеоном. В ній постійно в безлічі перебували грецькі, арабські, сербські, болгарські та ін. святителі, архімандрити, священники, чернеці й миряни і в Московських храмах славилося ім'я Боже всіма мовами». Тут мала місце не «перевага однієї нації перед іншою», а «вселенськість перед націоналізмом» [8].

В свою чергу, професор С. Севастьянова, декан гуманітарно-економічного факультету Рубцовського індустріального інституту, вважає, що Никон, «як автор», органічно вписався «в літературний контекст». З одного боку від нього – протопіп Авакум і поборники благочестя, які «продовжили демократичний напрям і описали сучасні події через душевні

переживання, почуття та емоції». З іншого – «аристократи, представники барочної культури, що розвивалась Симеоном Полоцьким¹⁰¹ і “західниками”». Посівши «серединне положення між цими гетерогенними зонами епохи», патріарх «по-своєму малював портрет» її, відбиваючи церковнообрядові події, «вибір і характер відображення яких» були обумовлені його положенням «у церковній ієрархії, а також його особистими взаєминами із царем» [9].

До речі, в 1670-х рр. білорус Симеон Полоцький став одним із лідерів «латинського» напрямку просвіти та богослов'я у Москві.

Серед головних викривачів никоновського руху поряд із самими «поборниками благочестя» виявився протопіп юр'євський Авакум Петров, який свідчив про перевагу старих книг у відображенні православної віри. Патріарх *«отступник веру законы казил и церковныя, – писав він, – до самодержество Никона в князей у благочестивых России царей и все было православие чисто непорочно и церковь немятежна»*. Але водночас у Авакума прослизують нотки образи на Никона, який, поставши до патріарших обов'язків, «друзів не став і до хрестовій пускати» [10].

До речі, Данило Сисоєв, священник Руської православної церкви, настоятель московського храму святого апостола Фоми на Кантемирівській, вбитий у 2009 р., вважав, що «розкол багато в чому пояснюється особистою образою» Авакума за його «відсторонення від справи виправлення книг» [11].

Але навіть якщо не враховувати можливі особистісні мотиви критиків Никона, обумовлені невиконанням ним попередніх обіцянок¹⁰², зовнішня причина розходжень, імовірно, має ідеологічне підґрунтя. Однак, як здається, події мають більш глибинні причини.

¹⁰¹ Випускник Києво-Могилянської колегії; наставник царських дітей. – прим. авт.

¹⁰² Івана Неронова також було відсторонено від справи. – прим. авт.

Цар і патріарх – єдине ціле?

Погодимося із тим, що не будь на то волі царя, жодна з реформ Никона не відбулася б – особливо періодичне здійснення ним літургії грецькою або, приміром, запровадження у вжиток грецького покрою монашого одягу. Цілком можливо, що цар, погоджуючись на реформи, сприймав їх як кроки до більш благозвучної «симфонії» світської та духовної влади в Московській державі – згадаємо чолобитну Афанасія III Пателларія Олексію Михайловичу. Богослов Макарій (Булгаков), митрополит Московський та Коломенський (1879–1882), історик церкви, наводить уривки з передмови до Служебника, де йдеться про надання Богом Русі «двох великих дарів»: царя Олексія та святішого Никона, які характеризуються як «богообрана та богомудра двійця». Більше того, обидві персони називаються «великим государем», а в кінці передмови сказано: «Нехай радіють усі живі під державою їх під єдиним їх державним повелінням» [12].

Виходило так, що Русь очолювалась двома государями, тотожними за сутністю. Саме тут простежується дуже тонкий геополітичний пунктир. Річ у тім, що в 1648 р. імператор Священної Римської імперії Фердинанд III підписав низку мирних угод із Францією та Швецією, які ознаменували завершення Тридцятирічної війни. Як відомо, ця війна, що почалась усередині Священної Римської імперії як релігійна з легким відтінком громадянської, переросла у загальноєвропейську. За результатами ж Вестфальського миру 1648 р. склалась так звана Вестфальська система – новий порядок у Європі, оснований на концепції визнання державного суверенітету, яка була прийнята провідними європейськими державами. За Вестфальським миром Швеція та Франція приростили власні території германськими князівствами, Об'єднані провінції Нідерландів отримали правове закріплення свого автономного статусу, а Швейцарський союз – міжнародне, тобто європейське визнання. У такий спосіб фактично були

сформовані національні держави, які оголосили рівність прав католиків і протестантів (при узаконюванні здійсненої до 1624 г. конфіскації церковних земель).

Вестфальська система міжнародних відносин передбачала зруйнування двох пануючих донині сил – папства та імперії, оскільки після того, як голови незалежних держав Європи з титулом королів були зрівняні в правах із імператором, імперські та релігійні сили втратили першість в європейському масштабі. А після відміни принципу «чия влада – того і віра» значно послабшав конфесійний акцент у світовій політиці. Благо в рамках нового європейського (міжнародного) порядку акт розв'язування війн розглядався як законна прерогатива суверенної держави. Легітимізація статусу правителя (в Європі або за її межами) вже не вимагала його входження до кола геополітичних лідерів Церкви, яка залишилась на других ролях, причому на умовах «найма за необхідністю» в разі, коли світські правителі потребували на допомогу релігійний чинник.

Внутрішньомосковський унісон обох гілок влади, який виник в цей період, став чинником впливу на геополітичну ситуацію, який мав конфесійну основу, що вочевидь відповідало інтересам Вселенської церкви. Водночас можна з повною впевненістю припустити, що московський світсько-релігійний тандем розглядався царем як початковий крок до вселенського православного верховенства правителів Русі. Показово, що з урахуванням нового формату взаємовідносин Москви з Лівобережною Україною, який виник у 1654 р., цар прийняв титул «всієї Великої та Малої та Білої Росії Самодержець», а Никон – «Патріарх всієї Великої та Малої та Білої Росії». Отже, ця рівність реально здійснювалась у багатьох сферах. Письменник, архідиякон Павло Алепський, який супроводжував свого батька, Антіохійського патріарха Макарія, в період його візиту до Москви в 1655–1656 рр., описує епізод під час царського частування: «Півчі проспівали багатоліття цариці та її сину Олексію», а потім – Никону, і цар випив за «його

здравицю». Після чого «проспівали багатоліття патріархові антиохійському» [13].

Це «єднання» проявлялось не тільки у внутрішньодержавних справах. У 1655 р., після закінчення Божественної літургії Никон і Макарій благословили царя на новий військовий похід на Литву, вручивши йому похідний предносний хрест. Вже у вересні Никон надіслав Олексію Михайловичу благословення називатися Великим князем Литовським, а незабаром цар наказав «у своєму державному іменуванні і титулі писати себе великим государем, нашою царською величністю, великим князем Литовським і Білої Росії та Волинським і Подільським» [14]. До ейфорії від перемоги над литовцями додалась ще й війна зі шведами, що раніше заволоділи Познанню, Варшавою та Краковом, яка почалась у 1656 р. Царські війська захопили шведську фортецю Дінабург (нині Даугавпілс), почалась облога Риги.

Отже, назовні ситуація виглядала як прояв «унісону» в подумах і діях світської та духовної гілок московської влади, спрямованого на втілення «накресленої» нової ролі Росії у загальносвітовому масштабі. Однак незабаром у тандемі виникла тріщина.

Приглушення звуків «симфонії»?

Цілком показово, що, наприклад, патріарх Філарет, навіть будучи батьком Михайла Романова – самодержця, – не ставив собі за мету наглядати над ним. Навпаки, він створював усі можливі умови для безпроблемного правління сина, що не дозволяло «симфонії» звучати фальшиво. А Никон, натомість, приміряючи на себе одежі Вселенського патріарха, що сидів та троні у Константинополі, мабуть, бачив себе «духовним отцем» усього православного світу на зразок Папи Римського. Нехай лише духовним властителем, але з явною перевагою над світською основою. Однак проуніатські нововведення Никона

дозволяють припускати, що він сприймав константинопольський престол крізь призму не православ'я, а уніатства.

Як писав у подальшому сподвижник Авакума диякон Феодор Іванов, Никон *«до конца отверже белый святыи клабук и черной наде на себе, омерзе бо ему та благодать, яко древним отступником и еретиком римским»* [6].

У середині 1650-х рр. його вже офіційно іменували «Великим Государем», хоча до того цей титул був винятковим привілеєм самодержця. З іншого боку, користуючись безмежним карт-бланшем царя Олексія, він намагався законодавчо піднести статус Церкви стосовно світської влади, зокрема беручи активну участь у скасуванні Монастирського приказу – відомства з функціями державного світського суду над церквою, тобто фактично вищої судової інстанції Руської Церкви, яка прийшла на зміну єпископським судам, скасованим Соборним Уложенням від 1649 р. Показово, що з 1655 р. в судейській колегії Монастирського приказу були відсутні представники духовенства. Отже, якщо раніше боярський (тобто світський) суд міг торкнутися будь-якого представника духовенства, включно з вищими церковними особами, скасування Монастирського приказу означало відсутність будь-якого зазіхання на суверенність Церкви. Це, мабуть, не особливо б турбувало царя, якщо б наміри Никона не перетнули ту межу, за якою вони вже могли тлумачитися як кроки з «перегляду» владної ієрархії в державі. До речі, незважаючи ні на що, у подальшому всі ці спірні моменти було вирішено на користь духовної влади.

Необхідно зазначити, що ще в 1653 р. Никон включив до числа додаткових статей до офіційного зводу руського канонічного права, який називався «Кормчою книгою», так званий «Костянтинів дар», а саме «Дарчу грамоту імператора Костянтина папі Сильвестру», яка свідчила про передачу Костянтином I верховної влади над Західною Римською імперією голові римської церкви. Однак до часу внесення цього документа до «Кормчої книги» було доведено, що він є

підробкою. Ще у XV ст. італійський гуманіст Лоренцо делла Валла упевнено довів факт фальсифікації, а написаний ним твір «Про дар Костянтина» був опублікований у першій чверті XVI ст. Ульріхом фон Гуттенем. Отже, метою відповідного доповнення «Кормчої книги» напевно було «історичне» обґрунтування переваги духовної влади над світською, оскільки в «Костянтиновому дарі» підкреслювалось не тільки старшинство голови католицької церкви над усім християнським світом, а й вищість духовенства над світськими християнськими правителями. Відтак православ'я немовби запозичило католицьку ідею «священство вище царства». Щоправда, на думку того ж Антонія Храповицького, Никон, «вельми часто» заявляючи «про вищість священицької, – а не патріаршої або єпископської – влади над царською», розумів її «в моральному сенсі» [8].

Чи міг би цар погодитись із чиеюсь вищістю над самодержавною владою в його особі, нехай навіть оберненою в «духовну» оболонку? Питання риторичне. Та й чиновницький апарат не був би схильний терпіти «церковний гніт» – до того часу вже скасований у Європі Вестфальською системою.

Все це не могло не призвести до політичних «ігор» у владних верхах – напевно не без участі экс-сподвижників Никона. Світоглядні розходження між ними, а також зростання ролі іноземців, що загрожувало проникненням іноземної культури і впливу, ставали причинами невдоволення серед царських сановників і церковних ієрархів. Але невдоволення цілком могло грамотно обіграватися (або інспіруватися) «зверху». І цілком імовірно, що певні кроки патріарха доводились до царя в такому світлі, в якому це було вигідно його сановникам: *«Всяким ложным глагольником веру имет»*, – писав про це Никон.

Зникнення Никона з політичної сцени

Маючи неабиякий розум, патріарх не міг не розуміти, що рух до вершин влади неможливий без внутрішньої стабільності.

Імовірно, саме через ці міркування в 1657 р. він дав згоду на проведення богослужіння як за виправленими, так і за старими книгами – «обидві де добрі – все однаково, за якими хочеш, за тими й служиш». Однак колесо реформ набрало таких обертів, що попередити розкол вже було неможливо. І антиниконовські підозри не могли розвіятися в одну мить.

Отже, нитка взаєморозуміння між Никоном і Олексієм Михайловичем на тому етапі перервалась не одразу.

У зв'язку з цим дослідники часто наводять слова царського спальника, князя Юрія Ромодановського на адресу Никона, що цар гнівається на нього (Никона) за те, що той нехтує царською величністю, іменуючи себе «Великим Государем, а у нас один Великий Государ». Після цього цар заборонив йому іменуватися таким титулом.

Конфлікт загасити не вдалося, та й навряд чи це було комусь під силу. Врешті-решт Никон, який вирішив відійти від справ, опинився у Воскресенському монастирі, пізніше описуючи те, що сталося, так: *«Отисперва убо был царь благ, кроток, послушлив, и Никон на патриаршестве был»*, а щойно Олексій Михайлович *«развратился со святою соборною апостолскою церквю, и святых Божия заповеди и святых Апостол и святых отец правила в презрении положил»*, припинив Никона слухати, почавши «укоряти неподобно». Тому патріарх «відходить, даючи місце гніву царському» [15]. Як зазначав у цьому зв'язку ідеолог руського православного монархізму, єпископ (з 1945 р.) Руської православної церкви (Московський Патріархат) Серафим (Соболев), ідея Никона щодо «оцерковлення Руської держави не була прийнята царем і особливо боярами з його оточення» [16].

Утім від патріаршого сану Никон не відмовився, можливо, не передбачаючи, що цар не наполягатиме на його поверненні.

У зв'язку з цим, на наш погляд, заслуговує на увагу ще один момент, не особливо згадуваний дослідниками, а саме те, що новий характер взаємовідносин Москви з Лівобережною

Україною починаючи з 1654 р. обумовив необхідність створення загальноросійської норми богослужіння і церковнослов'янської мови. Але в статтях Переяславського договору не містився пункт про зміну канонічного статусу Київської митрополії, тобто про підпорядкування її Москві. За свідченням митрополита Макарія, є дані, що доводять відсутність у Никона претензій на контроль над Київською митрополією в зв'язку з тим, що він «не вважав себе вправі вступатися в справи» через її приналежність «Царгородському патріарху», про що він «у подальшому писав» константинопольському патріарху Діонісію [12].

Цілком можливо, що Никон не бажав порушувати наказ Константинополя щодо Київської митрополії через небажання міняти існуючий порядок на той гіпотетичний випадок, коли він «сяде» на православний «візантійський» престол. Але, з іншого боку, чи не пояснюється це його розумінням «історичних» претензій католицького Заходу на землі «Малої Русі»? Адже тільки після уходу Никона до Воскресенського монастиря в договорі Москви з гетьманом Юрієм Хмельницьким від 1659 р. з'явилась стаття *«О правах как духовных и мирских»*, згідно з якою *«Царское Величество пожаловал прав, на данных из веков от Княжат и Королей как духовным и мирским людям, ни в чем нарушать не велел»*. В цій статті сказано: *«Митрополиту Киевскому, также и иным духовным Малыя России, быть под благословением Святейшего Патриарха Московского и всея Великия и Малыя, и Белья России. А в права духовные Святейший Патриарх вступати не будет»* [17].

Не будемо, однак, забувати, що «Переяславські статті» 1659 р. з'явилися слідом за військовими діями проти попередника Ю. Хмельницького – Івана Виговського, який перекинувся на бік Речі Посполитої.

Водночас варто зазначити, що конфлікт між царем і Никоном розвивався на тлі не цілком сприятливих для Росії підсумків російсько-шведської війни, що, можливо, також порушило царсько-никоновську «симфонію». Хоча за Валієсарським

перемир'ям 1658 р. до Росії відходили завойовані балтійські землі, включаючи Інгерманландію з Копор'єм, Нарвою, Дерптом та інші, цей пункт мав тимчасовий характер, будучи прийнятий до укладення мирного договору. Крім того, строк дії угоди для Швеції визначався у 3 роки, тоді як для Росії – в 20 років, що свідчило про нерівноправний характер перемир'я.

Загалом, вплив Никона падав водночас із погіршенням зовнішньополітичних позицій Москви. На тлі підписання в 1661 р. невігідного для царя Кардиського миру, що зобов'язував його повернути Швеції всі лівонські та інгерманландські завоювання, у Никона загострились відносини з «цивільними» сусідами Воскресенського монастиря, що привело до судової тяжби. Рішення було не на користь Никона, в зв'язку з чим він висловився в антигосударевому дусі, стверджуючи, тощо той *«сам на ся чин святительский и власть церковную восприял, чрез Божественныя уставы и чрез свою клятву, еже трегубо клялся ово во крещении, ово во царское поставление. Он не точию архиереов, игуменов и священников и дьяконов во свою волю привлече, множицею и Никона патриарха в суд нудил. [Но] неподобно то царское величество деет, еже нас архиереов, чрез Божественныя уставы, мирским судиям судити»* [15].

Розправа з Никоном під прикриттям Константинополя

Скоріш за все, государ прийняв остаточне рішення розправитися з Никоном на соборі. В 1662 г. він запросив до Москви Паїсія Лігарида, який із 1652 р. виконував функції митрополита Газького. Імовірно, цар мав намір покласти на нього юридичне обґрунтування відсторонення патріарха, тобто організувати процес за патронажу Східної церкви. Іншими словами, процес мав стати не лише показовим, а й «доказовим» з точки зору юридичного і морального засудження патріарха по лінії Вселенського православного центру. Такий підхід продемонстрував би «реальну провину» Никона перед усім православним світом.

Однак сам Константинополь на той час був далеко не однорідним, що недивно в умовах залежності церковного престолу від османської влади. Крім того, уніатські настрої як і раніше носилися в константинопольському повітрі. Тому суперечлива постать Лігарида не могла бути чинником, здатним «сумістити» інтереси Константинополя і Москви у справі Никона, якого декілька разів відвідав архімандрит афонського Кастамонитова монастиря Феофан. У 1664 р. іконійський митрополит Афанасій переказав Олексію Михайловичу прохання константинопольського патріарха Діонісія про примирення царя з Никоном. Тоді ж про Никона схвально висловився Єрусалимський патріарх Нектарій – як про творця умов для невідступного слідування руською церквою древнім правилам.

Цар, звичайно, не міг залишатися байдужим спостерігачем і прийняв рішення «попрацювати» зі Сходом. Для цього він покликав на допомогу Паїсія Лігарида, попросивши того сформулювати в його працях «доказову базу» для обґрунтування примату світськості над «священством». Той негайно підготував панегірик Москві й царю, який обґрунтовував повноту царської влади. Слідом за цим, через посередництво грека, ієродиякона Мелетія, Олексій Михайлович розпочав «оброблювати» східних патріархів: Константинопольського (Діонісія IV), Нектарія Єрусалимського, Паїсія Олександрійського та Макарія Антіохійського. На довершення до цього він навіть вступив у контакт із султаном Мехмедом II, просячи його не перешкоджати здійсненню царської ідеї. Знайомлячись – між рядків – з різними, хоча й дуже вбогими джерелами з цього приводу, можна припустити, що Олексій Михайлович обговорював зі Сходом таку політичну угоду: підтримка султаном його антиниконовських дій в обмін на певну лояльність Москви до Константинополя, а також існування «напівавтономного» Московського патріархату, не підпорядкованого напряму Константинополю. Однак далеко не

все йшло на лад. А чи могло бути інакше, якщо у геополітичних центрів, які протистояли один одному, – Османської імперії та Заходу – плани стосовно Москви докорінно різнилися?

Тож ігри навколо фігури Паїсія Лігариди є невинновими. Спочатку в 1665 р. були дані про те, що патріарх Константинопольський Діонісій призначив його своїм екзархом – на прохання царя. Причому наділивши його правом голосу на соборі. Але потім їх спростували: у Паїсія немає повноважень екзарха. Мало того, були оприлюднені відомості про його пролатинські настрої та відповідні їм дії – благо в багатьох куточках православного світу Лігарид вважався не «своїм», а «чужим», тобто прокатолицьким. Тут можна послатися на відомого дипломата і мандрівника XVII ст. Якова Рейтенфельса, який зазначив, що Паїсій Лігарид «колись провів чимало років у колегії, яка належить Пропаганді» [18].

Тут йшлося про його навчання у римській колегії св. Афанасія, яка знаходилась у віданні місіонерської Конгрегації пропаганди віри, заснованої в 1622 р. Римською курією.

Отже, аналіз характеру ігор навколо фігури Паїсія Лігариди дає зрозуміти, що чинник Никона явно переріс місцевий рівень. А чи був він таким від початку? Крім іншого, як зазначалось вище, в Константинополі не припинялась внутрішня нестабільність. Патріархи змінювали один одного – зокрема, Парфеній та Діонісій, – що не могло не позначитися на ході підготовки царем процесу над Никоном. Але руський государ продовжував свою лінію, використовуючи політику «змирення» Константинополя, аж до розроблення привітального тексту на адресу світових православних лідерів, які туди прибували.

Олексій Михайлович, звичайно, не обмежився лише ідеологічними рамками, надихнувши Великий Московський собор (1666–1667 рр.) на рішення про позбавлення Никона не тільки патріаршого достоїнства, а й єпископського сану – із засланням до Ферапонтова монастиря. Причому рішення це було

прийнято без зволікань. Собор не мав характеру вселенського, проте його рішення винесені у присутності не лише Лігарида, а й також патріархів Паїсія Олександрійського та Макарія III Антіохійського, митрополитів Григорія Никейського, Афанасія Іконійського та інших.

Доля реформи

Реформа отримала повне схвалення Великого Московського собору, що відобразилось у накладанні собором анафема на антиреформістів як на «єретиків і непокірних». Причому з використанням правила древньої Церкви, яке передбачало як церковне, так і цивільне покарання єретиків. Поряд із цим, згідно з даними окружного послання Собору Руської Древлеправославної Церкви 2009 р. «Про церковний розкол XVII століття», соборно, як сповідання віри, було затверджено книгу «Жезл правління», складену «єретиком-латинцем» Симеоном Полоцьким, яка «містила в собі чисельні засуджувальні вислови на адресу древлеправославних переказів». Відтак піддавалося «сумніву» все духовне минуле Церкві Русі, бо «якщо звичаї, які вона зберігає, були єретичними, то й християни, які їх трималися, були єретиками», включаючи «багаточисельний сонм руських святих» [19].

У зв'язку з цим чимало дослідників задаються питанням, а чи не уніатським за суттю було рішення Великого Московського собору, та й загалом увесь реформістський рух від початку? Адже діяльність того ж С. Полоцького оцінюється як така, спрямована на пропаганду ідеї «єднання християн під духовною егідою римського папи та під державним патронатом московського царя» [20].

Утім згода царя на продовження реформеного руху цілком могла бути викликана попередніми домовленостями з Константинополем: юридичне обґрунтування уходу з політичної – саме так! – арени Никона в обмін на прогресцькі реформи, специфіка яких дозволяє вважати їх скоріше проуніатськими.

На цьому тлі Олексій Михайлович робив нові кроки ідеологічного плану. В 1673 р. за його наказом здійснено переклад твору Паїсія Лігарида «Хрисмологіон, тобто книга пререченословна, від пророцтва Даніїлова, сказання сну Навуходоносорова». У коментарях до сну Навуходоносора про чотири царства (Дан 2), які містяться в цьому творі, використано ряд пізньовізантійських апокрифів. Це дозволило поставити на чільне місце ідею затвердження влади московських правителів як основної сили у поверненні Константинополю попередньої ролі – шляхом боротьби з османами.

Переклад «Хрисмологіона» здійснював у Москві перекладач Посольського приказу, молдавський боярин Ніколай Мілеску-Спафарій, що також не випадково. В той період одним із головних напрямів суспільнополітичної думки Молдови була пропаганда єдиноосібної сильної влади государя. Найкращу форму державного правління Мілеску-Спафарій бачив у абсолютній («досконалій») монархії, тому на противагу твердженням про походження царської влади «від Бога» він висунув положення про її земне джерело. У «Хрисмологіоні» воно відображено фразою:

«Єдиний цар або краль, сам володіє без клеветра» [21].

В тому ж дусі Н. Спафарій розмірковував і про державний устрій Китаю, бо «китайський хан самовладний та єдиноначальний є», що хоче, так і робить, і «для того досконала монархія є і царство їхнє йде у спадок від батька до сина». Водночас обов'язок правителя дбати про суспільне благо – це як раз і є прояв духовного аспекту, а не юридичних обов'язків перед підданими [22].

Никон і рух Степана Разіна

Як відомо, в 1668 р., тобто у перший рік після Московського собору, почався знаменитий рух Степана Разіна, який подається радянською історіографією як повстання або селянська війна. Показово, що у ряді джерел проводиться певна паралель між

цією подією та «офіційною відставкою» Никона – як натяк на певний зв'язок экс-патріарха з бунтівниками. Зокрема, в джерелах наводяться відомості про те, що ще у період перебування Никона у Воскресенському монастирі до нього навідалися донські козаки, які пообіцяли знову посадити його на патріаршество. За деякими даними, одним із перших у відносинах з посланцями С. Разіна звинуватив Никона Іоаким (Савелов), зведений на патріарший престол у 1674 р. Відбулося це вже після смерті Олексія Михайловича в 1676 р., а потім Никона перевели до Кирило-Білозерського монастиря. Показово, що Приказ таємних справ займався справою Никона водночас зі справою Стеньки Разіна.

Священик Д. Сисоев, однак, дотримувався протилежної думки. Перш за все, він не згоден із визначенням повстань, що колихали країну «з початку розколу», як «класових», оскільки, на його думку, «це були класичні релігійні війни, аналогічні західноєвропейським». Далі священик стверджує, що безпосередньо «старовірами було інспіровано повстання Разіна», який позбавляв життя священнослужителів і грабував «храми під керівництвом розкольників», нагадуючи, зокрема, про вбивство ним «святителя Іосифа Астраханського».

На підставі аналізу конфесійних аспектів старообрядництва Д. Сисоев доходить висновку, що «твердження про природжений патріотизм старообрядців вірно з точністю до навпаки», а можливість визначення «реальної віри старовірів [у якості] православної» він категорично відкидає – «не можна ніяк» [11]. І дійсно, взаємовідносини з митрополитом Астраханським і Терським Іосифом у Никона були, м'яко кажучи, натягнутими.

Разом із тим, за Авакумом «разовщина¹⁰³» є «збурення гріха ради». Не пов'язуючи повстання напряму з діяльністю Никона, він прирівнює його до мору і війни, які вразили Русь через те, що *«отврати лице свое владыка, отнеле же Никон нача правоверие казити, оттоле вся злая постигоша ны и доселе»*. Утім

¹⁰³ Рух С. Разіна. – прим. авт.

опосередковано ім'я Никона в зв'язку зі С. Разіним у Авакума все ж прозвучало [23].

Обряди і політика

Хоча зовнішньою причиною церковного розколу другої половини XVII ст. у Московській державі здавалась обрядова сторона, в дійсності йшлося про шляхи розвитку Північно-Західної Русі. Безумовно, обрядова тональність никоновських нововведень мала чимале значення, але, за словами того ж Д. Сисоева, ніхто зі «святих Древньої Русі не вірив у обряд – чи то старий, чи новий». Звертаючи увагу на неодноразову зміну обряду в богослужінні, священник наводив як приклад перехід від Студійського уставу до Єрусалимського типікону, який діє і донині, коли «ніякого протесту» не сталося.

Політичне ж тло реакції на реформи висвітлювалось через призму зовнішньополітичних орієнтирів Олексія Михайловича та його оточення. Дехто вбачав процвітання в русі в бік католицького Риму. Інші обстоювали шлях у константинопольському напрямі з перспективою здобути першість у загальносвітовому просторі в якості провідної православної сили. Інші, підтримуючи попередній пункт, бажали його здійснення шляхом унії під проводом Папи Римського.

Але все ж таки не можна погодитись із висновком деяких експертів про явно виражену схильність Олексія Михайловича на користь унії.

Звісно, подібні настрої у найвищих ешелонах влади не були чимось потойбічним, проте плани Москви щодо досягнення першості в загальнопланетарному масштабі не ґрунтувались винятково на уніатській парадигмі.

Підтвердженням цього став такий факт. Уродженець Курляндії Я. Рейтенфельс, який побував у Москві з 1670 по 1673 рік – говорячи словами відомого німецького дослідника, єзуїта Атанасіуса Кірхера, «завзятий католик, учений», який користувався «прихильністю Великого Царя», – опинившись у

1674 р. у Римі, спробував здійснити проект масового відрядження до Росії католицьких місіонерів з метою створення церковної унії. Однак закликаючи до «оброблення» москвичів у цьому напрямку, в своєму творі про «Московію» найважливішим чинником цієї справи він вважав потайність, яка «лише одна» забезпечить провідникам «повсюди й завжди повну безпеку», не даючи «приводу для підозри їх». При цьому він закликав схилити «на свою користь деяких осіб» подарунками, оскільки «в цій країні давати і брати хабарі – подія звичайна». Здобувши ж прихильність государя, особи, що користуються його милістю, мають «намагатися випросити, бодай таємне, відправлення церковних служб, аби Московіти через це» поступово готувались «до повного злиття». З погляду на це важливо домогтися від «Папи відправити послів, або, для першого разу, тільки грамоту Царю, з повним його титулом», із закликом «укласти навіки союз, скріплений обопільною присягою, проти Турок – цього спільного ворога усіх християн». І водночас із цим спробувати надати Московському патріархові «більше переваг і пільг, ніж надано іншим Грекам і Руським, що приєднались до католицької віри» [18].

Навіть ці факти свідчать, що хоча концепція унії й не була другорядним аспектом політики, вона все ж таки не була її пріоритетом.

Звичайно, османи були чудово обізнані про події у православному світі, а отже ті чи інші дії православних лідерів могли здійснюватися з їх подачі. Тому однією із зовнішньополітичних задач султана було недопущення антиосманського геополітичного настрою противників Порти. В 1669 р. гетьман Правобережної України Петро Дорошенко став васалом Османської імперії, що було значним її досягненням з погляду на її наміри підкорити ці землі. Москва була просто зобов'язана вжити адекватних заходів у відповідь. І це було зроблено в період польсько-османської війни 1672–1676 рр., коли в 1674 р. промосковські сили обрали гетьмана Лівобережної

України Івана Самойловича, який присягнув на вірність царю, єдиним гетьманом України. Це не могло не привести до зіткнення Османської імперії та Москви, яке подано історіографією як русько-турецька війна 1676–1681 рр., що завершилася підписанням Бахчисарайського мирного договору. Османи визнали за Москвою Лівобережну Україну, Запоріжжя й Київ з містами Васильків, Стайки та іншими, зобов'язавшись не допомагати ворогам Москви, яка явно посилилась у південному напрямі.

Що стосується безпосередньо реформаторського руху, одним із його наслідків стало затвердженням Собором 1681 р. заборони на проведення старообрядцями спільних молитов у приватних володіннях. Для здійснення єдиних дій духовної та світської влади у боротьбі проти антиреформістів передбачався мирський державний суд над ними.

Водночас, через рік після смерті Никона, в 1682 р. цар Федір III Олексійович виклопотав у східних патріархів дозвільні грамоти, що наказували зарахувати його до ліку патріархів і згадувати в такому званні відкрито. Того ж року східні патріархи – Константинопольський, Єрусалимський, Олександрійський, Антіохійський – надіслали до Москви «дозвільні грамоти», згідно з якими засуджений Никон прощався і «відновлювався в сонмі Патріархів Російських» – як «стовп благочестя непохитний, Божественних і священних канонів охоронець найбільш вправний» [24].

На шляху до царювання Петра I

Зі смертю в 1682 р. царя Федора III Олексійовича московські політики розділились через відмінності у поглядах на кандидатури на царський трон в особі його братів, які на той час не досягли повноліття. 16-річний Іван був сином Олексія Михайловича від першої дружини (лінія Милославських), а 10-річний Петро – від другої (лінія Нарішкіних). На царство вінчались обидва, а регентшею стала їхня старша сестра Софія.

В 1685 р. Патріарх Московський і всієї Русі Іоаким поставив на кафедрі Київську, Галицьку і всієї Русі митрополита Гедеона (Святополк-Четвертинського). Акт посвячення відбувався в Успенському соборі Московського Кремля в присутності Івана і Петра Олексійовичів, яким, поряд із патріархом, правительською царівною Софією та гетьманом Самойловичем, Гедеон приніс присягу. Однак на нього не було дано згоду Константинопольського патріархату. І хоча спочатку Вселенський престол виступав проти цього призначення, геополітична розкладка все ж привела до промосковського результату. Річ у тім, що в 1684 р., за покровительства Папи Римського Інокентія IX було створено антиосманську «Священну лігу» в складі Австрії, Речі Посполитої та Венеції, до якої активно долучали й Москву. Аби не допустити посилення ліги завдяки Москві, османи вирішили використати православний чинник усередині християнства. Заради цього в 1686 р. Константинопольський патріарх Діонісій IV та Священний Синод Константинопольської Церкви видали томос (указ) про передачу Київської митрополії в канонічне відання Московського Патріарха. В якості дарунка Москва вручила по 200 золотих червонців Діонісію IV та Патріарху Єрусалимському Досифею. Діонісій, отримавши «три сорока соболів», звернувся до Москви з проханням підтримати матеріально всіх архієреїв, що підписали грамоту про передачу Київської митрополії Москві [24].

Але католицька Європа була настільки сильно зацікавлена у вступі Москви до антиосманського союзу, що в тому ж році вона наполягла на укладенні Москвою «Вічного миру» з Річчю Посполитою, який приніс Москві найважливіші політичні дивіденди: Київ остаточно переходив до Москви, а Річ Посполита відмовлялась від спільного з Москвою протекторату над Запоріжжям. Відтак Лівобережна Україна, Київ, Запоріжжя, Смоленськ і Чернігово-Сіверська земля з Черніговом і Стародубом опинились під контролем Москви; Північна

Київщина, Волинь і Галичина залишались у складі Речі Посполитої; Південна Київщина і Брацлавщина від містечка Стайок до річки Тясмин з містами Ржищів, Трахтемирів, Черкаси та ін., тобто землі, сильно спустошені за роки війни, ставали нейтральною територією між Руським царством і Річчю Посполитою. У відповідь Москва, що вступила до «Священної ліги», зобов'язалась організувати військовий похід проти Кримського ханства.

Однак із 1689 р. Петро Олексійович став правити Росією фактично самотійно, що ознаменувало нову епоху в її історії.

1. Зеньковский С. А. Русское старообрядчество
<http://apocalypse.orthodoxy.ru/zenkovskij/10.htm>
2. Каптерев Н. Патриарх Никон и Царь Алексей Михайлович
http://www.krotov.info/history/17/1650/kapterev_01.htm#1
3. Церковная реформа XVII века: трагическая ошибка или диверсия?
refu.ru/refs/70/26437/1.htm
4. Цит. за: Васильева О. Ю., Дорошенко С. М., Шмидт В. В. Хронограф: век XVII
<http://www.ferapontovo.ru/objects/mainbrowser-604.pdf>
5. Успенский Б. Этюды о русской истории
<http://krotov.info/history/17/1660/1653uspe.html>
6. Диякон Феодор. Ответ православных благочестия поборниково символу православныя веры
<http://starajavera.narod.ru/otvetOrthodox.html>
7. Старообрядчество. Его смысл и значение. Публичная лекция, прочитанная старообрядцем В. Е. Макаровым 20 января 1908 г. в Москве, в помещении 1-го общества торговых служащих
<http://nama-hatta.narod.ru/DATA/raskol.html>
8. Восстановленная истина. Труды и дни патриарха Никона. Лекция Высокопреосвященнейшего Антония

(Храповицкого), архиепископа Волынского, о святейшем Никоне

www.voskres.ru/podvizhniki/antonii.htm

9. Севастьянова С. Литературно-публицистическое наследие патриарха Никона: принципы работы автора середины – второй половины XVII века

dibase.ru/article/21092009_sevastyanovask/5/

10. Житие протопопа Аввакума им самим написанное

<http://feb-web.ru/feb/avvakum/texts/a34/a34-063-.htm>

11. Священник Даниил Сысоев. Размышления о протопопе Аввакуме, церковной смуте и любви к Родине

<http://russsdom.ru/oldsayte/2007/200704i/20070432.shtml>

12. Митрополит Макарий. История Русской церкви

magister.msk.ru/library/history/makary/mak5201.htm

13. Павел Алеппский. Путешествие антиохийского

патриарха Макария в Москву в XVII веке

<http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Makarij/text3.phtml?id=1048>

14. Именной царский указ «Об именовании Государя, Царя и Великого князя Алексея Михайловича Великим Князем Литовским, Белыя России, Волынским и Подольским»

<http://almanah-pp.ru/ago/decree/3.php>

15. Мнение Патриарха Никона о Соборном Уложении... (Из ответов боярину Стрешневу)

http://www.portal-slovo.ru/history/35632.php?ELEMENT_ID=35632&PRINT=Y

16. Архиеп. Серафим Соболев. Русская идеология

apocalypse.orthodoxy.ru/ideology/7.htm

17. Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России

<http://litopys.org.ua/rigel/rig14.htm>

18. Якоб Рейтенфельс. Сказания светлейшему герцогу

Тосканскому Козьме Третьему о Московии

vashaktiv.ru/texts/r/reytensfels_pril.php

19. Див.: Окружное послание Собора Русской Древлеправославной Церкви 4/17 мая 2009 года «О церковном расколе XVII века»
http://ancient-orthodoxy.narod.ru/doc/2009_p2.htm
20. В нынешнем году исполняется 380 лет со дня рождения белорусского просветителя Симеона Полоцкого
polotsk.vitebsk-region.gov.by/ru/news/?id=2667
21. Див. докладніше: Урсул Д. Николай Гаврилович Милеску Спафарий
<http://litlife.club/br/?b=222572&p=28>
22. Див. докладніше: Баскин Ю. Я., Советов П.В. О некоторых основных направлениях политической и правовой мысли Молдавии, XV–XIX вв.
law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1130128
23. Аввакум. Послание Симеону, Ксении Ивановне и Александре Григорьевне
<http://feb-web.ru/feb/avvakum/texts/jag/jag-260-.htm>
24. Никон, Божией милостию Патриарх Московский
http://благовестсамара.рф/-public_page_7573

ЗМІСТ

Вступне слово	4
Вступ.....	6
З історії розвитку християнства. Геополітика між Константинополем і Римом.....	8
Політичні коріння прийняття на Русі християнства	24
Русь як сфера інтересів Константинополя і Рима	57
Новгород і перші елементи самоврядування на Русі.....	70
Суздальсько-київське протистояння. Тюркські коріння Москви.....	78
Рим розкриває «обійми» Русі	92
«Битви» Олександра Невського. Деякі думки з приводу просування монгольських військ у Європу	106
Взаємовідносини Московського князівства із Золотою Ордою. Боротьба за митрополичі кафедри	129
Москва проти Великого Новгорода на тлі протистояння між Візантією та Папським Римом	179
Православ'я та іслам – одвічні супротивники?	194
Геополітичне підґрунтя поступового перетворення Московського князівства на царство	205
На шляху до затвердження концепції «Москва – Третій Рим»	216
Про окремі нюанси легалізації Константинополем царського титулу Івана IV	233
Підводні шляхи до іноземного визнання Московського патріаршества	246
Політичне підґрунтя появи Брестської унії	259
На шляху до нового формату відносин Лівобережної України з Московською державою.....	269
Никоновські реформи як «духовно-ідеологічне» обґрунтування загальносвітової православної першості Москви.....	290

З історії геополітичної боротьби за території Росії, України, Білорусі та Балтії

*Від прийняття на Русі християнства до Петра I.
Шлях до дня сьогоднішнього*

Підписано до друку 26.01.2018 р.
Формат 60х90х16. Гарнітура Times New Roman.
Тираж 500. Замовлення № 180

Редагування та переклад з російської мови:
Т.В.Гончарова

Віддруковано в друкарні ООО «Наш формат»
02105, Київ, пр. Миру, 7, кв. 45
Реєстраційне посвідчення ДК № 4540 від 7 травня 2013 р.

Теймур Атаєв – азербайджанський політолог, теолог, публіцист. Співпрацює з російськомовними Інтернет-сайтами в Україні, Росії, Азербайджані та інших країнах. У своїх статтях він торкається проблем геополітики, історії, релігії, літератури, мистецтва. Вибрані праці: «Світсько-релігійний тандем у геополітиці, або глобалізаційне місіонерство: історія та сучасність» (2009), «Краса та гармонія в ісламі як прояв божественності акту творіння» (2012), «Кавказькі колізії Росії: від Петра I до Йосифа Сталіна» (2017). У пропонованій читачам

книзі відображено подробиці походження росів (русів), взаємовідносини руських князівств із Візантією, політико-релігійна боротьба за оволодіння Києвом (Київським престолом), причини розгрому Києва А. Боголюбським, невидимі нюанси переміщення центру Русі з Києва до Москви, тонкощі взаємовідносин Московського князівства із Золотою Ордою, битви за митрополичі кафедри, геополітичне тло поступового перетворення Московського князівства на царство, народження концепції «Москва – Третій Рим», політичне підґрунтя появи Брестської унії, розвиток відносин Лівобережної України з Московською державою, Никоновські реформи як «духовно-ідеологічне» обґрунтування загальносвітового лідерства Москви на православному напрямку та ін. питання. Книга, написана у науково-публіцистичному стилі, призначена як для професійних істориків, політологів, журналістів, студентів гуманітарних факультетів, так і для широкого кола читачів.